

sociologický časopis

4

ROČNÍK 26

1990

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

„Československá společnost“ po dvaceti letech • Sociální stratifikace československé společnosti 1967 • Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR • K sociologické teorii řízení

a organizace práce • Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití měkkých dat • Rozvoj sociologie města v Jugoslávii • Z empirických výzkumů • Recenze

**Sociologický
časopis**

**Социологический
журнал**

**Sociological
Review**

**Sociologische
Zeitschrift**

**Revue
de Sociologie**

Obsah č. 4/1990

STATI

<i>Machonin P.</i> : Úvodem k souboru sociologických analytiko-prognostických studií z přelomu let 1989/90	241
<i>Brokl L.</i> : Problémy přechodu k pluralitní demokracii	249
<i>Brokl L.</i> : Překonávání byrokratického charakteru správy společnosti	262
<i>Potůček M.</i> : Člověk v měnící se společnosti – příklad Československa	269
<i>Večerník J.</i> : Sociální souvislosti přechodu k tržní ekonomice	276
<i>Filipcová B.</i> : Československo – výkonová společnost ?	284
<i>Matějů P.</i> : Role vzdělání a kvalifikace ve výkonové společnosti	290
<i>Tuček M.</i> : Sociální souvislosti restrukturalizace národního hospodářství	297
<i>Musil J., Linhart J.</i> : Naše mravní krize a politický pluralismus	303
<i>Linhart J.</i> : Názorová a kulturní pluralita	313
<i>Slejška D.</i> : Hodnotová sféra pod vlivem stagnace a tendence jejího dalšího vývoje po listopadu 1989	317
<i>Alan J.</i> : Generační zázemí našeho společenského vývoje	321
<i>Machonin P., Musil J.</i> : Úvaha na závěr	326
<i>Szelanyi I.</i> : Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě	331
<i>Nehnevajsa J.</i> : Několik poznámek o společenské změně	342

Redakční kruh :

Jiří Musil
Eva Bártová
Michal Illner
Jiří Linhart
Jiří Ryba
Jan Sedláček
Eduard Urbánek

Adresa : Praha 1, Jiřská 1 :
tel. : 23 19 115, 1. 331, 333

Úvodem k souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989/1990

PAVEL MACHONIN

Na první schůzce Sociologického fóra počátkem prosince 1989 v Praze se projevila spontánní iniciativa napomoci probíhajícím závažným společenským přeměnám v Československu přípravou vlastních sociologických analyticko-prognostických úvah. Pracovní skupiny, které na základě této iniciativy vznikly, vytvořily v krátké době soubor studií, jež se nyní publikují pro potřeby odborné i společensko-politicky zainteresované veřejnosti. Celkový obsah a charakter publikovaných studií byl nejvíce ovlivněn společně dohodnutým tematickým rozčleněním a diskusí o tezích jejich pojetí. V zásadě však jsou studie autorským dílem jednotlivců nebo konkrétních skupin. Zveřejňují se proto jako volný soubor úvah o výchozím stavu sociálního systému Československa koncem roku 1989 a o možných cestách jeho dalšího vývoje. Jednotlivé práce se do značné míry liší pojetím, mírou empirické zpracovanosti, stupněm teoretického nadhledu i dalšími charakteristikami. Kromě krátké časové lhůty pro přípravu a z ní nutně vyplynuvší omezenosti okruhu spolupracovníků se ve výsledcích společné práce projevuje i reálná úroveň československé sociologie osmdesátých let. Nicméně soudíme, že předkládaný soubor studií se způsobem stavění otázek i jejich řešení přece jen příznivě odlišuje od ducha oficiální sociologie sedmdesátých a značné části osmdesátých let. Zda se přitom podařilo otevřít skutečně závažné problémy společenského vývoje a nadhodit možnosti smysluplných přístupů k jejich praktickému řešení, to přísluší posoudit především adresátům informace, čtenářům našich prací. A i kdyby z mnoha různých možných důvodů bezprostřední praktický ohlas zůstal omezený, jsme přesvědčeni, že někdo začít musel. Je pak na následující soustavné výzkumné a publikační činnosti sociologických pracovišť, aby první pokusy o zamyšlení nad sociálními souvislostmi závažných společenských přeměn v naší zemi podrobila kritice a podle možností pozitivně využila ať už při řešení týchž nebo při rozvíjení nových tematických okruhů. V každém případě jsou naše studie dokumentem doby, svědectvím o tom, jakými myšlenkami se zabývala část československých sociologů na přelomu let 1989–1990.

Pojetí souboru studií

Krise československé společnosti, jež se navenek projevila v listopadu 1989, je nesporně krizí hlubokou a všestrannou, vyžadující jako adekvátní řešení kvalitativní zvrat ve společenském vývoji. Nejvýznamnějšími doklady toho jsou některé markantní vývojové momenty. Máme na mysli a) historicky i aktuálně prokázanou neschopnost starého systému se vnitřně reformovat a vyjít vstříc potřebám a požadavkům společnosti; b) zjevný kulturní odstup mezi starým systémem a mladou, popř. mladší střední generací jako celkem; c) mnohodimenzionální kulturní zaostávání Československa vůči vyspělým zemím Evropy a světa jako doklad toho, že naše krize je součástí obecné krize zaostávající průmyslové kultury extenzivního charakteru a její byrokratické společenské organizace; d) evidentní souvislost přeměn v naší zemi

s obdobnými přeměnami v ostatních středoevropských a východoevropských socialistických zemích svědčící o krizi určitého obecného typu společenského uspořádání. Nejde tedy ani o reformu dosavadního systému nebo o nějakou další etapu jeho vývoje, ani však o návrat k některé z dřívějších etap vývoje naší společnosti (např. k druhé polovině šedesátých let, k období 1945–1948 nebo 1918–1938), a to přes pochopitelný vzrůst významu obecných hodnot, jež s těmito obdobími sdílíme. Jde o kvalitativní přeměnu směřující k historicky nové budoucnosti, o pokus československé společnosti adaptovat se na podmínky, které vyvolává přechod vyspělých zemí Evropy a světa k postindustriální kultuře.

Společenská změna takové hloubky a komplexnosti ovšem vyvolává odpovídající úsilí o subjektivní společenské zvládnutí, včetně tvorby prognóz vývoje a společenských programů. Důležitou úlohu přitom hrají vědeckovýzkumné práce. Prognostické a ekonomické studie podávají především kritiku té části kulturního zaostávání naší země, jež spadá do oblasti výroby, služeb a spotřeby. Skutečně soustavná kritika kulturního systému společnosti však musí být teprve provedena. Prognostické a ekonomické práce přišly rovněž s podstatnou kritikou ekonomického systému, spojenou s hledáním cest k jeho radikálnímu přebudování. Ekologická kritika stále zřetelněji odhaluje dosavadní extenzivní industriální rozvoj výroby jako zdroj ohrožení rovnováhy mezi lidskou společností a přírodou. Politologická, historio-grafická a právní kritika se stále rozsáhleji a soustavněji zabývá krizí politického a právního systému společnosti a praktickými opatřeními k jejímu překonání. Rozvíjející se kritika morální – ať už v publicistice nebo v literárně uměleckých dílech – nejvíce přispívá k odhalení krize hodnot, krize společenského vědomí. Rovněž jedna z našich studií přichází se závažnými náměty k této problematice. Dílčí práce z různých oborů usilují o osvětlení soudobé krizové situace člověka, přičemž nejbližší k soustavné sociálně antropologické kritice mají studie vzešlé ze zkoumání procesů kultivace a uplatnění tzv. lidského potenciálu. Rovněž této problematice je věnována jedna ze studií.

Ke všem z dosud uvedených momentů krize společnosti a tím i k hledání cest jejího překonání musí říci své slovo také sociologie. Zejména vývoj kultury a člověka jsou základními vnějšími kritérii, s jejichž pomocí tato věda neustále poměřuje reálný stav a vývoj sociálního systému. Každý sociální problém je nutno řešit především hledáním účinných cest, jak překonat inhibitivní a posílit stimulativní vliv sociálního systému na bezprostřední fungování i výhledový vývoj společenské kultury i na rozvoj osobnosti. Hlavním a specifickým posláním sociologie však přitom je odhalit problémy v totalitě vztahu mezi lidmi, tj. v dynamicky pojímaném sociálním systému společnosti.

Historicky se vyvinuvší stav sociálního systému byl v našich podmínkách základní příčinou vzniku krize kulturní i krize člověka. Zahrnoval v sobě vzájemně propojenou krizi ekonomickou, politickou i duchovní. Právě v sociálním systému se kumulují jak podmínky vzniku krize i jejího překonávání, tak sociální důsledky krizového stavu, jakož i všech dílčích kroků k jeho řešení. Rozmanité a mnohdy spontánně se rozvíjející aktivity hospodářské, politické a duchovní, které mají svou vlastní dílčí logiku, se ve svých důsledcích pro sociální postavení a sociální pohyb lidí s naprostou jistotou setkávají ve vyvážených nebo naopak kumulativně vystupňovaných účincích na sociální systém. Z těchto účinků se pak odvíjejí ne vždy lehce předvídatelné další ekonomické, politické a duchovní reakce lidí. Sociální předpoklady, následky a odezvy hospodářských, politických a duchovních aktivit státu i společensko-politických hnutí by se proto měly stát významným předmětem zájmu zúčastněných společenských subjektů. Nejde jen o dílčí sociální úvahy jako doplněk ekonomických prognóz nebo úzce pojatou tzv. sociální politiku, i když i to všechno je důležité. Domníváme se, že soustavně by se sociologickými metodami měly sledovat všechny stránky společenských vztahů, podstatné pro očekávané společenské proměny.

Platí přitom, že sociologické zkoumání představuje pouze jeden z přístupů ke komplexnímu poznání krize společnosti jako celku a možných směrů dalšího vývoje a že dnes sotva může hrát v projektech přeměny společnosti ústřední roli. Nejde totiž o primárně sociálně cílenou přestavbu nebo reformu společnosti, nýbrž o celý komplex zásadních kvalitativních změn, jejichž struktura není ještě ve vší své složitosti známá a jejichž důsledky nejsou ještě plně průhledné. Proto i představy o budoucnosti, jimiž disponujeme, mají pouze základní kontury, formulují se často variantně, jsou dopňovány v procesu spontánně se rozvíjejících aktivit za účasti různorodých sociálně politických a ideologických proudů. O to větší pozornost je však nutno věnovat právě sociálním předpokladům, souvislostem, obsahům a důsledkům celého transformačního procesu.

Řekli jsme si, že se v našich studiích budeme pouze v nezbytné míře zabývat analýzou výchozího stavu a že se soustředíme především na perspektivy vývoje. Vzhledem k tomu, že jsme usilovali o včasné a stručné zpracování, musíme být poměrně obecní. Empirické doklady, popřípadě kvantifikace očekávaných trendů, bude možno uvádět až při dalším, podrobnějším zpracování. Snažíme se rovněž o obecnou srozumitelnost textu.

Předpokládaný stav sociálního systému

Za základní rysy toho stavu sociálního systému, který dnes u nás překonáváme, se obecně považuje jeho totalitární a s tím spjatý byrokratický charakter. Tyto charakteristiky bývají pokládány za tak samozřejmé a vyčerpávající, jako by se k nim již žádné další nemusely připojovat. Zapomíná se přitom, že totalitární a byrokratické systémy mohou mít dosti různorodé a historicky podmíněné další sociální obsahy a souvislosti. Právě ty jsou však důležité v souvislosti s genezí systému v minulosti, sehrály důležitou roli při jeho udržování v průběhu života několika generací a přežívají s větší či menší intenzitou do současnosti. Stávají se tak spoludeterminantou chování lidí v nových situacích. Pro pochopení zvláštností překonávaného sociálního systému naší společnosti je především významné uznání komplementarity protidemokratického a byrokratického principu organizace společnosti na jedné straně a mimořádné váhy protivýkonově orientovaných prvků v sociálním uspořádání na straně druhé. Jde tu o jakési vzájemné kompenzace, jež si již v průběhu revolučního převzetí moci poskytovali rovnostářsky naladěni sociální nositelé revoluce a nově vznikající mocenský aparát. Přes složité historické proměny tohoto vztahu a značné konkrétní posuny v jeho sociálním obsahu se na něm co do funkční podstaty příliš mnoho nezměnilo. Totalitární byrokratický aparát stále v té či oné míře garantoval, že ani rozvoj výrobních sil, ani žádná z ekonomických reforem nepovedou k radikálnímu prosazení výkonových prvků do pracovního procesu. Zato byl v jisté míře tou částí obyvatelstva, která byla rovnostářským systémem připravována, tolerován jeho nedemokratismus, nedostatečná odborná kompetence, a dokonce i nezasloužená privilegia.

Další závažnou sociální charakteristikou překonávaného systému byla připoutanost jeho ynitřního uspořádání k někdejší uzavřené mezinárodní socialistické soustavě zemí střední a východní Evropy a z toho vyplývající uzavřenost vůči kulturně vyspělé Evropě a světu. Návzájem do značné míry podobné sociální systémy jednotlivých zemí byly sevřeny ještě jednou nadnárodní totalitárně byrokratickou sociální pyramidou. Ta umožňovala – a v případě „excesů“ typu našeho roku 1968 – i vynucovala, aby po řadu desetiletí fungovaly tyto systémy podle vlastních pravidelností, „nerušený“ chodem světového historického pokroku kultury a člověka.

Tato základní určení sociálního systému, který u nás prochází posledními fázemi vývoje, je možno ještě dále rozvést do několika klíčových, vzájemně se doplňujících charakteristik,

z nichž podle našeho názoru ani jedna nemůže být opomenuta. a) Základním a nejnápadnějším rysem sociálně politického systému „reálného socialismu“ je dominance totalitárních vztahů založených na monopolu moci jedné centralistické politické strany a jejího aparátu. b) Nutným důsledkem tohoto typu uspořádání, současně však také další samostatnou charakteristikou systému je ta okolnost, že totalitní systém vykonává správu společnosti nedemokraticky, byrokraticky, v trvalém napětí s občanskou společností. c) Nejobecnějším základem sociálně-ekonomického systému, o jehož překonání usilujeme, je převaha mimotřízní, redistributivní ekonomiky, která vytváří sociální vztahy dominance monopolně organizovaných producentů nad spotřebiteli a pracujících nad nepracujícími (tj. jak nad ekonomicky neaktivními, tak nad těmi, kdo pracují v jejich ostatních rolích). d) Právě mimotřízní ráz ekonomiky, spolu s totalitárně byrokratickým systémem organizace společnosti, vede nutně ke vzniku a reprodukci sociálně nespravedlivých vztahů, založených na přiřazování jednotlivců i celých skupin do sociálních pozic jakož i na poskytování kompenzací za realizaci rolí podle principů protikladných k výkonovým. e) Celá tato soustava vztahů vznikla na bázi extenzivní industrializace a současně nebyla s to vytvořit podněty pro jiný než extenzivně industriální typ kulturního vývoje. Je proto fatálně spjata s existencí, s nadměrným rozšířením sociálních vztahů charakteristických právě pro tradiční průmyslovou společnost. Hlavní význam tu má mimořádný rozsah a společenský význam tradičních odvětvových a profesionálních struktur, v nichž se nejzřetelněji prosazují i další charakteristické rysy sociálního systému „reálného socialismu“. f) Logickým završením všech uvedených typů vztahů, jejich „posvěcením“, jsou vztahy nerovnosti vyplývající z ideologického monopolu v duchovní kultuře, její tvorbě, reprodukci, společenském zprostředkování, osvojování atp. g) Důsledkem historických zvláštností vývoje československé společnosti je to, že časová dimenze soudobé sociální transformace se vtělila do tak výrazného momentu celospolečenské krize, jakým je kulturní a sociální odcizení mezi mladšími a staršími generacemi. h) Zvláštnosti mezinárodního začlenění československé společnosti, o nichž jsme se již zmínili, vtiskly samozřejmě našemu sociálnímu systému charakteristické rysy uzavřenosti vůči kulturně podnětnému a sociálně bohatě diferencovanému světu, do značné míry zbavily sociální chování obyvatelstva jinak běžných mezinárodních dimenzí.

Podaný stručný popis charakteristických rysů sociálního systému, k jehož překonání směřujeme, volá samozřejmě po pokusech o hlubší souhrnnou teoretickou charakteristiku a klasifikaci. Vedle nic neříkajícího ideologického sebeoznačení tohoto systému jako reálného socialismu, vedle pokusů chápat jej jako historicky deformovaný socialismus si činí nároky na poznání jeho podstaty i seriózní sociologické úvahy o stalinismu, totalitní, popř. rovnostářsko-byrokratické společnosti. Zdůvodněná teoretická charakteristika bude podle našeho názoru možná až na základě důkladné historické a komparativní analýzy a bude jistě ještě dlouho předmětem věcných i ideologických sporů. Pro účel našich studií sociální transformace je však bez ohledu na teoretické spory potřeba zdůraznit, že starý sociální systém je nezbytně chápat skutečně jako celek, jehož fungování dospělo do krizového stavu ve všech podstatných a navzájem spjatých charakteristických momentech, což si vynucuje opravdu komplexní kvalitativní změnu. Dosavadní sociální uspořádání Československa nelze zrušit jednorázovou deklarací či dokonce pouhou sérií sebelépe promyšlených normativních aktů, i když duchovní kritika minulosti a zákonodárná činnost mají samozřejmě v tomto procesu značný význam. Jde však o to, že přes veškerou svou iracionalitu a anachronický ráz je starý sociální systém zakotven v životě společnosti poměrně všestranně a – ať už historicky vznikl jakkoli – v procesu každodenního fungování se ve společnosti ustálil, stal se mnoha svými aspekty běžně přijímaným sociálním prostředím. Jeho překonání bude proto vyžadovat mimořádné a poměrně dlouhodobé duchovní, politické i ekonomické působení, dotýkající se

opravdu všech podstatných a celé řady dalších s tím souvisejících charakteristických stránek. Sociální transformace jako souhrnný efekt transformace duchovní, politické a ekonomické i jako předpoklad rozvoje kultury člověka musí být proto přinejmenším prostředky vědy sledována nejen jako soubor dílčích (např. sociálně politických) aktivit, nýbrž také jako souhrnný proces.

Obecný trend budoucího vývoje společnosti a jeho možné alternativy a varianty

Mezi myslícími lidmi existuje obecná shoda, že z objektivních i subjektivních důvodů sotva může být budoucí vývoj naší společnosti nějakou obměněnou verzí dosavadní všeobecné společenské stagnace, prodloužením krize starého sociálního systému bez podstatných kvalitativních změn. (To samozřejmě nikterak nevylučuje možnost uplatnění dílčích stagnačních trendů v jednotlivých oblastech života společnosti.) Předpokládá se tedy kvalitativní změna, směřující patrně k postupnému obnovení dynamické rovnováhy (nikoli nutně k optimálnímu uspořádání) ve vztazích přírody, kultury, sociálního systému a individua. Obvykle bývají charakteristické rysy takové rovnováhy analogicky vůči vyspělým společnostem formulovány v obecně přijímaných principech či heslech: humanita, pluralitní demokracie, ekonomická prosperita a duchovní rozkvět, otevřenost vůči vyspělému světu. I my přijímáme tyto charakteristiky budoucího stavu naší společnosti jako předpoklady, jež nemají pouze normativní charakter, nýbrž i značnou míru realizační pravděpodobnosti. Přijímáme tím ovšem riziko, že naše úvahy o vývoji sociálních vztahů vycházející z těchto předpokladů, nebudou platit nebo budou platit částečně, pokud se z jakýchkoli mezinárodních či vnitřních důvodů nepodaří jejich principy v plném rozsahu realizovat.

Shoda v platnosti několika obecně formulovaných směrů vývoje samozřejmě neznamená, že bychom pro budoucnost předpokládali jedinou nutnou vývojovou trajektorii. Víme, že hloubka, tempo, trvání, formy a realizace i těch nejméně sporných vývojových mezníků závisí na celé řadě věcných a konkrétních okolností proměnlivých v čase. To vyvolává úvahy politologů, ekonomů, prognostiků i pracovníků jiných vědních oborů (především techniků a přírodovědců) o existenci vzájemně alespoň částečně obsahově se lišících alternativ či variant realizace jinak obecně uznávaného vývojového trendu. I kdybychom beze zbytku převzali představu nejautoritativnější skupiny našich ekonomů a prognostiků, podle níž existuje v zásadě jen jediná možná cesta vývoje k budoucí ekonomické prosperitě, i kdybychom vzali na vědomí určité nezbytnosti prvních kroků politického vývoje, pořád ještě zbývá pole pro úvahy o sociálních souvislostech a důsledcích kombinace připravovaných ekonomických a politických přeměn navzájem, jakož i s přeměnami duchovními. Nás pak v těchto souvislostech zajímají především možné alternativy a varianty vývoje sociálního.

Naznačený obecný trend společenského pohybu, jakkoli dobře zdůvodněný a víceméně samozřejmý, bude v každém případě ve srovnání s výchozím stavem znamenat velké sociální změny, transformace, horizontální i vertikální sociální pohyby, spojené mnohdy i s migrací, nové sociální možnosti a příležitosti i rizika, naděje i zklamání. Dají se očekávat velké změny ve vlastnických strukturách, v povolání, kvalifikaci, podílu na moci, příjmech, společenských a duchovních aktivitách, způsobu života ve volném čase. Tyto změny se dotknou velké většiny jednotlivců jako jednotek společnosti a nositelů sociálních rolí, dále prakticky všech různorodých společenských skupin a nakonec samozřejmě i utváření celku společnosti. V souvislosti se změnami se budou formovat a mnohem svobodněji než v minulosti duchovně i politicky prezentovat nejružnější společenské subjekty, sociálně politické síly. Nehledě na určitost výchozích představ ekonomů, popřípadě politiků, o základních obrysech budoucího vývoje, mohou se očekávané následné sociální změny realizovat v různých variantách (lišících

se např. tempem, pořadím jednotlivých opatření, radikálností rozsahu a obsahu v jednotlivých etapách i v konečném řešení), a to především proto, že budou v jednotlivostech i v obecných rysech výsledkem střetů i dohod sociálních sil, které budou reagovat na měnící se ekonomickou i politickou situaci. Tak to ostatně odpovídá podstatě konceptu pluralitně demokratické společnosti. Z humanitní podstaty očekávaných přeměn pak vyplývá, že vedle jistého nezbytného minima regulace ekonomické a spolu s obecnou regulací politickou bude realizace rozsáhlých přeměn v životních a sociálních podmínkách populace vyžadovat poměrně vyhraněnou demokratickou regulaci právní, sociální a morální. Bez jejich existence nelze totiž zaručit, aby se nezbytné přeměny skutečně odehrály a aby se přitom jejich sociální efekty na život jedince, popřípadě sociálních skupin, zmírnily na úroveň odpovídající humánnímu charakteru probíhající společenské transformace.

Sociologové mohou předem – hlavně s přihlédnutím ke zkušenostem jiných zemí – naznačit určité, v úvahu připadající alternativy nebo varianty vývoje sociálního systému, vzájemně se lišící především pochopením jednotlivých obecně uznávaných cílů a principů rozhodujícího vývojového trendu a utvářením jejich vzájemných vztahů. V této souvislosti jsou patrně povinni – ostatně v souladu se stále častějšími názory politiků – doplnit již uvedené obecné cíle a principy ještě směřováním k sociální spravedlivosti a jsou povoláni propracovat i možnosti jejího různého pojetí. Do práce na alternativách a variantách sociálního vývoje se zajisté promítnou i různé politicko-ideologické postoje, hodnotové orientace zúčastněných sociologů. Společným úkolem však je – bez ohledu na různost hodnotových orientací – různé vývojové možnosti objektivně vymezit a seriózně analyzovat jejich obecné i aktuální výhody a nevýhody, přičemž skutečná volba mezi nimi není přirozeně záležitostí vědy, nýbrž demokratického rozhodování společnosti. Na počátku práce na souboru analyticko-prognostických studií se vyskytlo mezi zúčastněnými sociology mínění, že za hlavní možnosti sociálního vývoje v podmínkách blízkých našim lze považovat vývoj „neoliberálního“ a „sociálně demokratického“ typu. Pracovní skupina sociologů, jež se zabývala morálně hodnotovou krizí naší společnosti a sociálními souvislostmi a problémy jejího překonávání doplnila tuto úvahu o další, třetí vývojovou možnost, kterou pracovníčně označila jako model „demokraticko-socialistický“, přičemž považovala za správné neoliberální model zkonkretizovat jako „sociálně liberální“. Současně autoři studie podali základní popis všech tří „politických modelů“ podle svých představ a jeho publikací umožnili diskusi sociologů i dalších společenskovědních odborníků o této důležité problematice. Už tím, že reálné rozhodování o tom, které z „modelových“ vývojových možností se ve společenské praxi prosadí, přísluší právě jen společnosti samé a jejímu demokratickému rozhodování, říkáme současně, že není předem vyloučena možnost, při níž vlastní konkrétní sociální pohyb zahrne i určité kombinace prvků různých modelů – buď jako přechodný rys, nebo dokonce jako relativně stálou charakteristiku odpovídající konkrétně historickým specifikům vývoje v naší zemi.

Hlavní sociální trendy budoucího vývoje a témata studií

Budoucí vývoj chápeme jako přechod od překonávaného stavu sociálního systému vcelku i po jednotlivých stránkách ke stavu, jenž bude odpovídat realizaci obecného vývojového trendu k humánnímu, demokratickému a sociálně spravedlivému uspořádání ekonomicky i kulturně prosperující otevřené společnosti. Z toho vyplývají i hlavní sociální trendy, jimiž se v našem souboru studií zabýváme a jež lze také označit jako sociální souvislosti a problémy uskutečňování trendů celospolečenských. K obecněji pojaté studii o přeměnách v postavení a rozvoji člověka, jež má funkci komplementárního sociálně antropologického pohledu na

vlastní sociologickou problematiku, začleňujeme do našeho souboru řadu samostatné (pracovními skupinami nebo jednotlivými autory) připravených analyticko-prognostických studií k předem dohodnutým tematickým okruhům. Jsou to :

- a) Sociální souvislosti a problémy přechodu k pluralitnímu demokratickému systému.
- b) Sociální souvislosti a problémy debyrokratizace správy společnosti.
- c) Sociální souvislosti a problémy přechodu k tržní ekonomice, zejména pak zjednáání rovnováhy mezi demopolizovanými producenty a poskytovateli služeb na jedné straně a spotřebiteli na straně druhé, jakož i mezi pracujícími a uživateli výsledků práce.
- d) Sociální souvislosti a problémy přechodu k uplatňování výkonového principu v přiřazování do sociálních pozic i v kompenzacích za realizaci sociálních rolí (se zvláštním zřetelem k problematice vzdělání a kvalifikace).
- e) Sociální souvislosti a problémy odvětvové a profesní restrukturalizace ekonomiky při překonávání extenzivních průmyslových struktur společenské produkce.
- f) Sociální procesy spjaté s generační proměnou společnosti.
- g) Sociální souvislosti a problémy přeměn v hodnotové, zejména morální struktuře společnosti se zřetelem k otázkám duchovní kultury.
- h) Sociální souvislosti a problémy otevírání Evropy a světu.¹⁾

Jak je zřejmo, volba témat, jimiž se naše studie zabývají, je primárně dána naší představou o základních podstatných charakteristikách výchozího sociálního systému a přesvědčením o nezbytnosti postupné zásadní přeměny každé z nich. V tomto ohledu je relativně dobře zdůvodněna. Problém je spíše v tom, že daleko méně určité jsou představy o budoucím sociálním uspořádání Československa. Ani žádný z hlavních modelů možného budoucího uspořádání společnosti, s nimiž se pracuje ve stati o morálně hodnotové krizi naší společnosti a cestách jejího překonávání, není zatím možno dostatečně přesně vymezit ve vztahu k našim kulturně historickým podmínkám. Navíc pak zejména model sociálně liberálního uspořádání a do značné míry i model sociálně demokratického typu se od našeho překonávaného, avšak dosud do značné míry stále působícího sociálního systému zásadně liší svou flexibilitou, relativní neurčitostí kontur, ponecháním obrovského prostoru pro decentralizovanou spontánní iniciativu jednotlivců i sociálních skupin. Z toho plyne i obtížnost přesnějších charakteristik očekávaných směrů pohybu. Ze všech těchto důvodů se proto mohlo stát, že naše volba témat vcelku dobře odpovídá problematice, kterou je nezbytné řešit v prvních fázích vývoje, v nichž půjde spíše o „demonť“ starého, že však nemusí s dostatečnou přesností odpovídat těm otázkám, jež bude akcentovat vzdálenější budoucnost. To je však osud prognostiků vůbec a sociálních zvláště : často bývají více, než si sami myslí, determinováni tou skutečností, o jejíž překonání se vši upřímností usilují.

Přes uvedený prvek metodologické skepse předpokládáme zatím, že výše vypočtených osm základních sociálních trendů dostatečně charakterizuje základní směřování sociální transformace, jež se u nás začíná odehrávat. Je zřejmé, že tyto procesy sociálních přeměn se budou navzájem podmiňovat i doplňovat, že uskutečňování každého z nich bude stimulativně, v určitých vztazích a momentech však i rozporně, ovlivňovat rozvíjení procesů ostatních. Může rovněž docházet i ke stagnaci, nebo naopak k příliš radikálnímu postupu v jednotlivých směrech, s odpovídajícími rušivými účinky na ostatní procesy. Z teoretického hlediska i z poznání empirie překonávaného systému se dá očekávat, že zvláštní důležitost budou mít některé souladné nebo i rozporné strukturální vazby mezi dvěma nebo více vývojovými trendy navzájem :

¹⁾ Všechna témata uvedená sub a)–g) se stala předmětem studií, které uveřejňujeme, přičemž o tématech d) a g) pojednávají dvě, respektive tři studie. Dokončení studie h) se nepodařilo zajistit.

a) Zjevná je vzájemná stimulace sociálních procesů spjatých s přechodem k pluralitní demokracii a pluralitnímu hodnotovému systému ve sféře duchovní kultury : proces debyrokratizace správy s přechodem k pluralitní demokracii souvisí, není však jeho automatickým důsledkem, nýbrž procesem autonomním, svázaným těsně s procesy sociálně-ekonomickými.

b) Zcela zřetelná je rovněž vzájemná stimulativní souvislost sociálních procesů vázaných na přechod k tržní ekonomice, na prosazování výkonového principu a na restrukturalizaci ekonomiky. Každý z nich však má svou věčně danou autonomii a své specifické sociální charakteristiky, jež je nezbytné řešit na vlastním sociálním poli, specifickými, byť na sebe navazujícími prostředky.

c) Hluboce strukturálně zakotvena je i vzájemná souvislost celého komplexu vnitřních sociálních přeměn s trendem sociálního otevření vůči Evropě a světu. Nicméně i zde je skryto jisté nebezpečí strukturální nevyváženosti. Příliš pomalé vystavování vnitřního sociálního života náročnějším sociálním podmínkám vnějšího světa by mohlo značně zabrzdit proces vnitřních transformací. Příliš radikální otevření metodou „plošného šoku“ by mohlo vyvolat zbytečně konfliktní sociální situaci.

d) Závažná organická souvislost existuje mezi souhrnem objektivních přeměn sociálního systému, mezi generační přeměnou společnosti jakožto ztělesněním časové dimenze sociálního pohybu a mezi přeměnami hodnotové struktury jakožto subjektivním průmětem a současně stimulatorem uskutečňovaných změn.

e) Složitý a vnitřně rozporný vztah se patrně rozvine mezi sociálními souvislostmi přechodu k uplatnění tržní ekonomiky, moderní struktury výroby a výkonového principu na jedné straně a k pluralitní demokracii a humanitní ideologii na straně druhé. Zvláště v zemi s tak silnou pozicí rovnostářské ideologie a praxe a s takovou absolutizací postavení výrobců a pracujících, jaké zaznamenáváme u nás, bude prosazování výkonových principů velmi obtížné, vyjasnění principů sociální spravedlnosti mimořádně náročné, tendence k využití demokratických práv a humanitní ideologie k obraně konzervativní ekonomiky velmi pravděpodobná. To však znamená současně, že všechny sociální problémy přechodu k efektivní ekonomice je nutno brát svrchovaně vážně a zabývat se jimi v předstihu, se vši otevřeností, zásadovostí, citlivostí a humanismem, jichž je společnost schopna. Sociální politika této velké změny musí být hodna jejího historického významu.

Očekávané hlavní sociální změny a jejich vzájemné souvislosti se v té či oné podobě promítnou i do pohybu řady dalších sociálních vztahů. Dají se například očekávat změny v postavení žen, ve vztazích sociálně etnických a sociálně teritoriálních, popřípadě sociálně ekologických. Dojde patrně k růstu úlohy malých a středních sociálních skupin s neformálními nebo aspoň přehlednými vnitřními vztahy (rodiny, sídelní komunity, skupin vrstevníků a přátel, pracovních kolektivů, zájmových skupin, asociací všeho druhu apod.) – to vše na úkor centralizovaně vyjadřovaných potřeb a zájmů globální společnosti a tradičních sociálních kategorií, například sociálních tříd a vrstev.

Základní vývojové trendy sociálního systému, jejich vzájemné souvislosti, jakož i další očekávané sociální změny se jistě stanou předmětem soustavného zkoumání nově budovaných sociologických institucí. Jejich problematika bude zřejmě rovněž zahrnuta do empirických výzkumů strategického významu i do běžných demoskopických šetření. Sociologické poznání všech těchto otázek by se mělo stát rovněž podkladem pro společné diskuse za účasti prognostiků, ekonomů, politologů a pracovníků dalších společenskovedních oborů.

Úvodem

Reformnímu úsilí Pražského jara 1968 předcházelo několik let odborných analytických prací vědeckých týmů ekonomů, sociologů, právníků, sociologů a právníků politologické orientace, historiků a dalších odborníků. Situace dnešní sociální změny je odlišná. Snad s výjimkou ekonomů, k nimž můžeme řadit i práce prognostiků, jsou současné změny sociálního a politického systému realizovány bez obdobných analýz. Většina společenskovědních oborů, zdecimovaných a kompromitovaných, mlčí. Potřebné analýzy chybí a ani v optimálním případě mobilizace dostupných a použitelných sil je nelze připravit v takovém termínu a kvalitě, aby podstatněji ovlivnily ty sociálně politické změny, zejména jejich směřování, které je nutné různými legislativními akty iniciovat v nejbližších dnech, týdnech a měsících.

Některé kvalitní práce, které vznikly v několika posledních letech, však zřejmě pod vlivem panujícího sociálního klimatu nevstoupily do vědomí širší odborné veřejnosti a na svou příležitost teprve čekají.

Přestože postrádáme jak propracovaný pojmový aparát pro nadcházející změny, tak objektivní analytické podklady pro reflexi právě se artikulujících tendencí, potřeb a zájmů hodných vstupu do arény demokratického politického systému naší státní společnosti, které jej budou v příštích letech formovat, musíme učinit pokus o podobnou formulaci alespoň hypoteticky. Vycházíme přitom z reflexí empirických daností více či méně zobecnitelných, z některých poznatků a hodnocení možností přechodu od totalitního systému k systému demokratickému, formulovaných v analýzách předcházejících Pražskému jaru a částečně i z obecně platných předpokladů a podmínek fungování demokratických státních společností vůbec.

Výchozí stav

1. Kontradikce nebo kontinuum?

Totalitní a demokratický politický systém jsou v našem povědomí a dnešní publicistice fixovány jako kontradikce. Z hlediska toho, v čem jsme žili a žít nechceme, na rozdíl od toho, v čem žít chceme, nepochybně o kontradikci jde. Z hlediska možností přechodu od jednoho systému k druhému, ale i od druhého k prvnímu, je věc složitější a otevřená natolik, nakolik je a bude politický život a politika procesem, činnou stránkou dějin, o nichž Hegel soudil, že jsou obvykle takovým výsledkem střetání plurality sil, jehož spíše nikdo z aktérů dosáhnout nechtěl. Z tohoto hlediska máme co činit s kontinuem charakteristik, v němž krystalizují jednotlivé typy politických systémů. Naše kontinuum je charakterizováno těmito typy:

1. politická (liberální) demokracie,
2. sociální demokracie,
3. totalitní demokracie,
4. totalitarismus levý,
5. totalitarismus pravý.

Přechod od demokracie k oligarchii či diktatuře je snadnější a v dějinách frekventovanější než přechod od oligarchie k demokracii. To vypovídá o tom, že demokracie je systém s relativně choulostivým organismem, o tom, že tento organismus může fungovat a rozvíjet se poměrně v úzkém intervalu vnitřních a vnějších podmínek, které musí být nadto ještě vzájemně instrumentovány a vyladěny.

Základní sociální souvislost (podmínka), která pro naše aktuální potřeby umožní strukturovat problém kontinua totalitního a demokratického systému jako řešitelnou úlohu, je lidská potřeba svobody a rovnosti, jejich naléhavost a vztah v konkrétní společnosti, artikulovaný mechanismy politického života.

2. Demokracie politická a demokracie sociální

Od prvních demokracií městských států se v politice vzájemně sváří občanské postoje reprezentující demokracii sociální, společenskou. Podstatou tohoto sváru je konflikt svobody všech s rovností všech, jako kategorií, které se v politických dějinách donedávna vzájemně vylučovaly.

Dostatečnou podmínkou pro demokracii politickou jsou občanské svobody zahrnující mechanismy výběru a znalost prvků výběru, respektování stran a osobností opozice a stejná práva vládnoucích i opozice ve svobodných volbách. Demokracii sociální šlo vždy spíše o rovnost než o svobodu, spíše o rovnost v materiálních statcích, než rovnost ve svobodě. Šlo většinou o odstranění vykořisťování, o sociální péči, o nahrazení nejistot jistotami apod. Tato tendence zesílila zejména v masové společnosti.

Cílem všech demokracií politických bylo poskytnout každému takovou svobodu, jaká byla možná v rámci hmotných podmínek dané společnosti, determinujících určitou sociální nerovnost. V závislosti na charakteristikách sociální struktury, charakteru její konfliktnosti, vývojové dynamice a v závislosti na okolí politické demokracie dané státní společnosti, bylo více či méně obtížné, případně i nemožné, udržet rovnováhu obou tendencí, tj. udržet politickou demokracii. Institucionalizace zájmů v systému politického stranictví umožňovala v období krizi demokracie masovým rovnostářským politickým stranám v politické demokracii akcentovat demokracii sociální, přesvědčivě získat moc, upevnit svůj vládní systém, případně i jako systém jedné strany a změnou souboru pravidel vytváření státní vůle změnit státní zřízení směrem k totalitarismu.

Úpadek politické demokracie vždy spočíval v oddělení demokracie sociální od demokracie politické některou politickou silou státní společnosti a v získání nadvlády demokracie sociální nad politickou, formální demokracií.

3. Totalitarismus

Stručně zde zprostředkujeme jako charakteristiky [Mlynář 1983: 13–18]:

a) Úplné splnutí politické a ekonomické moci. Politická moc převzala regulační funkce kapitálu a trhu v ekonomickém reprodukčním procesu. Ekonomické vztahy neumožňují žádné sociální skupině existovat mimo direktivy politické moci.

b) Závislost sociálního postavení společenských skupin a jednotlivců na politické moci. Sociální jistoty, distribuce statusu, výhody a privilegia jsou závislé na preferencích politické moci. Politická moc je schopna svým rozhodnutím měnit postavení celých sociálních skupin.

c) Koncentrace moci v rukou aparátu komunistické strany a centralizace rozhodovacích procesů. Vedle formální, právně regulované struktury orgánů moci je vytvořena struktura center absolutní moci právem neregulovaná na půdě komunistické strany (řídící aparát).

Neplatí pro ně žádná omezení plynoucí z principu dělby moci, nejsou odpovědna nikomu kromě vlastní hierarchie uvnitř strany. Žádnou významnější funkci v kterémkoli úseku společenského života nemůže zastávat nikdo bez souhlasu těchto center moci (nomenklatura = seznam funkčních míst od ministerstev až po podniky).

d) Institucionalizovaný politický systém nezabezpečuje důležité zpětné vazby, neumožňuje prosazovat strukturu potřeb a zájmů společnosti. Tomu je přizpůsobena volební procedura i organizační struktura společnosti jako systém výkonu rozhodnutí přijatých centrem.

e) Masový politicko-policejní teror jako nástroj zabezpečení reprodukce těchto ekonomických, sociálních a politických vztahů. Nezřídka se vymykal kontrole strany a skupiny či jednotlivců, kteří jím vládli a s jeho pomocí si zajišťovali pozice v centrech moci ve straně.

f) Informační izolace společnosti a tím zabezpečení vysoké míry manipulovatelnosti společnosti, dosahovaná prostřednictvím:

- cenzury všech šířených informací,
- znemožněním interakcí mezi skupinami a jednotlivci, které by se vymykaly oficiální kontrole (zrušení svobody shromažďování, pohybu, cestování),
- nastolení takových vztahů, kdy lidé nemohou získat jiné než státem kontrolované informace o výsledcích své vlastní činnosti.

g) Předepsaný způsob myšlení monopolní ideologii s obecně formulovanými, přijatelnými cíli (sociální spravedlnost, beztrždní společnost, osvobození člověka od bída a vykořisťování, odumření státu a násilí, vylovení války).

h) Přesvědčení o výlučnosti a nadřazenosti daného politického systému.

4. Levý totalitarismus

Na základě podrobných premis a analýzy sociální stratifikace československé společnosti 1967 [Machonin 1969] jsme formulovali hypotézu o povaze tehdejšího státního zřízení jako totalitarismu levého, jako totalitní demokracie [Talmon 1965].

Levý totalitarismus odstranil politickou demokracii absolutizací rovnosti. Liberální politická demokracie ve své tradici pojímá politiku jako záležitost pokusu a omylu a na politický systém pohlíží jako na pragmatický nástroj lidské vynalézavosti, duchaplnosti a spontánnosti. Totalitní demokracie vychází z předpokladu dosažitelnosti úplné pravdy v politice, v jejím jménu mesianisticky predestinuje lidem i společnosti uzavřený plán existence. Uznává pouze jeden výměr lidské existence, politický. Nerozlišuje různé sféry sociálního a soukromého života a ruší tím i původní samotný výměr politiky.

Obě koncepce vyzdvihují hodnotu svobody. Liberální spatřuje její podstatu ve spontánnosti a nepřítomnosti donucení, v možnosti volby, druhá věří ve svobodu dosažitelnou realizací univerzálního kolektivního cíle na základě poznání nutnosti. Paradox totalitního pojetí svobody vystihuje otázka, zda je lidská svoboda slučitelná s uzavřeným plánem existence, a to i v případě, že by takový model mohl zaručit maximální sociální spravedlnost a jistotu. Levý totalitarismus odpovídá paradoxně ano.

5. Pravý totalitarismus

Jestliže jsme prvních dvacet let panství KSČ tehdy pojali spíše jako levý totalitarismus, čemu odpovídá druhé dvacetiletí jejího panství, tzv. reálný socialismus? Logika vytvářeného kontinua našeho interpretačního schématu napovídá: totalitarismus pravý.

Obě totalitní koncepce se podstatně liší pojetím člověka. Levý totalitarismus v podstatě proklamuje dobrotu a zdokonalitelnost člověka determinovaného sociálními podmínkami. Totalitarismus pravý deklaruje zkaženost, slabost a nedůvěryhodnost člověka jako příslušní-

ka určité rasy nebo národa, bez možnosti nápravy. Obě koncepce uznávají nutnost násilí. Levý totalitarismus proklamuje užívání moci k urychlení pokroku a dosažení harmonické, humanitní, např. komunistické společnosti. Pravý totalitarismus užívá moci k realizaci mimohumanitních nebo nadhumánních ideálů: hlásá ideál překonání člověka, nadčlověka, vyvolenou rasu, národ a předurčené panství nad ostatními. Výchozím bodem levého totalitarismu je člověk, jeho poslání, spása, východiskem pravého totalitarismu jsou kolektivní hromadné podstaty jako je stát, národ, rasy [Talmon, 1965].

Levý totalitarismus, komunismus, odstraňoval politickou demokracii, aby nastolil demokracii společenskou, sociální, fašismus, pravý totalitarismus ji odstraňoval, aby zabránil uskutečnění demokracie sociální. Cíle byly protikladné, výsledky naopak totožné.

Násilné restaurování socialismu sovětského typu cizími armádami vytvořilo v roce 1968 novou situaci. Všechny dosavadní více či méně otřesné svorníky legitimacy a sociálního souhlasu byly naprosto kompromitovány a do budoucna zcela neúčinné.

Vztahuje se to jak na případné ideologické legitimování systému tzv. reálného socialismu humanitními principy levého totalitarismu, tak na původní, historickou legitimitu nesenou rovnostářskými hesly levého překonání krize politické demokracie, přibarvené slovanským citěním malého ohroženého národa k vítězné slovanské velmoci.

Místo rovnostářské ideologie, koketující s hesly „přímé socialistické demokracie, jakou dějiny ještě nepoznaly“, reálný socialismus po masové nucené mobilitě celých skupin populace, zejména inteligence, nastolil „obleženou“ [Zeman 1989], kastovní společnost se dvěma výraznými sociálními ghety, jedním na jejím vrcholu, druhým na spodku.

Namísto humanitního ideologického svorníku levého totalitarismu byla dosažena ideologie mimohumanitní, nadnárodní, kolektivistická, idea internacionalismu, vůči němuž je vůle obecná, národní a státní zcela nesuverénní.

Specifikou dvacetiletí pravého totalitarismu reálného socialismu bylo, že vlastně nemohl mít žádnou ideologii v pravém smyslu slova a sociální konsensus musel zakládat na strachu a lži.

Každá společnost jako autoregulativní systém musí dostávat neomezený tok tří druhů informací: o vnějším světě, z minulosti, s širokým rozsahem vyvolání a kombinací, a o sobě samé a svých částech. Při přerušení kteréhokoli z těchto tří toků se společnost promění v krácející mrtvolu. Ztratí kontrolu nad svým vlastním chováním [Deutsch 1969]. Společnost reálného socialismu se odříkala všech tří druhů informací. Byla v tomto smyslu živou mrtvolou celých dvacet let.

Zvláštní atmosféru tohoto období, kdy „moc rezignovala na vše kromě své vlastní sebezáchovy“, sugestivně ve své esejí popisuje Václav Havel. Pro naše první období připouští ještě existenci příběhů, i když hrůzných, ve druhém období „revoluční étos a teror vystřídala tupá nehybnost, ztichl zpěv naděnců i křik mučených, násilí si obléklo rukavičky . . . a přestěhovalo se do kanceláří anonymních byrokratů“, nastoupilo „jakési podivné, kolektivně smrtící a umrtvující sociální a historické znicotnění“, „smrt ne-dění, ne-příběhu, ne-života, ne-času“ [Havel 1987].

6. Úskaltí svobody a rovnosti

Dosavadním výkladem jsme podali obecný hypotetický konceptuální rámec pro strukturování problému totalitarismu a jeho překonávání v naší společnosti. Konstatovali jsme, že mezi demokracií a totalitarismem existuje spíše kontinuum než diskontinuum a identifikovali příčinu masového pokušení přechodu od politické demokracie k levému totalitarismu. Jako základní sociální souvislost, determinantu tohoto přechodu jsme identifikovali vztah svobody a rovnosti ve společnosti a jeho akcenty. Hypoteticky jsme vymezili dvě etapy totalitarismu

československé státní společnosti, 1948–1968 jako období totalitarismu levého, 1969–1989 jako období totalitarismu pravého, jako slepou uličku „sociálního a historického znicotnění“ a uzavření sociální struktury kastovními charakteristikami.

Z vymezení problému je zřejmé, že náš dnešní přechod od totalitarismu k demokracii má před sebou „úskalí“ svobody a rovnosti. Na tom, jaký poměr zaujmeme ke svobodě a rovnosti, co budeme akcentovat záleží, jakou cestou se budeme ubírat a kam dojdeme. Nepochybně na této cestě existují propady k demokracii totalitní; měli bychom je evidovat. Pravděpodobně na ní existují i bludné kořeny, schopné dříve či později nás vrátit zpět. Mohl by to např. být volební zákon na bázi poměrného zastoupení politických stran při existenci masové KSČ, obtíží přechodu, obecně sdíleném snu o sociální rovnosti a obav z nejistot spojených se svobodou. A docela brzy staneme na rozcestí cest k demokracii politické a demokracii sociální, mezi nimiž budeme muset permanentně volit i v budoucnosti. Co nejdříve bychom měli spočítat, jak jsme na kterou cestu vybaveni, evidovat, jakou výbavu která cesta vyžaduje, a některou z cest po řádné diskusi zvolit jako cíl i se všemi jeho parametry.

Cílový stav: demokracie informatizované společnosti.

Po strukturování východiska sociální změny je účelné pokusit se o strukturování cíle a z obou formulací odvodit možné souvislosti přechodu od jednoho k druhému.

Jako cílový ideální typ použijeme nikoli zcela nereálnou vizi demokracie XXI. století ve vyspělých zemích, která byla formulována v posledních letech. Tyto vyspělé země disponují stabilní tradicí politické demokracie se vším, co k tomu patří, včetně vyspělé ekonomiky a technologie. Zdá se, že právě díky dalšímu technologickému rozvoji mohou vyspělé země uvažovat o možnosti přímé demokracie fungující v moderních státních společnostech, o myšlence, která by ještě před několika lety byla dokladem naprosté neznalosti věci a směšného diletanství.

7. Komunikační revoluce

Nové informační technologie, telekomunikace a komputery, mění zejména od 80. let dvacátého století život a fungování nejvyspělejších i řady rozvojových zemí všestranněji, hlouběji a rychleji, než veškerý dosavadní vědeckotechnický rozvoj. Vznikají informatizované společnosti. Základ nové informační technologie se někteří autoři snaží postihnout novým termínem „communications“ [Cornish 1983], který vystihuje výraz „komunikace prostřednictvím počítače“. Komunikace prostřednictvím počítače je rychlejší, kvalitnější, úspornější a může být simultánní. V nejbližší době je očekáván nástup komunikační technologie blížící se „mokré“ inteligenci lidského mozku schopností vizuálního vnímání a hlasové komunikace. Tento vývoj by byl počátkem zrušení dosavadního rozdílu v informačních technologiích (psací stroj, televize, film, rozhlas, telefon a různé techniky zvukových a obrazových záznamů) a jejich vzájemné zaměnitelnosti. Rozvoj směrem k informatizované společnosti je chápán jako explozivní znásobení komunikačních kanálů, nikoli pouze jako výroba informací. Základním technicko-technologickým předpokladem nástupu k informatizované společnosti je stav telefonizace společnosti a její databáze. Nejzaostalejší z evropských industriálních zemí je v tomto směru Itálie [Cesareo 1985].

8. Strukturální proměny společnosti

Průmyslová revoluce vytvořila společenskou schopnost používat velké objemy mechanické energie. Informační komunikační revoluce vytváří společenskou schopnost mimořádného šetření a účelného vynakládání energie a materiálů. Vzájemná substituce jednotlivých druhů kapitálu, zejména informačního a energetického, je základem růstu společenské produktivity vyspělých zemí. Přibližně od 70. let, kdy započal nástup těchto procesů, dochází v zemích, které tento trend iniciovaly nebo zachytily k 15 až 30procentnímu zvýšení produktivity a k základním, hlubokým strukturálním změnám a sociálním proměnám. Vedoucí zemí jsou USA následovány Japonskem a vyspělými evropskými zeměmi. Katapultovány tímto směrem jsou rozvojové země: Brazílie, Jižní Korea, Tchajwan, Singapur, Alžír, Nigérie. Rozvoj informatizace přitom může vyvolat silné disproporce ve všech oblastech, jak mezi jednotlivými společnostmi, tak uvnitř společností. Informačně bohatá odvětví se budou vyvíjet rychleji než informačně chudá odvětví a země. Největší koncentrace databank se dnes vyskytuje v USA. V roce 1970 se polovina veškeré zaměstnané populace USA zabývala vytvářením informací a operováním s nimi, tj. více lidí, než bylo zaměstnáno současně v zemědělství, průmyslu a službách. Koncem století to má být již 66 % všech pracujících. Je to ovšem světová specifika USA. Ostatní země, včetně evropských, jsou nuceny opatřovat si informace z amerických databází, dokonce i informace týkající se jich samotných.

9. Pluralita a individualizace

Rozvoj telematiky a komunikace prostřednictvím computerů vyvolá decentralizaci dosavadních centralizovaných masových komunikačních prostředků v pluralitě jednotlivců a skupin. Decentralizace tisku, rozhlasu a televize, doprovázená obousměrnými televizními linkami dovolí komunikaci diváků a programy, vstupy do vysílání. Komputerované sítě umožňující vzájemnou komunikaci účastníků existující v USA již od 70. let [Turoff 1978], vyvolávají i nové způsoby výroby a šíření tiskovin v pluralitě miničasopisů, vysílačů a přístupu k informacím mezinárodně.

Lze očekávat, že rozvoj komunikační technologie promění dosavadní masovou výrobu individualizovanou, prostřednictvím zpětných vazeb k odběrateli umožňujících na bázi variantních programových výrobních modulů zásah zákazníka přímo do výrobního procesu a ovlivnění vlastností výrobku v určitých parametrech [Toffler 1983].

Změní se charakter práce a vzdělání, které bude možné vykonávat doma u terminálu, změní se postupně celý životní styl společnosti. Předloňská polemika T. Foreстера o mýtu elektronického cottage (elektronizované pracoviště doma) s Ilisem [Forester 1988] sice ukazuje, že reálný vývoj ve vyspělých zemích bude v tomto směru možná pomalejší než vlastní technologické možnosti těchto zemí, pomalejší než optimističtější Tofflerův projekt ve Třetí vlně. Ukazuje se však, že bariéry nejsou povahy technické, ale spíše sociálně psychologické, obdobně jako formy nákupu prostřednictvím domácího počítače. Nicméně v samotných USA se o tuto práci doma pokouší 11 miliónů pracovníků a ve Velké Británii 1,7 miliónu.

10. Místní společenství

Naznačené procesy však nakonec nepochybně ovlivní všechny stránky společenského života zemí, které se těmto procesům otevřely, včetně života individuálního a soukromého. Promění se dosavadní společenská makrostruktura, profesní skladba společnosti, společenská organizace i mikrostruktura. Na místo nynější masové společnosti, díky možnosti simultánní komunikace miliónů lidí v interakční komunikační síti (many-to-many communication),

nastoupí společnost individualizovaná, vysoce pohyblivá [Hald 1983], dynamická, „konfiguratívní“, představující jakési víření skupin a individuí [Nasbitt 1984].

V megalopolitní společnosti informatizovaných zemí dojde nepochybně k rehabilitaci malých sídel, lokálních společenství místo obřích metropolí. Tento proces již započal. Tím místo dnešního všeobecného centralismu, etatismu a očekávání pomoci od centra a státních institucí vzroste naopak role místních samospráv a svépomocí.

11. Přímá demokracie

Jeden z nestorů světové politologie, R. D. Laswell, dávno před dnešním zájmem o problematiku informatizované společnosti, napsal, že sdílená data znamenají sdílenou moc [Laswell 1965]. Je téměř nesporné, že společnost miliónových simultánních informačních komunikací založí novou formu vládnutí a tvorby jednotné vůle obecné a státní. Struktura vlád může zůstat nedotčena, ale procesy vládnutí se změní výrazně. Jednotlivci a skupiny v informatizovaných otevřených společenských systémech vyvinou sociální konsensus prostřednictvím decentralizované sítě vztahů, která bude spíše multidimensionálním simultánním procesem než ontologickou entitou dosavadní společenské pyramidy [Nasbitt 1984].

Politické strany bojující o moc, vsunující se se svými oligarchickými vnitřními principy mezi jednotlivce a stát, se stanou zbytečnými ve společnosti s možností reálně bezprostřední (tj. počítačově prostředkované) participace a kontroly vykonávané jednotlivci.

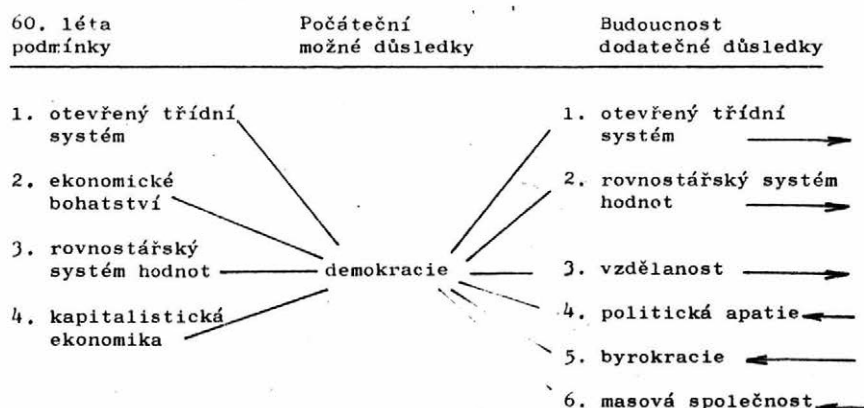
Politická demokracie se v moderní informatizované společnosti přiblíží přímé demokracii praktikované kdysi v malých městských republikách [Nasbitt 1984]. Sociální konsensus, vůle obecná a státní, a vláda bude tvořena a realizována bez politických stran, jak o tom snili nejvýznamnější demokraté 19. a 20. století, sociální synergii zahrnující i vůli menšin.

12. Předpoklady a důsledky politické demokracie

Počátkem 60. let S. M. Lipset [Lipset 1964] uvedl následující schéma podmínek politické demokracie a možných důsledků jejího fungování.

Některé důsledky fungování demokracie působí proti ní. V uvedeném schématu to jsou: politická apatie, byrokracie a masová společnost. Není to rovnostářský systém hodnot, protože v ekonomicky bohaté společnosti má jiný obsah než u nás, jde spíše o rovnost příležitostí a tolerance k rozdílnosti.

Schéma 1

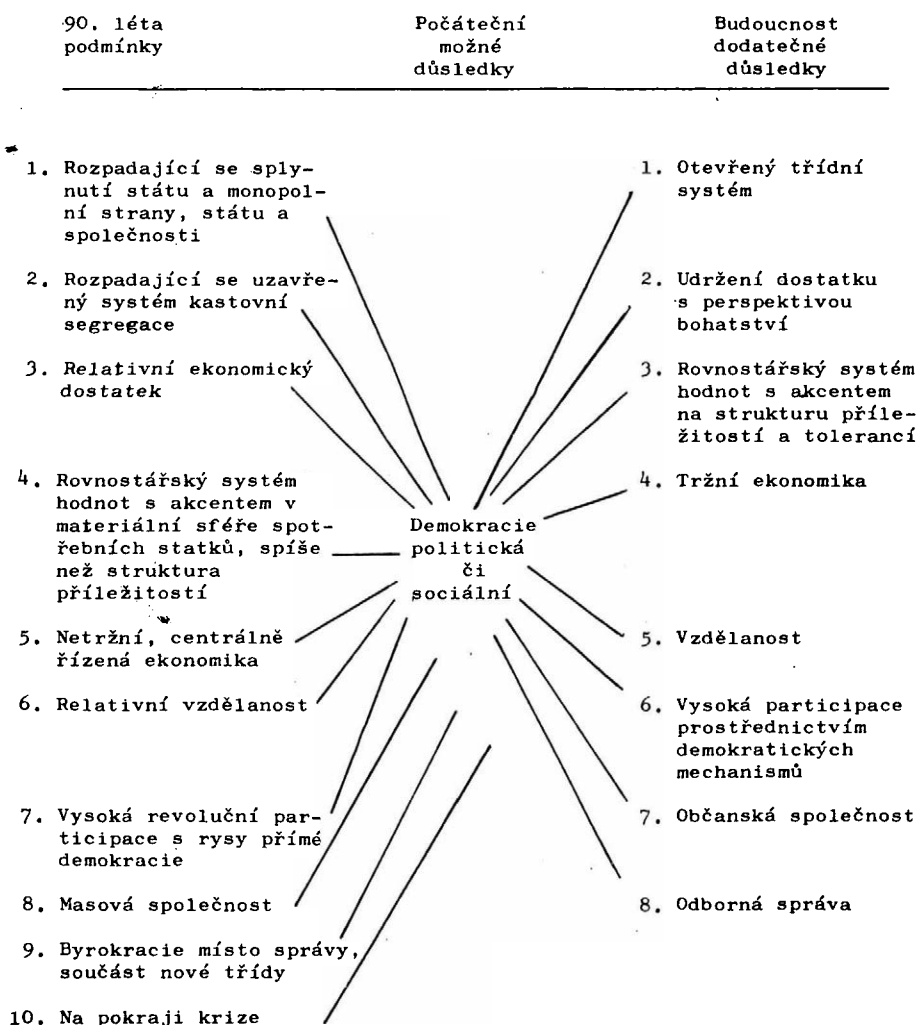

Na počátku 90. let můžeme Lipsetovy „podmínky“ opravit podle výsledků, k nimž vyspělé země na prahu informatizované společnosti dospěly.

1. otevřený třídní systém s vysokou vnitřní i vnější mobilitou;
2. ekonomické bohatství na bázi automatizované výroby;
3. nerozpornost rovnosti všech se svobodou všech;
4. vysoká participace a komunikativnost na bázi probíhající informační a komunikační revoluce;
5. počínající zánik masové společnosti a rozvoj lokálních společností, malých skupin a jednotlivců, pokles role státu;
6. počínající zánik tradiční byrokracie v samosprávě a veřejné správě, které pomocí komunikačních informačních technologií posouvá zastupitelskou demokracii směrem k přímé demokracii;
7. ekologické problémy a civilizační nemoci.

Kdybychom podobné schéma chtěli uvést pro československou společnost 90. let, museli bychom je modifikovat asi následovně:

Schéma 2

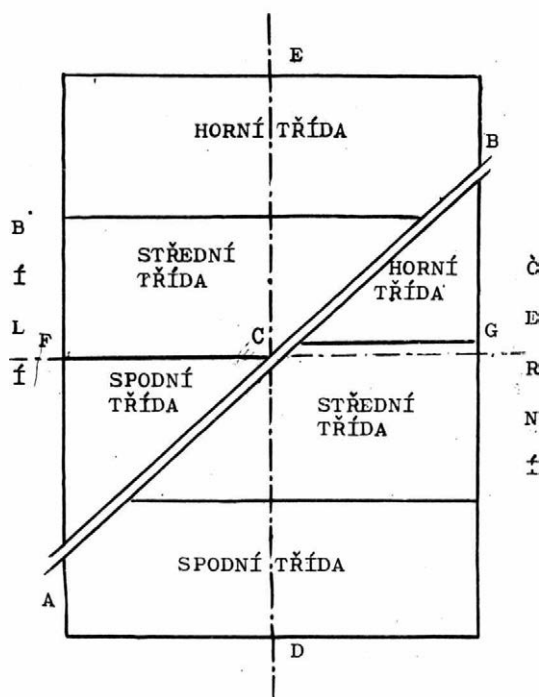
13. Kastovní charakteristika sociální struktury

Určujícím rezervoárem a generátorem aktuálních sociálních souvislostí přechodu k pluralitní demokracii je především charakter sociální struktury jako potenciál potřeb a zájmů, které po své artikulaci a manifestaci v aréně politického systému budou určovat charakter naší demokracie.

Sociální strukturu pravého totalitarismu druhého dvacetiletí, Husákovu éru, jsme charakterizovali jako kastovní. Nemíníme tím klasický kastovní systém Indie, nýbrž pojetí sociální stratifikace, které pro americkou otevřenou sociální strukturu v roce 1936 formuloval ve svých, dnes klasických, stratifikačních studiích W. L. Warner: „Společenský systém USA, často vydávaný za příklad otevřené společnosti, je z hlediska rasového společenství kastovní [Warner 1952].

Podle této koncepce může být rozvrstvení společnosti protnuto horizontálou, diagonálou či vertikálou segregující populaci podle některého hlediska, v citovaném případě na černé a bílé (viz schéma).

SCHEMA

„Diagonála kastovní linie je skloněna“, píše Warner. „V době občanské války byla přibližně v horizontální pozici (f–g). Všichni černí si byli v té době rovni třídou. Ale během let, účinkem vzdělání, hospodářského podnikání, třídní a rovnostářské ideologie, která se rozšířila ve společnosti, se vyvinul třídní systém černých, který kastovní linii tlačí víc a víc k paralelismu. Toho bude dosaženo, až linie AB, pohybující se v C, dosáhne pozice d, e. Pak budou třídy

obou skupin ekvivalentní.“ (Pozn.: americká třída, class, je naší vrstvou, nikoli třídou marxismu. Schéma ukazuje oba třídní systémy vuci sobě posunuté.)

V těžce společnosti se mohou tvořit různé segregáční linie, které mohou jinak otevřené systémy, v závislosti na dynamickém vývoji společnosti, uzavírat. Nejčastěji to bývá rozdíl v postavení sociálních skupin, např. muži, ženy, různé marginální skupiny apod.

14. Segregace a gheta

V důsledku politických čítek 70. let a uplatňovaných kádrových hledisek obsazování společenských pozic lze předpokládat krystalizaci poměrně výrazné segregáční linie definované politickými hledisky, stranickou nomenklaturou a zřejmě i pouhým členstvím v KSČ. Poloha segregáční linie byla pravděpodobně po celé dvacetiletí v poloze horizontální (f–g).

V současné době by se měla začít otáčet kolem bodu C. Nejsme však přílišnými optimisty, pokud jde o možnost jejího otočení do vertikální polohy a vyrovnání dosud vzájemně posunutých vrstev skupin preferovaných a skupin diskriminovaných, pokud jde o dimenze životní úrovně, příjmu a některé další. V těchto dimenzích totiž intervenuje řada těžko odstranitelných důsledků minulého zařazení, minulé diskriminace, např. atributů kvalifikačních, hodnostních apod., většinou již nenapravitelných, které však budou svým askriptivně systemizačním působením bránit otáčení segregáční linie, budou nadále uzavírat stratifikační systém a prolongovat diskriminaci diskriminovaných ještě v důchodu, po odchodu z aktivního života.

Elita a kontraelita československé společnosti, donedávna každá obležená ve svém ghету, se z hlediska výkonu společenských rolí, které zastávala, vyznačovala právě opačnými vlastnostmi a předpoklady, než kterými měla disponovat. Vlastnostmi a předpoklady elity disponovala disidentská kontraelita v rolích topičů a umývačů a naopak. Analýza vlastností a působení oficiální společenské elity, zejména elity moci, by zřejmě byla analýzou vyhasínání základních funkcionálních systémových imperativů (dosahování cílů, adaptability, udržování a rozvíjení vzorců a integrace) československé společnosti, jejího úpadku.

Hypotézu o kastovním uzavírání různých sociálních uskupení a zvyšování sociální distance v jinak nivelizované společnosti zřejmě podporují i šetření sociální struktury, která byla v uplynulých letech uskutečněna [Matějovský 1989]. Informují o růstu autoreprodukčních tendencí různých sociálních uskupení a skupin, o stagnaci převážné části životních drah obyvatelstva při trpném přijetí této vyhlídky, o trvalém poklesu migrací a sociální mobility. Je to obraz společnosti nivelizované a umrtvené totalitárním tlakem.

V sociálním rozvrstvení československé společnosti zřejmě existuje více systémů segregace. Budou pravděpodobně tvořit ohniska příštích politických tlaků, která ovlivní podobu formující se demokracie.

15. K otevřené společnosti

Připravované legislativní úpravy, zejména zákony o soukromém podnikání, živnostenský, proti monopolům, o politických stranách, shromažďovací, spolkový, volební, případně další úpravy, budou postupně uvolňovat průduchy, jimiž bude probíhat diferenciacie společnosti směrem k pluralitě potřeb a zájmů i jejich zobrazení v politické aréně. V pohybu sociální struktury, který tyto úpravy vyvolá, se uplatní všechny druhy sociální mobility jako nikdy předtím. Společnost, její struktura, se pravděpodobně dostanou do pohybu, který si nezadá s předpovídaným „vířením“ konfigurativní informatizované společnosti. Je třeba se obávat, že právě informace o těchto procesech a jejich analýza, budou v podobě zpětné vazby jejich řízení a ovlivňování největší slabinou.

Tržní chování podniků, institucí i jednotlivců promění dosavadní strukturu pracovní profesionální a zaměstnaneckou. Již dosavadní omezené snahy zavádět automatizaci (nikoli ještě informatizaci) v průmyslu a jinde, ukazovaly nutnost základních proměn kvalifikační struktury, řídicích systémů ve směru k plochým a pružným organizačním soustavám, k celkovým systémovým změnám v podnicích. Tendence proměn zaměstnanecké struktury ukazují, že pro moderní podniky bude výhodné ponechat si pouze kvalifikované úzké jádro podnikového kolektivu stálých zaměstnanců a podle nároku trhu a výrobního programu najímat proměnlivý kádr zaměstnanců v termínovém pracovním poměru na jednotlivé práce. Tyto změny vyvolávají proměny nároků na infrastruktury, na cestování, životní styl a vyvolají celý řetěz dalších změn. Tržní chování podniků nepochybně vyvolá potřebu obhajoby a prosazování zaměstnaneckých zájmů i zájmů zaměstnavatele. Pokud by se řešení střetání těchto zájmů nemělo přenášet mimo stěny závodů, bude muset vzniknout nějaký korelát dřívější průmyslové demokracie, kdy v podnicích existovala různá zájmová uskupení, jejichž náplň na jedné straně v podstatě reprezentovalo odborové hnutí a na druhé straně podnikatelské svazy a organizace. Sama podniková demokracie spočívala v prosazování, organizování a působení organizací různých zájmových skupin a útvarů umožňujících artikulaci a manifestaci zájmů, prostředkujících vzájemné kontakty a v působení různých smírčích institucí a v institucionalizaci souhlasu pracujících při jejich spolurozhodování sporů.

Základem působení sociálních procesů začne být výkon a výkonová hlediska získávání statusu a prestiže, namísto askriptivních mechanismů přidělování statusu a prestiže. Vicerozměrovým společenským pohybem vzniknou a v sociální struktuře postupně dorostou různé vrstvy a uskupení, které vyplní mezery a někde přímo vakuum mezi tzv. hlavními společenskými třídami, vyvolané působením totalitárního hoblíku.

Centrální roli a působení státu, jeho centralizaci, vystřídá svéprávné působení více center, zejména na regionálních a místních úrovních disponujících také reálnou ekonomickou mocí jednotlivých lokalit, závislost na státních přidělech a pomoci nahradí tvorba prostředků na místě, svépomoc, tržní vztahy a nezávislost lokalit, založená na místním podnikání, službách, zdrojích a samosprávě, na nichž může spočívat rozrušená mnohost a bohatost společenského života.

Není možné vypočítávat očekávané změny, protože jde o regeneraci všech funkčních sociálních procesů a struktur, dosud uměle deformovaných, komprimovaných a vykořeňovaných. Mezi ně patří i obnovená role samotné sociologie, která musí začít probíhající změny sledovat, analyzovat, zobecňovat a optimalizovat jako svůj nezastupitelný příspěvek společenské obnovy.

16. Masová a pluralitní společnost

Zdá se, že u nás v jisté obměně vyvstává problematika, která byla v západních zemích aktuální koncem 50. a počátkem 60. let v době kulminace masové společnosti. Přední sociologové a politologové tehdy s postupem masové společnosti spojovali nástup různých antidemokratických tendencí a nástup plurality prvků ve společnosti. Masová společnost přináší oslabení primárních a místních sdružení a skupin. Neosobní byrokratické vztahy velkých organizací nahradily neformální systémy loajálnosti v malých skupinách a lokálních komunitách. Rovnostářské podmínky a ideologie oslabily systémy politické a společenské autority a kontroly charakteristické pro stratifikované společnosti. Technologické a technické novoty umožnily vyšší stupně standardizace výrobků i myšlenek. Prodloužený organizační řetěz umožňuje oligarchické řízení i místních skupin, které se stávají méně samostatnými a méně odolnými vůči ovládnutí centra. Hroutí se bezprostřední vztahy a diferenciacce, takže se

obyvatelstvo homogenizuje, snižuje se jeho sebeidentifikace a zeslabuje se příslušnost k diferencovaným skupinám. V masových společnostech ztrácejí svůj tradiční význam základní sociální kategorie jako rodina, třída, společenství, spolehlivost, etnická identita apod. [Gusfield 1962].

Demokratický politický systém a pluralitní společnost se zdály být ohroženy nastupujícími totalitárními tendencemi. S odstupem lze říci, že pravdu měli spíše ti, kteří poukazovali na to, že základem uvedených obav o demokracii je jednak idealizace politického pluralismu, spočívající v nedocenění role politických konfliktů pro konsensus pluralitní společnosti, vedoucí ke kompromisům, jednak podcenění některých prvků samotné masové společnosti zejména masové komunikace, byrokratických institucí a rovnostářství (ve smyslu rovnosti příležitostí), které posilují pluralistické tendence v sociální struktuře a demokracii. (V případě byrokracie její tradiční setrvačnost instrumentovaná ovšem právě dlouhodobými demokratickými tradicemi často fungovala ve prospěch demokracie.) Současný vývoj těchto zemí k informatizované společnosti dává jejich důvěře v demokratické tradice za pravdu.

Pro formulaci strategie přechodu naší společnosti k pluralitní společnosti by bylo účelné určit její místo nejen na kontinuu mezi totalitarismem a demokracií, nýbrž také její místo z hlediska charakteristik masové společnosti její totalitní realizace, které se tolik obávali politologové přelomu 50. let. Je u nás za optimálních předpokladů možné realizovat přechod k informatizované společnosti obdobně jako ve vyspělých zemích, které při tom počítají s časovým horizontem dvacátých až čtyřicátých let 21. století? Nebo byl tento totalitarismus pouhým importem a vlastní etapa masové společnosti i s jejími totalitními tendencemi nás teprve čeká?

K odpovědi na položenou otázku by nás mohla přiblížit taková analýza sociální struktury, potřeb a zájmů a monitorování jejich vývoje, která by ukázala buď jejich kontinuitu, prolínání v sociálních skupinách, ukazující ke spojitému charakteru sociální diferenciace, umožňující demokratickou politickou hru, nebo naopak by ukazovala k diskontinuitní kumulaci charakteristik naznačující problémy na cestě k demokracii a pluralitní společnosti. Je pravděpodobné, že by pak bylo možné problémy prognózovat a formulovat variantní trajektorie dosahování pluralitní a demokratické společnosti.

17. Pluralismus, možný zdroj politického antidemokratismu

V pluralistickém pojetí občana je každý jednotlivec včleněn do politiky prostřednictvím své příslušnosti k některému úseku společnosti jako dělník nebo manažer, měšťan či venkovan, severan či jižan, přistěhovalec nebo rodák, bílý nebo černý. Politické jednotky společnosti jsou organizovány skupinami založenými na společných pocitech a zájmech jednotlivců podle jejich příslušnosti k určitým specifickým primárním sdružením, která zaujímají společenské politické pozice a vykonávají specifické funkce jako součásti větších institucí. Pluralistická politika nutí každou skupinu ke kompromisům při prosazování zájmů. Demokratická pravidla vedení konfliktů předpokládají smířlivost, jednání, ústupky, nenásilí. Každá skupina musí být ochotna přijmout částečné nebo úplné realizování cílů protivníků.

Existují však přinejmenším čtyři situace, v nichž pluralitní společnost nejen nezabrání antidemokratickému chování, nýbrž je sama vyvolává:

1. Situace vyobcovaných skupin. Některé skupiny bývají na základě demokratických mechanismů vyloučeny z politické arény a zůstávají mimo hru a vliv a moc, nebo se do ní snaží vrátit násilím.

2. Odstavené poražené skupiny (doomed classes, Fr. Neumann), bez reálné naděje na návrat a přežití. Porážka vysoce ceněných hodnot některých skupin vede často k politickému radikalismu pravému či levému.

3. Veřejné mínění a nerovnováha soupeřících zájmů: demokratické teorie rovnováhy soupeřících zájmů často ignorovaly roli neutrálních elementů mimo probíhající soupeření, které v určitém momentu mohou uplatnit svou moc a spor rozhodnout. Při soupeření zájmových skupin je proto důležité, zda veřejnost je přátelská či nepřátelská vládě nebo některým skupinám.

4. Opakované politické či hospodářské krize: protože pluralismus je svou podstatou orientován na kompromisy, není obvykle schopen řešit perspektivní problémy budoucnosti. Koncepčnost se týká zejména zahraniční politiky. Často vzniká rozpor mezi dlouhodobou koncepcí politiků a krátkodobými cíli politických skupin, které neoperují na vrcholové úrovni státní politiky, ale podstatným způsobem vůli obecnou a státní vytvářejí [Gusfield 1962].

Mezi hospodářským blahobytem a existencí demokratického politického systému je přímá závislost. Extrémní politika vyvolávaná uvedenými situacemi neuznává demokratické principy jako slabošské a usiluje zejména o to, aby politický proces uzavřela silám opozičním, odlišným, nebo všem ostatním. Poznání, racionalitu nahrazuje city, posláním, ideologií a prosazuje vlastní zájem za jakoukoli cenu. V naší situaci vznikajícího pluralismu jsou reálné všechny uvedené situace. Nejméně, nebo nejpozději, snad situace třetí, která naopak zatím působí jako většinový svorník situace relativní jednoty populace v odporu vůči totalitarismu.

Literatura

- Arendt, H., Fromm, E., Mannheim, K. a další
Brokl, L.: *Materiály Mezioborového výzkumného týmu pro reformu politického systému při Ústavu státu a práva ČSAV*, 1967
Cesareo, Critica marxista, 1985/6, *Technická inovace a sociální změna*
Cornish, E.: *World Future Society*, Bethesda 1983
Deutsch, K. W.: *Nervy vlády*, Svoboda 1969
Forester, T.: *The myth of the Electronic Cottage*, Futures, June 1988
Gusfield, J. R.: *Mass Society and Extremists Politics*, American Sociological Review, roč. 27, 1962, č. 1
Hald, A. P.: *Toward the Information-Rich Society*, in Cornish, o. c.
Hamrin, R. D.: *The Information Economy*, in Cornish ed., o. c.
Innis, Networking N. Mc: *Away to manage our changing world? The Futurists* 1984/6
Havel, V.: *Příběh a totalita*, Svědectví 1987, č. 81, P. Tigrid, Paříž
Hilz, S. R.; Turoff, M.: *The Networking Nation*, Wesley Publ. Co, 1978
Illies, F.: *The Electronic Cottage: Myth or near Myth?* Future 1988/9
Laswell, H. D.: *Policy Problem of a Data-Rich Civilization*, N. York, 1965
Lipset, S. M.: *Political man* Mercury, London, 1964
Machonin, P. a kol.: *Československá společnost* 1967, Epoque 1969
Matějovský, A.: *Vývoj sociálně třídní struktury a rozvoj socialistické demokracie v Československu*, expertní podklad na základě prací odboru marxisticko-leninské sociologie ÚFS ČSAV, 1989
Mlynář, Z.: *Krize v sovětských systémech 1953–1981*, Index, Společnost pro československou literaturu v zahraničí, Köln 1983, s. 13–18
Nasbitt, J.: *Mega Trends, The New Direction Transforming Our lives*, Warnex Books, inc. N. York 1984
Talmon, J. L.: *The Origins of Totalitarian Democracy*, Praeger, New York, 1965
Toffler, A.: *Die Zukunfts Chance*, 1983
Warner, W. C.: *Structure of American Life* Edinburg, 1952
Zeman, R.: Termín „obložená společnost“ viz R. Zeman, Lidové noviny, ročník 2, 1989/9, Samizdat

Překonávání byrokratického charakteru správy společnosti

LUBOMÍR BROKL

1. Genetický kód naší byrokracie

Zamyslíme-li se nad tím, čím byla a čím je byrokracie dnešního Československa, jak vznikla, jakou měla a má funkci a pokusíme-li se ji předběžně hypoteticky strukturovat, zjistíme, že při přechodu k politické demokracii v Československu (na konci roku 1990 a v dalších letech), nejde o prosté překonání byrokratického charakteru správy společnosti, který nějakým způsobem přerostl své funkční rozměry a o jehož překonání demokratické společnosti obvykle usilují, ani o pouze takové překonání, o něž systémy sovětského typu marně usilovaly prakticky od počátku své existence¹⁾, ale o nápravu stavu, který je důsledkem působení několika determinant, z nichž každá v uplynulých čtyřiceti letech generovala určité vlastnosti byrokracie prvního i druhého období panství KSČ. Za tyto determinanty považujeme:

- 1) fungování průmyslové masové společnosti;
- 2) příslušnost k sovětskému společenství s jeho imperiálním centralismem;
- 3) vedoucí úlohu KSČ s její nomenklaturou.

Uvedené determinanty působily jednak směrem k nesmírnému zbytnění byrokracie, jednak k polarizaci jejích vlastností, na jedné straně ve směru určité ozvěny funkčních byrokratických tendencí industriální masové společnosti reprodukováním a udržováním určité kvalifikační technokratické úrovně, na druhé straně ve směru vzniku a udržování nové třídy, která má nejen „obě ruce levé“, ale která se ve své fylogenezi také čím dále tím více obohacuje na úkor společnosti.

1.1. byrokracie je ve svém funkčním aspektu považována za nejúčinnější formu lidské organizace. Efektivnost byrokratického systému spočívá v dalekosáhlé odborné specializaci a dělbě práce, v hierarchii a subordinaci s přesně formulovanými rolemi, principy činnosti a popisy práce disciplinovaných úředníků, jejichž činnost je normativně institucionalizována tak, že úředníci rozhodují podle předpisů, nikoli podle vlastního uvážení. Prostředky sloužící k vykonávání pravomocí jsou vlastnictvím organizace a funkcionáři skládají účty z jejich užívání. Postavení a úřady nejsou vlastnictvím jejich držitelů a nemohou být prodány, darovány, odkázány. Fungování byrokratické organizace je založeno na oběhu kontrolovatelných dokumentů.

Z uvedených weberovských charakteristik je zřejmé, že byrokracie je neutrální nástroj víceúčelově efektivně použitelný. Příčiny jeho neefektivnosti je třeba hledat jednak v porušení uvedených principů, jednak v zadávání nereálných, nesplnitelných nebo nesmyslných úkolů

¹⁾ „Je pochopitelné, že byrokratismus, který ožil v sovětských institucích, musel zhoubně zapůsobit i ve stranických organizacích, poněvadž špičky strany jsou špičkami sovětského aparátu, je to jedno a totéž.“ [Lenin 1921]. „Nejhorším vnitřním nepřítelem je u nás byrokrat, t. j. komunista, jenž sedí na odpovědném místě v sovětském aparátu, požívá všeobecné úcty jako člověk svědomitý. Má obě ruce levé, ale nekrade.“ [Lenin 1922].

nebo úkolů nejednoznačně strukturovaných či průběžně měněných řídicím subjektem. V masových industriálních společnostech role takto chápáné byrokracie stoupá.

Znamená to, že byrokracie jako nástroj je plně slučitelná s politickou demokracií? V čem spočívají její, často zdůrazňované antidemokratické tendence?

Demokracie a politika jsou vlastně párové kategorie, stejně jako autokracie a řízení. Činnost a psychologie úředníka státní nebo místní správy či samosprávy je opakem činnosti politika. Úředník řeší situace, musí dodržovat schémata jejich řešení, neuvažovat o smyslu činnosti, která je rutinní. Jeho mocí je pravomoc, autorita pravidel a zákonů. Politik musí tvořivě improvizovat, iniciativně vytvářet situace, získávat vliv a moc spíše inteligencí, vůlí a rozvahou. Politik je tvůrce, byrokrat rutinér. „Byrokrat politiku nedělá. Sbírá informace o všech alternativách v politickém životě a v praxi uskutečňuje tu alternativu, která je oficiálně přijata. Tvoří stálý odborný personál loajální vůči politice, kterou je mu nařízeno provádět“ [Mills 1966 : 287].

Pro úředníka znamená politika chaos, nepořádek, nejistotu. Pro politika je byrokratický systém v lepším případě svěřací kazajkou, v horším případě „znicotněním příběhů“. Byrokratický princip činnosti a rozhodování se zásadně liší od demokratického i autokratického rozhodování tím, že je založen na odborné expertize a racionalitě, nikoli na hlasování či na libovůli [Blau 1956]. To znamená, že přes veškerou protikladnost principů je efektivně slučitelný s demokracií i s případným osvícenským absolutismem.

Charakteristiky byrokratického fungování představují nepochybně jisté nebezpečí pro politický život. Na druhé straně, politický život a politika představují značné nebezpečí pro efektivní fungování administrativy. „Téměř všeobecně se uznává, že každý zásah politických stran do neutrality byrokracie znamená pro celý stát ztrátu odborně vyškoleného úřednictva a pouze nejkratnější levičácké nebo pravičácké menšiny projevíly ochotu obětovat tuto neutralitu organizování čístek ve státním aparátu“ [Finer].

Naše tradice spojuje byrokracii historicky spíše s cizím absolutistickým panstvím a vrchnostenským řízením, s parazitujícím, zkorumpovaným úřednictvem spíše než s efektivním, odborným administrováním. Podobně i tradice posledních padesáti let. Tato naše tradice také byrokracii jednoznačně spojuje s nesmyslným lpěním na neživotné samoučelné rutině. Všechny tyto rysy spolu úzce souvisejí. Vzhledem k tomuto kontextu by možná bylo lépe užívat pro webovský, funkční význam pojmu byrokracie spíše označení správa či administrativa. Překonání byrokratického charakteru správy se týká právě vlastností přesahujících webovský výměr funkční byrokracie, je jeho rehabilitací.

Totalitní tendence identifikované sociology a politology v padesátých a šedesátých letech v některých západních masových industriálních společnostech a role velkých byrokratických organizací (viz předešlé téma, bod 17), se u nás nepochybně projeví daleko výrazněji, oktrojováním ustavením a působením obřích monopolních organizací hospodářských, průmyslových, státních a stranických. Prozkoumání těchto skutečností a jejich sociálních důsledků daleko přesahuje možnosti této, v podstatě úvodní studie.

Ve zmíněných západních zemích samotných ohromná setrvačnost byrokratických institucí, dlouhá desetiletí působících v souřadnicích politické demokracie, sehrála v kritických situacích naopak roli prodemokratickou. Je nepochybné, že podobnou roli, třeba ne zcela úspěšně a v dílčích situacích, hrála i naše, méně vyzrálá administrativa (viz časté zmínky T. G. Masaryka o tom, že máme málo demokracie, protože neumíme dobře administrovat), v posledních padesáti letech třikrát vzdorující transplantovanému totalitarismu. Také toto téma teprve čeká na prozkoumání.

1.2. Imperiální sovětská totalitní byrokracie působila jednak jako vnější řídicí síla ze svého mocenského centra, jednak implantováním svých struktur a procedur naší státní společnosti.

Jako jeden z genetických kořenů naší dnešní byrokracie není tato determinanta zanedbatelná, ale vzhledem k našim podmínkám je specifická. Specifikou máme na mysli rozdíl mezi správou a řízením malé vyspělé země s rozvinutým průmyslem, tržní ekonomikou, značně diferencovanou sociální a organizační strukturou na jedné straně a řízením největší státní společnosti světa, industriálně nerozvinuté, s netržní, centrálně řízenou ekonomikou, ve srovnání s naší sociální strukturou země méně strukturálně členité, z valné části rozvrstvené ještě na bázi předkapitalistických vztahů, národně a národnostně nepřehledně strukturované na straně druhé.

Imperiální totalitní byrokracií máme na mysli byrokracií, která musí centrálně „spravovat“ tento největší stát světa ve všech ukazatelích jeho fungování. Tuto specifiku, či přímo výlučnost sovětské byrokracie, jasně a živě předjímal již v roce 1921 jeden z klasiků demokracie, James Bryce: „Abychom viděli, jaké organizace bude potřebovat ona ohromná kooperativní společnost, komunistický stát, uvažujme, které úkony bude mít plnit jeho vláda až bude v činnosti.“ A na téměř dvou následujících stránkách podává výčet prakticky veškerého života státní společnosti, který uzavírá: „Za množství nových úkolů uvalených na obrovskou byrokracií, které bude převzít všechno, co se před tím vykonávalo soukromě, bude třeba aby zanikly některé úkony dosud vykonávané vládami, které v novém státě odpadnou. Zákonodorná činnost (a role práva) bude skromná, . . .“ atd.

Genetický kořen naší byrokracie v tomto ohledu spatřujeme v aspektu aplikace organizačních a řídicích forem této imperiální byrokracie na řízení a správu společnosti, kterou si teprve musel tento styl řízení přizpůsobit, zejména zhrubením, zjednodušením a vyprázdněním objektu řízení, tj. naší státní společnosti, její struktury a organizace. Bez tohoto totalitního zglajchšaltování by nebylo řídicí působení mezi subjektem a objektem řízení a ovládání společnosti vůbec možné, řídicí a řízené struktury by byly nekomunikabilní. Přesvědčujeme se o tom dnes na naší vlastní tragické nekomunikabilnosti, zejména hospodářské se západními demokraciemi.

Z hlediska imperiálního ovládání byly tyto aplikované postupy včetně samotné byrokracie velice efektivní. Z hlediska fungování systému naší státní společnosti byly naopak katastrofální ve všech dimenzích a úrovních, počínaje například shora, nejobecnějším principem tvorby konformity občanů a společenského konsensu. V imperiální sovětské společnosti spočíval konsensus, podobně jako v mnohonárodních USA, v konformitě státní, kdežto v našich a evropských podmínkách v konformitě národní, národních státních společností. Jelikož však u národních států byla konformita se státem ještě příliš nebezpečná a konformita se sovětským státem málo účinná, byla v posledních dvaceti letech budována internacionální konformita vůči sovětskému společenství.

Jádrem implantovaného genetického kódu naší byrokracie druhého dvacetiletí panství KSČ byla přísná nomenklatura všech řídicích funkcí až do úrovně podniků a schvalování všech ostatních řídicích funkcí stranickými útvary odpovídající úrovně až po občanské výbory v místě bydliště, vedoucí k tvorbě cynické, nekvalifikované a hrabivé nové třídy. Její vyšší kádrové úrovně byly přímo schvalovány sovětskou byrokracií. Na četných mezistátních a stranických jednáních KSČ a KSSS v roce 1968, před srpnem i po srpnu, bylo jmenovité obsazování klíčových řídicích funkcí stále na pořadu jednání, s postupem roku se vystřídal údiv, dotazy, požadavky a příkazy vůči československým partnerům jdoucí až k udivujícím detailům.

Pokud jde o charakter naší byrokracie z hlediska příslušnosti k sovětskému společenství, můžeme konstatovat, že její profil byl sovětskou imperiální byrokracií tvarován strukturálně, procesně i individuálně personálně.

1.3. Snad nejvýznamnější dalekosáhlou souvislostí pro překonávání byrokratického charakteru správy je souvislost byrokracie a nové třídy.

V koncepci nové třídy z padesátých let, která se mezitím stala klasickou, M. Džilas [Džilas 1958 : 37–63] vyšel zejména z myšlenek Maxe Webera o růstu moci byrokracie v rozvinutých průmyslových společnostech, determinované rostoucí diferenciací společnosti, růstem organizovanosti v různých sociálních úrovních a proplétáním vazeb moci ekonomické a moci politické v moderních společnostech, které aplikoval na specifiku SSSR a režimů sovětského typu.

Strana a její působení po převzetí moci plodí novou třídu jako vlastní aparát srůstající se státním aparátem. Obvykle je to naopak, strany jsou produktem tříd. Nová třída nebyla před svým příchodem k moci součástí hospodářského a sociálního života společnosti, vznikla v komunistické straně. . . , každý člen komunistické strany není však současně příslušníkem nové vládnoucí třídy. Tato nová třída je byrokracie či přesněji politická byrokracie. Zakladatelem nové třídy není strana jako celek, její zakladatelé pocházejí z vrstvy profesionálních revolucionářů, kteří tvořili její jádro dříve, než se dostala k moci. Zdrojem moci nové třídy je kolektivní vlastnictví, které na jedné straně zužuje počet příslušníků nové třídy, na druhé straně znemožňuje sebeuvědomění této nové třídy: každý z nových kolektivních vlastníků žije v sebeklamu, že patří toliko k hnutí usilujícímu o zrušení společenských tříd. Nová třída vlastníků není totožná s politickou vládou země, i když tato umožnila její vznik a podporuje ji. Užívání a nakládání s majetkem společnosti, vlastnictvím, je výsadou strany a jejich vedoucích osobností. Vlastníkem je malá skupina byrokracie, která si monopolizovala správu. Je důležité si uvědomit rozdíl mezi byrokracií v běžném centralizovaném hospodářství a v zemích sovětského typu. První typ byrokracie je podřízen politickým představitelům, kteří jsou obvykle demokraticky voleni, nebo majitelům podniků. Nová třída nad sebou nemá majitele ani představeného. Nekomunističtí politikové používají v krajních případech také svého postavení k tomu, aby získali výhody pro sebe a své přívržence nebo aby přednostně uplatňovali hospodářské zájmy té či oné skupiny. Vlastnické výsady nové třídy jsou však výsadami plynoucími ze správního monopolu. Zahrnují všechno, od práva řídit stát a vést hospodářské podniky až po řízení sportovních a dobročinných organizací. Sociálně politické poměry a vlastnické poměry, totalitní vláda a mocenský monopol se v komunistickém systému kryjí dokonaleji než v kterémkoli jiném systému. Navenek se všechno děje jménem státu a podle státních předpisů. Ve skutečnosti stojí za těmito předpisy a každým krokem státu strana, včetně profesionální stranické byrokracie. Je to byrokracie, která formálně užívá, spravuje a kontroluje. Její monopolní správa a kontrola ji umožňuje zvláštní, výsadní postavení. Ve skutečnosti funkci státní mašinerie vykonává zvláštní třída, která se za státní mašinerii schovává a užívá ji jako svého nástroje.

Čím více třída sílí a nabývá výraznější podoby, tím více se zmenšuje úloha strany. Vládnoucí vrstva strany, jakož i státní politické orgány jsou jádrem a základnou nové třídy. Strana, kdysi kompaktní, plná iniciativy, se trátí a přetváří v tradiční oligarchii nové třídy, neodvolatelně k sobě přitahující ty, kteří touží po členství v nové třídě a zatlačuje ty, jimž zůstaly nějaké ideály.

Strana plodí třídu a nová třída roste a používá stranu jako odrazového mustku. Třída sílí, zatímco strana slábne, to je osud každé komunistické strany u moci [Džilas 1958 : 37–63].

2. Třída sílí, strana slábne

Proti teorii nové třídy se kromě marxistických kritiků ozvaly i hlasy západních teoretiků, kteří vycházeli ze zavedených pojetí sociologie a politologie. Jeden z nejvýznamnějších odborníků v oblasti společenských elit E. T. Bottomore [Bottomore 1966] uvádí, že teorie nové třídy je

zavádějící, protože se vlastně nejedná o byrokracii, ale o vedoucí členy strany, kteří jsou právě tak málo byrokraté jako manažeři, a že také sama strana vykonává panství politické, nikoli byrokratické. Podle jeho teorie tvoří elitu inteligence, manažeři a vyšší vládní úředníci. Pomíjí běžnou praxi společností sovětského typu, kdy se právě tyto elity ve značné míře rekrutují ze straníků a stranických aparátů nejrůznějších stupňů. Nesouhlasí s tezí, že strana vládne proto, že kontroluje výrobní prostředky. Může je naopak kontrolovat proto, že má politickou moc. Neexistuje pro něj také žádný důvod pro to, aby komunistická strana v kterékoli zemi tímto způsobem slábla: spíše jde o Džilasovo morální hodnocení, kdy konstatuje úpadek ideální revoluční strany.

Bottomore a jiní badatelé, kteří neznali fungování sovětských režimů zevnitř, kupodivu nepostřehli, že strana upadá a slábne právě tím, že lidé do ní vstupují nikoli pro členství ve straně, ale pro členství v nové třídě a že straník, i aparátník dosazený do odborné, byrokratické, správní řídicí role, se úměrně možnostem vlastním i možnostem systému začne chovat více jako odborník a méně jako aparátník a politik.

Džilas o tomto letitém schizmatu, někdy větším, jindy menším, všech sovětských systémů věděl a jak ukázala skutečnost pádu těchto režimů v posledním období, měl pravdu. Loňský Lakešův výkřik o stranickém vedení stojícím ve společnosti osaměle „jako kůl v plotě“, byl pouze metaforickým vyjádřením této atrofie strany.

Zdá se, že reálný poločas rozpadu těchto sovětských režimů je dvacet let. Po polovině šedesátých let analýza sociální stratifikace československé společnosti identifikovala poměrně výraznou skupinu technokratů, vlastně korelát Bottomorovy elity manažerů, byrokratů a inteligence.

Po dvaceti letech, v polovině osmdesátých let, jsme se s nimi opět začali setkávat jako se schopnější částí tzv. řídicích pracovníků ve všech oblastech národního hospodářství, částečně i státní správy. Dvacet let po revoluční výměně prvních odborníků, v roce 1937, vrcholily také Stalinovy čistky ve straně a společnosti, po dvaceti letech se odehrál XX. sjezd.

Džilasova kontrapozice strany a nové třídy není sice příliš propracovaná, není ani příliš exaktní, ale zdá se, že jako interpretační schéma funguje. Když nebylo nikoho, kdo by atrofovanou a kompromitovanou stranu KSČ podepřel zvenčí, padla.

Po sobě zanechala svoji „novou třídu“. Narušenou sice pádem strany a stranického monopolu, nicméně však je zde a má obsazenu většinu vedoucích míst v zemi, je zde jako nomenklaturní pohrobek. Má pozice a má většinou i kapitál potřebný k investicím do soukromého podnikání v budoucnosti, které tolik zatracovala v minulosti. Kapitál mají jednotlivci jako příslušníci nové třídy i strana jako instituce a její noví manažeři. Obě skupiny se zřejmě chystají v tržní ekonomice podnikat: půjde o ekonomickou prolongaci a rozkvět staré „nové třídy“, zbavené poručnictví KSČ v politické demokracii?

Nebo naopak půjde nadále spíše o personální unii vzájemné podpory, vzájemného ručení, udržování a získávání vlivu? Této variantě nahrává sama podstata totalitní praxe minulosti, jako objektivní determinanta pokračování nomenklaturní praxe při rekrutování elit v přítomnosti i blízké budoucnosti. Součástí nároků pro obsazení jakékoli vedoucí pozice v byrokratickém aparátu, kromě pozic nejvyšších, politických, nejsou sice již známe „kádrové předpoklady“, ale požadavek nejméně „deseti let praxe ve vedoucím postavení v oboru“. A jaké byly v roce 1980 a před ním podmínky a předpoklady pro získání této řídicí kvalifikace? Právě ty, které dnes odmitáme. V řadě, možná většině oborů, mezi předpoklady pro vedoucí funkci náleželo i nezdůrazňované, ale neomylně fungující hledisko odborné nekvalifikovanosti pro řízení i řízenou odbornost, jako předpoklad poslušnosti stejně nekvalifikovaného stranického vedení.

Právě v letech 1970–1980 byl realizován základní normalizační imperativ fungování

státního systému tzv. reálného socialismu – každý, nebo téměř každý, musí dělat to, co neumí a k čemu se nehodí, k čemu je nekompetentní, aby byl kdykoli zranitelný, nejistý, poddajný a poslušný.

Zrušení vedoucí úlohy strany, nomenklatury a kádrování se zřejmě projeví spíše v budoucnosti než v přítomnosti a blízké budoucnosti, kam totalitní stín nomenklatury stále ještě dosahuje. Zatím máme a budeme mít co činit spíše s koloběhem dosavadních „elit“ a s její seberekrutací.

Obdobně je tomu s kvalifikací odbornou. Předpoklady k jejímu získání v letech 1970–1989 byly obdobné, nehledě na pokleslý charakter většiny odborností devastovaných předchozím dvacetiletím od roku 1948 a decimovaných právě čistkami z let 1969–1975 (na Jakešovu novelu zákoníku práce z roku 1975 umožňující totální „dočištění“ na všech úrovních, se již pomalu zapomíná). V řadě případů se dnes jedná právě o odbornosti, které jsou nyní i pro budoucnost zcela nepostačující.

Byrokratická setrvačnost totalitní byrokracie je v našem případě objektivně funkcionálně antidemokratická jak svou organizační instrumentací rolí a vazeb, tak jejich kvalitativním výkonem a obsazením.

3. Jakou byrokracií pro politickou demokracii?

Prekonání byrokratického charakteru správy znamená odstranění nadbytečnosti byrokracie a jejich nefunkčních charakteristik, v podstatě tedy rehabilitaci byrokracie.

Vzhledem k determinantám totalitní byrokracie u nás je to možné zejména důsledným odstraněním nové třídy, jejíž pozice sice ztratily svůj řídící a ideový svorník změnou postavení KSČ, ale v podstatě zůstaly nedotčeny.

Současně s tím je nezbytné odstranit organizační principy a procedury instalované podle vzorku sovětské imperiální byrokracie, izolující nás svou nekomunikabilitou od Evropy, potlačující tendence k členitější sociální struktuře i sociálnímu a ekonomickému potenciálu různého druhu v síti společenských vztahů.

Vzhledem k současným trendům vedoucím k opouštění stadia masové industriální společnosti v některých zemích, které jsou kvalitativní proměnou tradiční byrokracie a jejího působení, je nezbytné v nejkratší době inovovat naši telekomunikační infrastrukturu a současně s postupem k politické demokracii realizovat také informatizovanou společnost, která bude komunikační a civilizační podmínkou příslušnosti k Evropě 21. století. V tomto směru nám zatím reálně hrozí, že se z dosavadního informačního vyděděnce Evropy staneme informační černou dírou Evropy.

Odstranění nové třídy, jejíž součástí je byrokracie nebo alespoň její větší část, mnohdy i vysoce kvalifikovaná, nemůže být pogromem proti lidem, některým skupinám ani proti členům KSČ. Opatření proti nové třídě může být účinné pouze tehdy, bude-li vedeno proti rolím a proti jejich dosavadní instrumentaci, nikoli proti jejich nositelům. V tom je rozdíl oproti komunistickým čistkám, zaměřeným vždy především proti „nositelům“, tedy lidem.

Základním opatřením, měnícím dosavadní instrumentaci rolí nové třídy i většinou rolí samotných, by mělo být: a) nastolení odbornosti, b) důsledné odpolitizování byrokracie, státních pozic a rolí odborných a politických.

Současně s touto delitimací bude nutné formulovat a zabudovat i nějaké systémové bariéry celkem přirozené tendenci politického stranictví podnikat permanentní pokusy o politizování a ovládání těchto aparátů porušováním zmíněné delimitace: a formulovat principy kontroly byrokracie veřejnou informovaností a soudy (při snaze o maximálně demokratické dodržení dělby moci, například obnovením správních soudů).

Tato opatření povedou ke vzniku dvojí, zřetelné reprezentace státu – politické a byrokra-

tické (jako vyjádření dualismu odborného zastupitelského živlu), ke vzniku dvou typů orgánů definovaných různými způsoby:

- a) dosazováním osob,
- b) jejich odlišnou kvalifikací,
- c) strukturou a fungováním úřadů,
- d) způsoby jejich kontroly veřejností.

Rozdíly obou organizačních systémů vystihují dualismus charakteristik práva a politiky, státu a politických stran, intelektu a vůle, odborníků a politiků, norem a zájmů, účelů [Neubauer 1947].

Základním sociálním a politickým důsledkem působení nestranické, odborné a tedy funkční byrokracie je stabilita politického systému, který může být stabilní byrokracií uchráněn i politického převratu a který zaručuje fungování veřejné administrativy při politických bojích stran.

Literatura

- Blau, P. M.: *Democracy in Modern Society*, New York 1956
- Bottomore, E. T.: *Elite und Gesellschaft*, c. H. Beck, München 1966
- Bryce, J.: *Moderní demokracie*, Orbis 1927, sv. 2., s. 606
- Džilas, M.: *Nová třída – rozbor komunismu jako společenského systému*. Sklizeň svobodné tvorby, SV. 32, Lund 1958, s. 37–63
- Finer, H.: cituje Ch. W. Mills, o. c.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32, 22, 364
- Mills, Ch. W.: *Mocenská elita*, Orbis 1966, s. 287
- Neubauer, Z.: *Státověda a theorie politiky*. J. Laichter 1947.

1. Položení otázky

Lidská individua jako samostatný předmět sociologického bádání? V kontextu československé „oficiální“ sociologie posledních dvaceti let téma, když ne přímo nelegitimní, tak jistě alespoň poněkud podezřele antropologizující. „Sociologismu“, orientujícímu se na zkoumání pohybu sociálního systému, sociální struktury a podobně je takový úhel pohledu rozhodně cizí [Alan 1983]. Ještě tak člověk v primárních skupinách – tam nelze nerespektovat psychické zvláštnosti jedinců, ovlivňující skupinovou dynamiku . . .

Na rozdíl od uvedených přístupů se domnívám, že tohoto tématu je možno a je třeba se zmocňovat, a to v obecné poloze zkoumání souvztažností člověka a společnosti, postavení konkrétních individuí ve společnosti, místa lidí v reprodukčním procesu společnosti. Takový přístup se pochopitelně opírá o jisté gnozeologické premisy, které je žádoucí vyjádřit explicitně:

- Jde o pojetí reprodukčního procesu společnosti, v němž je člověk chápán jako primární cíl, úroveň jeho rozvoje jako klíčové kritérium a lidský potenciál jako základní zdroj rozvoje dané společnosti. Toto pojetí bylo propracováno a aplikováno například v procesu tvorby souhrnné prognózy rozvoje slovenské společnosti [Súhrnná 1988]. Hovořilo se tam o „antropocentrickém“ konceptu reprodukčního procesu společnosti a byla akceptována kulturně humanizační perspektiva možných budoucností slovenské společnosti.

- Sociologie se stává pouze jednou z mnoho disciplín, přispívajících k poznání souvztažností člověka a společnosti. Zkušenost však ukazuje, že sociologie disponuje kromě meritorních poznatků i jazykem a koncepty, které umožňují včleňování mnoha poznatků jiných vědních disciplín i celkovou organizaci poznávacího procesu.

- Povaze zkoumané skutečnosti odpovídá lépe identifikace problémových situací než pokusy o vyčerpávající popis a výklad; zde dochází ke shodě východisek s problémově orientovaným participativním přístupem, rozvíjeným slovenskými sociology [Gál 1989].

Je nesporné, že důsledná aplikace takového přístupu by byla nesmírně náročnou záležitostí. Dosavadní výsledky práce týmu, zabývajícího se problematikou kultivace a uplatnění lidského potenciálu československé společnosti, lze v tomto smyslu charakterizovat jako systematické vymezování a zpřesňování teoretických a metodických předpokladů a budování poznatkové báze jeho postupné realizace [Potůček 1988, Potůček a kol. 1989]. Tato stať bude vycházet z ploššího, leč uchopitelnějšího předpokladu – že totiž úroveň kultivace a uplatnění člověka lze chápat jako míru úspěšnosti fungování té které společnosti. Člověk se tak stává jakýmsi „sociindikátorem“ stavu celé společnosti – v analogii k obdobným postupům v ekologii, kde stav zasažení lidských tkání cizorodými látkami a patologickými procesy je bioindikací stupně znečištění životního prostředí.

2. Člověk v totalitní společnosti

Působení společenských okolností na člověka může mít povahu jeho kultivace, ochrany před nepříznivými vnějšími vlivy, obnovy, udržování, ale i devastace jeho vrozených nebo získaných dispozic a sklonů. Člověk se naopak uplatňuje v reprodukci společnosti, jiných individuí i v reprodukci sebe sama způsobem prospěšným, méně prospěšným nebo škodlivým. Tak lze mluvit i o nevyužívání, zakrňování či zneužívání lidského potenciálu a jeho jednotlivých složek.

Zdá se nesporné, že léta 1948–1989 znamenala pro československou populaci dlouhé období, v němž byly lidské dispozice v mnoha ohledech masivně inhibovány; docházelo i k široké degradaci lidských sklonů k vývojově nižším úrovním. Jako měřítko lze jednoznačně zvolit srovnání vývoje lidského potenciálu naší země s vývojem lidského potenciálu mnoha vyspělých zemí světa, v některých případech pak i srovnání se stavem lidského potenciálu naší země v předchozím historickém období.

Potenciál zdraví

Vleklá krize zdraví doprovází život naší země již po desetiletí [Zpřesněná 1987]. V posledních letech se dále prohloubila. Máme jednu z nejvyšších úmrtností v Evropě. Vývoj střední délky života při narození hroživě zaostává za vývojem tohoto ukazatele ve vyspělých zemích světa. Zatímco v první polovině šedesátých let zaujímalo Československo 13. místo na světě v očekávané střední délce života při narození, v první polovině sedmdesátých let došlo k poklesu na 31. místo a v první polovině osmdesátých let až na 41. místo na světě. Zatímco koncem padesátých let jsme měli ještě příznivější úmrtnostní poměry než sousední Rakousko, v polovině osmdesátých let se už Rakušané dožívali v průměru o více než tři roky vyššího věku než Čechoslováci. „Zásahu“ na tomto vývoji měla zvyšující se specifická úmrtnost mnoha populačních skupin, především však mužů v produktivním věku. Roste také nemocnost a invalidita. Burcující je špatný zdravotní stav dětí.

Hodnotově orientační potenciál

Všeobecně se konstatuje úpadek morálky, chápané ve smyslu interiorizace obecně lidských hodnot nesených tradicí evropské křesťanské kultury. Do životních hodnot naší populace se výrazně promítly tyto skutečnosti:

- příkrá diskrepance mezi oficiálně deklarovanými a v praxi skutečně uplatňovanými hodnotami;
- značná závislost míry uspokojování potřeb na sociální pozici (na úkor uplatnění výkonového principu v odměňování) a z toho vyplývající jevy korupce a příživnictví;
- jednostranné uplatňování modelu individuální držby a spotřeby materiálních statků v reálné sociální politice.

V hodnotových orientacích naší populace se dlouhodobě prosazovaly takové jevy jako preference materiálních hodnot, podceňování nebo ignorování sféry tzv. „duchovních“ hodnot, pasivita a lhostejnost ke všemu, co přesahovalo bezprostřední rámec života jednotlivce či jeho rodiny. Hodnotové orientace Čechů a Slováků jsou vesměs rozkolísané, postrádají hlubší zakotvenost, nedávají lidem mnoho možností naplnit potřebu přesahu individuální lidské existence [Musil et al. 1990].

Poznatkový a dovednostní potenciál

Vývoj potenciálu znalostí a dovedností naší populace se, právě tak jako tomu bylo u potenciálu zdraví, vyznačoval i zúženou reprodukcí, tzn., v následném časovém období nebylo v některých případech dosahováno ani kvalitativních či kvantitativních parametrů období předcházejícího. Tak došlo k tomu, že nastupující mladá generace byla v některých ročnících dokonce méně vzdělaná než generace jejich rodičů. Některé vzdělávací obsahy vymizely v posledních čtyřiceti letech z výuky úplně; jiné byly natolik zkresleny či zdevalbovány ideologickým nánosem či provozovanými pedagogickými postupy, že je na místě hovořit o trvalém poklesu kvality vzdělání [Matějů 1990]. V naší zemi dnes absolvuje vysokou školu podstatně menší podíl mladých lidí z celé věkové skupiny než např. v NDR, ve Švédsku, ve Francii, v Latinské Americe včetně karibské oblasti. Analogické údaje za USA a Japonsko jsou s našimi prostě nesrovnatelné (v náš neprospěch).

Individuálně integrační a regulační potenciál

Selhání autoregulačních schopností individua, které se často dostavuje jako důsledek výskytu frustrujících či bezvýhodných životních situací, se navenek projevuje alkoholismem, jinými toxikomániemi, konflikty v mezilidských vztazích, výskytem neuróz, v krajním případě i sebevraždami či pokusy o ně. Jak dosvědčují výzkumy i údaje ze sociálních statistik, prorůstaly tyto sociálně patologické jevy v uplynulých desetiletích stále neodbytněji celým naším životem. Přitom některým vyspělým zemím se dařilo právě v posledních deseti – patnácti letech nejen zastavit růst výskytu některých z nich, ale dosáhnout dokonce i jejich poklesu.

Sociálně participační potenciál

Útěk do soukromí se stal rozšířenou reakcí našich občanů na vnucované nedemokratické formy správy věcí veřejných. Vítečková [1985] sledovala vývoj týdenní délky času věnované veřejné činnosti ekonomicky aktivními muži a ženami od začátku šedesátých do začátku osmdesátých let ve vztahu k legalizovaným formám sociální participace. Ve všech profesionálních skupinách a u obou pohlaví se tato délka zkracovala, a to na úroveň třetiny až desetiny původně dosahovaných hodnot. Tyto údaje nepřímě odrážejí rozsah vnitřní emigrace našich občanů. Obsahové vyprazdňování činnosti mála povolených společenských a politických institucí a formalismus, který v nich naopak nezřízeně bujel, se prokázaly po 17. listopadu 1989, kdy většina z nich po ztrátě mocensko-politické opory rychle ztratila naději na přežití v nových podmínkách (ROH, SSM, ČSTV, kulturní svazy a další). Erodovaly však i navýsost privátní sféry sdružování lidí. Pars pro toto: neustále se zvyšující rozvodovost jako projev krize rodiny.

Tvořivý potenciál.

Inhibice tvořivosti ekonomicky aktivní populace byla bezprostředním důsledkem potlačování výkonového principu v zaměstnání a zaostávání odvětvové skladby národního hospodářství za vývojovými trendy vyspělých zemí světa. Etatizace hospodářského života a tlak ke konformitě v politickém životě vedly k „přelévání“ tvořivých aktivit do druhé a třetí ekonomiky, do politického a kulturního undergroundu i do sféry privátní (chataření, chalupaření). Zvlášť neohospodárně se zacházelo s talenty: ne všem mladým talentovaným lidem se například dostalo adekvátního vzdělání – a i když ho část z nich nakonec dosáhla, v naprosté většině pak

nezískala společenské uplatnění odpovídající jejich nadání – podle nedávneho výzkumu 15 ze 16 talentovaných studentů [Moulis 1987].

Emigrace

Méně zjevné podoby vnitřní emigrace byly doprovázeny i zjevnějšími formami emigrace vnější. Od roku 1968 do roku 1988 opustilo naši vlast kolem 350 000 našich občanů, vesměs mladých, podnikavých a nadprůměrně kvalifikovaných.

Hledání příčin

Jaké jsou příčiny toho, co by bylo možno nazvat krizí člověka v soudobém Československu? Základní příčinou je stalinismus – totalitní systém společenského uspořádání, který byl po čtyřicet let neorganicky prosazován jak v Československu, tak v ostatních zemích východního bloku. Model, v němž řízká špička stranického a státního aparátu rozhodovala prakticky o všem – a řadový občan prakticky o ničem. Tento stalinský, později neostalinsko-brežněvovský model socialismu neblaze poznamenal stav zdraví, úroveň a obsahy vzdělání, morálku a životní hodnoty, osobní integritu, ochotu věnovat se komunitě a společnosti i tvořivost lidí. Žádné dílčí reformy tohoto modelu neměly a nemají naděje na úspěch. Kolikrát byla snaha reformovat ekonomiku, školskou soustavu, zdokonalit zdravotnické služby apod. a tak vyjít vstříc lidským tužbám a přáním. Pokud se ale žádná z uvedených sfér nevyvázala z všezahrnujícího vlivu totalitního politického systému (a na to neměla alespoň u nás do 17. listopadu 1989 šanci), vše skončilo v nejlepším případě jako pouhé plácnutí do vody.

Naskytá se otázka, kde byly po tak dlouhou dobu čerpány prostředky na přežití tohoto typu společenského uspořádání. Odpověď je nasnadě: žili jsme a dosud žijeme na úkor minulých i budoucích generací, jsouce zároveň sami vykořisťováni. Na úkor minulých generací, neboť jsme bezostyšně a „na doraz“ užívali zděděné základní fondy a exploatovali zděděný lidský potenciál, aniž bychom se odpovědně starali o jejich obnovu a na úkor generací budoucích (pošlapávání kulturních a sociálních tradic, drancování neobnovitelných zdrojů surovin a energie, devastace životního prostředí, oslabení genetického fondu našich národů).

Kritérium „člověk“ hovoří v případě Československa jasnou řečí: totalitní systém je slepou uličkou historického vývoje, neboť nepřeje životu, zdraví ani štěstí lidí.

3. Člověk v posttotalitní společnosti

Od 17. listopadu 1989 se rozvíjejí akutní, vzájemně spjaté procesy rozpadu totalitního systému a emancipace občanské společnosti. Bilance zdrojů začínajících společenských proměn je jednoznačná: hlavním zdrojem může být v našich podmínkách zase jen – člověk.

Setkáváme se s tvrzením, že člověk je rychle a snadno mobilizovatelnou rezervou budoucích sociálních transformací [Komárek et al. 1988]. Podrobím toto tvrzení kritické úvaze na základě provedené analýzy stavu a předpokladů budoucího vývoje lidského potenciálu naší společnosti [Potůček et al. 1988] a reflexe událostí posledních týdnů roku 1989 a začátku roku 1990.

K bezprostředním efektům 17. listopadu 1989 a navazujících událostí patří:

- uvolnění masy bezprostředně politicky angažovaných aktivit;
- rozpad nomenklaturního systému, podstatné uvolnění kanálů sociálního vzestupu (ale i sestupu);
- vznik plejády hnutí, seskupení a institucí občanů, které artikulují, manifestují a prosazují zájmy svých stoupenců;

– uvolnění rezervoárů znalostí a dovedností Čechů a Slováků žijících v zahraničí a ochotných věnovat část z nich své staré vlasti.

Rychlý úspěch v uplatnění nové politické reprezentace občanské společnosti na vrcholové úrovni však mnohé svádí k nemístnému zvešobecnování možnosti rychlých a úspěšných změn i v jiných oblastech života společnosti. Takové soudy hrubě přeceňují skutečné možnosti Čechů a Slováků žijících po desetiletí v nevykonné a totalitní společnosti. Kromě krizových momentů v jednotlivých složkách lidského potenciálu, na které jsem upozornil výše, jde i o tyto „úzké profily“:

- velmi malá vybavenost populace odpovědně se rozhodovat v demokratických podmínkách (sémě totalitarismu, ukryté v životních postojích v té či oné míře v každém z nás);
- velmi malá vybavenost populace znalostmi a uměním podnikat v ekonomické sféře;
- praktická neexistence kvalifikované a výkonné státní byrokracie;
- nízká jazyková vybavenost pro komunikaci v otevírající se Evropě a světě;
- malá pružnost, stereotypnost až rigidnost životních postojů.

Kromě toho bude dlouhodobě působit efekt kulturního šoku, vyplývající z nasazeného tempa změn životních podmínek (politických, kulturních a v závěsu za nimi i ekonomických) tváří v tvář dosavadní letité zkušenosti širokých vrstev populace. Takový kulturní šok vede k dezorientaci, zvyšuje riziko zkratovitého jednání a může vyvolávat i pocity bezradnosti a potřeby zavést znovu „pořádek“.

Ignorování těchto zásadních sociálních a lidských bariér tempa, ale i směru probíhajících reforem ze strany politiků a ekonomů by bylo z vývojového hlediska velmi nebezpečnou záležitostí, neboť by vedlo velmi rychle k silnému sociálnímu napětí a otřesům, které by nadlouho pohřbily dobré a z hlediska dlouhodobých perspektiv zřejmě legitimní záměry.

V plné naléhavosti tak vyvstává otázka formování ucelené strategie sociálních transformací, respektující naše podmínky a zdroje (včetně lidských dispozic a sklonů) a možnosti jejich funkčního uplatnění v posloupnosti jednotlivých reformních kroků. Na rozdíl od sociologů zde mají ekonomové podstatně určitější představy, vyšší neformální i formální autoritu v politické reprezentaci československé společnosti, zároveň ale výrazně snížený práh citlivosti k možným sociálním a lidským bariérám a rizikům realizace svých představ. Je na sociologické obci, aby tento svůj handicap co nejdříve snížila na minimum.

Následuje pracovní hypotéza východisek, z nichž by mohla být uvažovaná ucelená strategie sociálních transformací odvozena. Je určena ke kritické diskusi.

1. Kulturně humanizační perspektiva jako představa obecného směru žádoucích sociálních transformací [Gál, Potůček, Timoracký 1990], jež našla svůj výraz i v požadavku nenásilí a v politické linii národního dorozumění, není v zásadním rozporu se zavedením tržního hospodářství, se zrovnoprávněním všech forem vlastnictví a s liberalizací politického života společnosti [Zieleniec et al. 1989].

2. Je nutno přesně vymezit specifické role a funkce státu v politickém, hospodářském, sociálním a kulturním životě moderní společnosti. Stát má garantovat provázanost reforem v jednotlivých sférách života společnosti z hlediska jejich předpokladů i důsledků, respektovat historicky zděděnou setrvačnost v chování sociálních subjektů i biologicky podmíněnou potřebu elementární stability sociálních vazeb a činností v chování lidských individuí.

3. Strategie obnovy a podpory národního zdraví [Zpřesněná 1987] a strategie akcelerovaného rozvoje vzdělanosti jsou dvě strategie, které se jeví z hlediska budoucího rozvoje člověka i společnosti jako klíčové. Součástí druhé strategie budou programy rekvalifikace anticipující změny v profilu a odvětvové skladbě národního hospodářství i změny nástrojů, forem a metod řízení celé společnosti. Obě strategie musí být zajišťovány nástroji nepřímého řízení z úrovně federální vlády.

4. Podpora kultivace a uplatnění potenciálu sociální participace se nemůže omezit pouze na rozevření prostoru pro účinnost klasických politických útvarů reprezentativní demokracie (zastupitelské orgány a politické strany). Výzvou informatizovanějších společností je pružné uplatnění nových informačních technologií v rozvoji přímé demokracie (operativní plebiscity v komunitách i v celém státě, podpora participativní demokracie soustavou horizontálních sítí, sociální komunikace, sociální opory a sociálního nátlaku s užitím masových sdělovacích prostředků atd. [Šamonil 1989, Purkrábek 1989].

5. Pluralizace duchovního života společnosti s doceněním *eufunkčních prvků* působení různých náboženství na kultivaci životních hodnot a orientací lidí [Lencz 1989], na destrukci následků čtyřicetiletého svírání duchovního života společnosti krunýřem totality.

6. Tvorba vstřícného sociálního programu prevence vzniku, případně rychlé eliminace důsledků životních havárií a stresů způsobených dynamizující se společností těm jedincům, kteří nebudou dostatečně disponováni k aktivní adaptaci na probíhající změny [Drbal 1989]. Zabezpečení sociálních dávek pro nezaměstnané, sociálně slabé či handicapované osoby je pouze elementárním opatřením, které musí doprovázet rozvinuté sociální a pracovní poradenství, soustava levného komunálního bydlení apod.

7. Ofenzivní překonávání rozšířeného rovnostářského klimatu a přístupu k lidem. Je to cesta k odstranění deficitu tvořivých a kompetentních osobností, který je tak intenzivně pociťován prakticky ve všech sférách životního uplatnění lidí. Kromě vlivu materiálních a organizačních podmínek rodící se výkonové společnosti zde bude nutno aplikovat i účinné, profesionálně provázané formy ideového působení (citlivá propagace perspektivních vzorů chování nových osobností apod.).

Realizace ucelené strategie sociálních transformací, jejíž hypotetický náčrt byl podán výše, by mohla vést k tomu, že v průběhu příštích 15 až 20 let by byl – za trvale příznivých vnějších podmínek – v zásadních aspektech vyrovnán výrazný nepoměr mezi nároky na uplatnění lidského potenciálu v reprodukčním procesu československé společnosti a jeho skutečným stavem. S výjimkou potenciálu zdraví, který je již natolik poškozen, že jeho restituce na přijatelnou úroveň si vyžádá pravděpodobně nejméně dvojnásobně dlouhé období, tj. 30 – 40 let. Do té doby nebude Československo disponovat natolik schopnou a motivovanou populací, aby to nekomplikovalo a nezpomalovalo realizaci jinak tak naléhavých politických a ekonomických reforem. To však není důvod k pláči: kdo komu se má koneckonců přizpůsobovat – člověk společnosti nebo společnost člověku – byt deformovanému a nedokonalému? Proto by se sociologové měli naučit v případě potřeby hájit zájmy člověka i proti překotné realizaci reforem, jinak – z úzce disciplinárního pohledu politických a ekonomických věd – neoddiskutovatelně funkčních.

4. Závěrem

Hlubší poznávání *vývojových souvztažností* člověka a společnosti v kontextu celostátního pojetí společenského reprodukčního procesu je stálou poznávací výzvou. Její důsledné naplnění si vyžádá komplexní sociálně antropologické studium člověka, fakticity, možnosti a potřeb jeho rozvoje v daných sociokulturních podmínkách, a to prostředky věd obecněji zaměřených a specializovaných.

Českoslovenští sociologové zde mají jedinečnou příležitost zkoumat živý, rozporuplný, konfliktní a místy velmi bolestný proces rozpadu totalitní společnosti a její transformace do společnosti lépe odpovídající výbavě, sklonům, životním potřebám a zájmům konkrétních lidských individuí. Proces o to konfliktnější a bolestnější, oč hlouběji pronikl totalitní způsob vlády nejen do života politického, ale i ekonomického a duchovního (v širokém slova smyslu).

Východzí startovací podmínky naší země jsou v tomto smyslu nepříznivější než tomu bylo ve Španělsku koncem sedmdesátých let nebo než jak tomu je například v současné době v Chile.

O to větší závazek má naše vědní disciplína v bezprostřední i v dlouhodobé perspektivě v rovině sociálně kritické i programově koncepční.

Literatura :

- Alan, J.: *Teze k úvahám o přístupu sociologie k realitě*. In : Metodologické problémy společenskovedního výzkumu budoucnosti. Praha, Sportpropag, oddělení komplexního modelování 1983.
- Drbal, Ct.: *Sociálně lékařské aspekty stresů a adaptací a jejich význam pro potenciál zdraví člověka*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1989.
- Gál, F.: *Problémovo orientovaný participativní přístup*. Sociologický časopis, **25**, 1989, č. 3.
- Gál, F. – Potůček, M. – Timoracký, M.: *Ku konceptuálním východiskům skúmania vývojových možností spoločnosti*. Ekonomický časopis, **38**, 1990, č. 4.
- Komárek, W. et al.: *Souhrnná prognóza ČSSR do roku 2010*. Praha, Prognostický ústav ČSAV 1988.
- Lenz, L.: *Náboženstvo a ľudský potenciál*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1989.
- Matějů, P. et al.: *Sociální souvislosti uplatňování výkonového principu*. Praha 1990. Strojopis.
- Moulis, J.: *Sociální souvislosti aktivizace lidského faktoru*. Praha, Ústav prognózování ČSR 1987.
- Musil, J. et al.: *Sociální souvislosti mravní krize a přechod k ideologické pluralitě*. Praha 1990. Strojopis.
- Potůček, M.: *Lidský potenciál v rozvoji čs. společnosti*. Politická ekonomie, **36**, 1988, č. 2.
- Potůček, M. et al.: *Lidský potenciál československé společnosti*. Sociológia, **21**, 1989, č. 3.
- Potůček, M. et al.: *Stav a předpoklady budoucího vývoje lidského potenciálu ve vztahu k poslání odvětví rozvoje člověka*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1988.
- Purkrábek, M.: *Sociálně participační potenciál a uplatnění člověka v občanském životě*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry Masarykovy univerzity 1989.
- Súhrnná prognóza vedeckotechnického, ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do roku 2010*. Závěrečná syntéza. Bratislava, Ekonomický ústav SAV 1988.
- Šamonil, V.: *Význam informatizace společnosti pro rozvoj lidského potenciálu : problém technických prostředků komunikace*. Brno, Ústav ekonomiky a řízení nevýrobní sféry 1989.
- Vítečková, J.: *Změny ve využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980*. Sociologický časopis, **21**, 1985, č. 4.
- Zieleniec, J. et al.: *Československo na rozcestí. Zpráva o stavu národního hospodářství a možnostech jeho nápravy*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1989.
- Zpřesněná verze prognózy Strategického meziodvětvového směru vědeckotechnického rozvoje 09 „Rozvoj péče o zdraví lidu“*. Praha, Ústav sociálního lékařství a organizace zdravotnictví 1987.

Přechod od dirigistického centralismu k tržní ekonomice, úzce propojený s přechodem od byrokratického mocenského monopolismu k demokratickému pluralismu, představuje celkovou proměnu společnosti. Není příliš přesné hovořit o sociálních souvislostech, předpokladech či důsledcích tohoto přechodu, neboť jde o komplexní sociálně-ekonomickou změnu. Ekonomické procesy jsou nutně i procesy sociálními, stejně jako ekonomické kategorie mají svůj sociologický význam. V tom může docházet k nedorozumění, a to nejen teoretickému. V prostředí, kde po desetiletí absentoval trh, kde peníze byly jen účetně evidenční jednotkou a reálná ekonomika jakožto „věda odříkání a úspor“ byla zatlačena intencionálně plynutím přidělovou administrativou, snadno dochází k záměně reálných ekonomických kategorií za kategorie administrativně-technické (např. záměna výrobní struktury za resortní, ziskové efektivnosti za nákladovou) nebo právně finanční (dodržení normativů a vyčerpání limitu místo inovační strategie a úsporné orientace). Tak jako sebeliberálnější zákon o podniku nevytvoří vrstvu podnikatelů a „kapitalistický étos“, ani sebevelkorysejší otevření možnosti soukromé činnosti nepovede bezprostředně k tvorbě kapitálu a zdravé konkurenci. Také doposud zafixované uvažování v termínech ekonomického mechanismu (spíše finančně právní než sociálně-ekonomické povahy) může být nejen zavádějící, ale i nebezpečné, stejně jako explicitní či implicitní ztotožňování sociálního obsahu ekonomických procesů se zaběhanou agendou státní sociální politiky.

Sociální obsah ekonomických kategorií a procesů může být zamlčen v případě, kdy je předem dán jakožto součást dědictví, tradice a její historické a generační transmise. Tak je tomu v západních zemích, kde by ekonomická sociologie mohla být pěstována jako zajímavá akademická, ekonomii tolerovaná disciplína. Avšak i tam je prolnutí ekonomické a sociologické metodologie stále více akceptováno nebo i vyžadováno ze strany osvícenějších ekonomů neoklasické orientace. Ovšem ve společnostech, v nichž je trh jen vzpomínkou na minulost či na budoucnost, je ekonomicko-sociologický přístup k realitě bezpodmínečnou nutností. Trh (stejně jako kterákoli kategorie s ním související) může být jako teoretická abstrakce možná analyzován, nikoli však jako taková implantován. Jeho zavádění má své sociální nositele a sociálně psychologické konotace, dynamika trhu bude nutně i dynamikou jeho sociálních subjektů, funkcí a významů. Rekonstrukce tržní ekonomiky na dřevě odhalí sociální strukturu společnosti, jejíž jednotlivé komponenty se budou snáze nebo obtížněji adaptovat, budou představovat bariéry prosazování či marginalizované outsidersy nových trendů. Trh vyvolá přeměnu v objektivních dimenzích společenské diferenciace, v jejich konfiguracích, v pluralitě psychologických reflexí i behaviorálních odpovědí. Otázka motivace nositele tržního procesu a vytvoření příznivé psychologické atmosféry pro něj se tak stane důležitým výzkumným problémem sociální psychologie.

Sociologie je zatím málo připravena na řešení naléhavých problémů přeměn v ekonomickém životě společnosti. Ekonomická sociologie se rozvíjela pouze v aplikační podobě sociologie práce, průmyslu a podniku, aniž by se zabývala sociálními stránkami fungování

klíčových ekonomických kategorií nebo variantních rozvojových strategií. Zde tedy jen upozorníme na některé důležité problémy, jež bude třeba rozvíjet v rovině teoretické i aplikační.

1. Stát a soukromé vlastnictví

První kroky přeměny k centralizované ekonomice se odehrály v oblasti vlastnictví (včetně ideologické tabuizace) a jím je také třeba začít při opětném přechodu k tržní ekonomice. Pořadí forem vlastnictví v dosavadním systému (státní, družstevní, osobní, soukromé) mělo ovšem nejen svůj výraz ideologický (podle toho, které je více a které méně socialistické, popřípadě protisocialistické) a právní (podle nároku na nejvyšší až nejmenší ochranu, resp. sankce), ale především bylo jasně mocensky definováno. Takzvaný trh výrobce (který je samozřejmě trhem jen podle jména) je výrazem dominující moci produkce nad konzumentem, požadavků výroby nad potřebami spotřebitele, státního vlastnictví nad soukromým. Výrobce kontroluje podmínky produkce (včetně ekologických) i odbytu zboží, využívá a posiluje svůj monopol, diktuje ceny podle nákladů výroby a sám si může – více či méně – manipulovat s ukazateli hodnocení. Na své straně má všechny jistoty, tj. předem stanovené kapitálové, pracovní a finanční zabezpečení. Celé pole ekonomických, a dokonce i ekologických a morálních zájmů je jím definováno. Univerzální charakter výrobce a jeho celospolečenský charakter daný státním vlastnictvím výrobních prostředků je samozřejmě jen fikcí, zneprůhledňující reálnou tříšť individuálních, skupinových a lokálních dispozičních práv. Prosazování tzv. společenských zájmů bylo častěji mocensko-byrokratickou manipulací ve prospěch partikulárních zájmů než skutečným obhajováním oprávněných požadavků veřejnosti.

Demonopolizací, decentralizací a autonomizací výrobních jednotek nemusí být suverenita výrobce zatím ohrožena. Ta může být naopak i posílena, když vrchnostenský úřad (obhajující určité zájmy spotřebitele, byť v pokleslé podobě) vůbec zmizí a podnik bude mít úplnou volnost ve volbě sortimentu a cen. K tomu se připojuje zintenzívnění orientace na mnohem výhodnější export. Až do nasycení trhu zbožím zůstane spotřebitel slabším partnerem nebo vůbec pasivním článkem reprodukčního cyklu, jehož údělem bude nést podstatnou část nákladů formování a ziskových orientací nových podnikatelských vrstev. Je tedy třeba tvořit organizační a institucionální formy obhajoby spotřebitelských zájmů. Zajišťování spotřebitelských zájmů musí být součástí státní ekonomické a sociální politiky. Nastolení rovnováhy na trhu bez propadu ekonomiky do hloubek obdobných polským či maďarským bude nejcitlivějším bodem programu v období přechodu. Zde se musí uplatnit i ekonomická psychologie, napomáhající tvorbě příznivého hospodářského klimatu ve společnosti, ideové souhry mezi člověkem-výrobce a člověkem-spotřebitelem. Základem toho, aby spotřebitel už nebyl na konci ekonomického procesu, bude ovšem až plné uplatnění tržní volby, tj. opačná závislost výrobce na efektivní poptávce. Pak také dostanou instituce spotřebitelské ochrany do rukou účinné nástroje prosazování svých zájmů.

Trh se nemůže vytvořit ani rychle, ani najednou ve všech oblastech. Půjde o postupně se rozšiřující fragmenty trhu v jinak zatím neparametrickém prostředí. Tyto fragmenty je třeba budovat na nejrůznějších subjektech – na typu individuálního či rodinného podniku, na typu menšího lokálního podniku (komunálních, družstevních, společenských organizací) a na typu velkého podniku (akciové firmy, smíšený a zahraniční kapitál). Základní formou by mělo být zřejmě participativní vlastnictví akciového typu. V podmínkách fungování si ovšem všechny formy musí být rovny, se stejnými šancemi, zisky a riziky. Vzhledem k situaci je třeba v přechodném období podporovat podniky malé a střední velikosti jakožto nejen ekonomickou protiváhu, ale i jako pole efektivnější participace pracovníků. Snazší může být rozvoj

podnikání v oblasti služeb, nutných pro normální fungování trhu i odčerpávajících uvolněné pracovní síly z výroby a administrativy.

Soukromé vlastnictví bude těžko zpočátku všeobecně akceptováno, je třeba počítat se značnou sociální a psychologickou rezistencí vůči němu. Za prvé, podmínky „podnikání“ jak v řídicích funkcích státního sektoru, tak v melouchaření jsou zatím měkké, bez velkých nároků, odpovědnosti i rizika. Podmínky pro nové formy se proto nevytvoří jen otevřením prostoru, podnikání je třeba podporovat nejen finančně a právně, ale i sociálně a psychologicky. Důležitou roli samozřejmě sehraje obecná důvěra a jistota v trvalost a perspektivu nové cesty. Významný je i rozměr času: proti představě podnikání pro okamžité obohacení (která bude zprvu nebezpečně převažovat) je nutno razit jeho dlouhodobý, mezigenerační charakter. Za druhé, vztah pracujících lidí ke státnímu vlastnictví je rozporný: i když si jsou vědomi jeho neefektivnosti, skoro každý se nějak podílí na některých výhodách, jež poskytuje. Pokud jde o soukromé vlastnictví, ve společenském vědomí zatím převažuje, možná i v zakořeněném podvědomí spíše záporná konotace (soukromé vlastnictví = vykořisťování) a nové sociálně psychologické klima (soukromé vlastnictví = prosperita) se bude formovat postupně, na základě zkušeností. Neméně významný je tedy i národní a společenský étos podnikání.

V souvislosti se změnou vlastnických poměrů je třeba respektovat rovnováhu ekonomického a sociálního aspektu ve dvou důležitých směrech. Prvním je otázka reprivatizace velkých podniků, pro kterou je nejvhodnější akciová forma, realizovaná v citlivém souznění s orientací pracovních kolektivů a veřejného mínění. K tomu je nutné využít tradic pracovních samospráv u nás i akciových modelů odjinud, prosazovat veřejný charakter hospodářských informací. Druhým je otázka zahraniční kapitálové účasti a podnikání, které by nemělo být na úkor saturace vnitřního trhu. Otevření ekonomiky navenek nesmí samozřejmě být kapitálovým výprodejem republiky, což by samozřejmě vystupňovalo sociální napětí. Třetím je pak vytváření nových malých a středních podniků založených na individuálním vlastnictví, pro něž je nutné vytvořit trh výrobních prostředků, výhodné podmínky a dobré sociálně psychologické klima.

S rozvojem soukromého vlastnictví bude nově určena úloha státu. Ten bude zbaven prostředků přímého řízení ekonomiky, tj. bude to stát nikoli ekonomiku ovládající a vykořisťující, nýbrž ekonomice sloužící, který musí zajišťovat rovnost obecných podmínek pro ekonomické činnosti a jejich různorodé subjekty. Podstatně se změní sociální struktura společnosti, definice sociálních vrstev, jejich postavení a vzájemné vztahy. Tyto změny budou probíhat jak v rovině vertikální (význam kvalifikace, hierarchie profesí, obnovená váha sociálního statusu), tak v rovině horizontální (přesuny v odvětvové a teritoriální struktuře ekonomiky). Konflikt starého a nového uspořádání bude probíhat velmi dlouho a v různých formách: v distribuci statků, rozdělení moci i orientacích hodnot. V první etapě bude zbavována moci početná vrstva politické, ekonomické a správní byrokracie a půjde o to, pracovní, sociálně a psychologicky integrovat její příslušníky do nové společnosti. Nemusí být pro ně lehké najít nové zaměstnání, změnit styl práce i životní hodnoty. Je to mimořádně citlivá a důležitá otázka politická (nebezpečí formování nových mafií!), sociální a psychologická, kterou nelze řešit prostými rekvalifikačními modely. Současně se začnou vytvářet zárodky nových vrstev v pluralitě a prostoru daném možností podnikání, svobodou projevu, stavovského sdružování a politické organizace. Počáteční tápání a rozjezd trhu, spolu s otevřením hranic pro práci a kapitál, vytvoří perspektivní i parazitisticky přechodné sociální vrstvy, které budou usilovat o formování trvalejší ekonomické báze a možná i ideového profilu.

2. Moc a námezdní práce

V koncepci státního socialismu splývá vlastnictví kapitálu a pracovní síla vjedno na úrovni celospolečenského agregátu. Všichni jsou zároveň vlastníky nedělitelné majetkové podstaty i námezdními pracovníky odměňovanými z jediného centra. Systém obsazování míst a jejich mzdového ohodnocení byl vybudován v přímém protikladu k proklamované zásadě „Každý podle schopností, každému podle práce“. Základní charakteristikou odměňování a tvorby životní úrovně dosud byla dichotomie velmi nivelizovaného ocenění práce a velmi diferencovaného ocenění mocenské pozice. V rámci prvního, zjevného systému mzdového ohodnocení se víc než ke kvalifikaci, výkonu a významu práce pro společnost (jak jest inzerováno) přihlíží k sociálním kritériím, funkci a senioritě. Druhý, skrytý systém nomenklaturní mocenské distribuce vytváří ovšem difference mnohem větší.

Pozice ve funkční hierarchii je tudíž oceněna lépe nejen v prvním okruhu mzdové diferenciace, ale navíc v nepřehledném systému předností, výhod, dávek a privilegií druhého okruhu. Využívání funkcí jakožto „sociálního kapitálu“ v systému skryté ekonomiky (distribuce a směna vzácných statků a služeb) patřilo rovněž k tolerovaným atributům většiny mocenských pozic. Na významné mocenské pozice byly nabaleny celé příbuzenské systémy i satrapové stínové ekonomiky. Zatímco v západních zemích je hlavním zdrojem majetkové diferenciace podnikatelská aktivita (a dědictví z ní), zde to byla široce rozvětvená a lokálně fixovaná a sebereprodukcující se hierarchie moci (a dědictví z ní). Na ni se orientovala i velká část kvalifikační přípravy (včetně speciálních škol) a profesních kariér. V mnoha případech sloužilo vzdělání méně skutečné přípravě pro odbornou práci a více přípravě pro pohodlnou a dobře placenou funkci. Propojení ekonomické návratnosti pro společnost a individuum tak bylo rozrušeno – buď oslabeno na minimum, nebo i převráceno na hlavu. Základem ekonomické pozice individua se stal nikoli jeho podíl na produkci hodnot, ale mocensky založená účast na jejich distribuci. Pouze úžasná centralizace moci ve státním socialismu mohla dovolit obrovské redistribuce vytvořených hodnot, prováděné zcela voluntaristicky a subjektivně, bez zřetele k objektivním kritériím ekonomickým, ekologickým či sociálním. Druhou stránkou téhož byla absolutní degradace námezdní práce: její výsledky mohly být použity kdekoli a jakkoli, bez sebemenší možnosti zpětné kontroly.

Diverzifikace vlastnictví a především ovládnutí a kontrola podmínek práce samotnými pracovníky, uskutečněná na základě rozmělnění ekonomické moci, by měly opět svést dohromady práci a její produkt, individuální výkon a prospěch z něho, skutečný (nikoli plánovaný) podíl na produkci hodnot a skutečný (nikoli nominální) podíl na jejich spotřebě. Je nutné si uvědomit, že jde o značně zasutý, zapomenutý i potlačený mechanismus a psychologii, které je třeba opět zavést jako základní instrument ekonomického a sociálního vzestupu. Jakožto mechanismus se bude znovu, nepochybně svízelně prosazovat v liberalizaci mzdové praxe, která povede k rozevření nejprve horizontálních, později však i vertikálních dimenzí diferenciace. Jakožto psychologie se bude prosazovat v ekonomickém a provýkonovém klimatu, které bude postupně vytlačovat klima sociálního pohodlí. Ani v tomto směru nelze podceňovat rezistenci zaběhaných mechanismů a lety osvědčených postojů, jejichž argumentace bude podporována kořistnickým fungováním některých sociálních segmentů.

Podmínkou efektivního využití pracovních sil v jejich kvalifikační a výkonové rozrůzněnosti je trh práce, jehož součástí je také mobilita pracovní síly, a to prostorová, profesní a kvalifikační. Nastartování takové mobility je v přímém protikladu k dosavadnímu systému, který pracovní sílu naopak petrifikoval jak v prostoru (viz bytová politika, stabilizační podpory, „boj proti fluktuaci“), tak v profesně-kvalifikační hierarchii (viz formalizace obsazování míst, praxe doživotních funkcí, kádrové rezervy). Je paradoxní, že jen ty nejnižší kategorie pracovních sil „migrovaly“ a „fluktovaly“, hlavně ovšem aby parazitovaly na

nedostatku pracovníků a vytloukaly pro sebe výhody. Vytvoření trhu práce v rovině ekonomicko-technické i sociálně psychologické (adaptace lidí na časté změny, na nejistotu, na potřebu určité rvavosti) bude neobyčejně složitým a dlouhodobým problémem. Aktuálně je třeba řešit především otázky adaptace lidí profesně a kvalifikačně spjatých se státním socialismem, jeho mocí a ideologií, přesun prostředků ze společensky neefektivních pracovních míst (např. z administrativy) do nepokrytých oblastí (např. do služeb) a celou mechaniku vyhledávání pracovních míst a podpor v nezaměstnanosti. V souvislosti s tím je nutno řešit i bytový problém – územní dislokace bytů a trvající bytová nouze budou obrovskou bariérou rovnoměrného teritoriálního rozložení problémů.

Na trhu práce je tedy třeba respektovat dohadování dvou rovnoprávných subjektů: zaměstnavatelů (a jejich organizací, sdružení či komor) přicházejících s požadavky výkonu, odborné kvalifikace, kompetence a loajality, a zaměstnanců (a jejich odborových organizací) předkládajících požadavky týkající se podmínek práce a odměňování, perspektiv zaměstnání a profesního vzestupu. Úkolem odborů je stanovení obecných podmínek práce, včetně řešení otázky minimální mzdy, pracovních záruk, rekvalifikačních institucí apod. Bylo by normální, kdyby si odbory samy vybudovaly institut pro sociální výzkum, který by nezávisle na vládních orgánech sledoval životní náklady, diferenciaci mezd, dodržování kvalifikačních a stavovských norem, pracovní podmínky zaměstnanců atd.

3. Společenská a rodinná ekonomika

Přechod k tržní ekonomice obnaží zatím skrývané i popírané souvislosti a pojítka mezi „velkou“ a „malou“ ekonomikou. Rodina – či lépe domácnost – byla chápána a prakticky i pojednávána jako pouze konzumní a tedy neproduktivní jednotka, která je umístěna až na samém konci reprodukčního řetězce, jakožto jeho vyústění, cíl či smysl. Toto zařazení ji mělo povýšit, zhodnotit a zbavit ekonomické funkce. Ve skutečnosti však rodina nikdy nepřestala být výkonnou a produktivní společenskou jednotkou, která plní svoji úlohu ve všech fázích ekonomického reprodukčního procesu. Protože je jednotkou mnohem pružnější než organizace, může na ni ekonomický systém nějakou dobu parazitovat, vysávat ji a přetěžovat podobně jako přírodu či výrobní faktory. Potom ovšem musí nést důsledky, neboť tím podlomil základní potenciál své reprodukce a rozvoje, základnu reprodukce a rozvoje, základnu reprodukce živé pracovní síly, zdaleka nejen kvantitativní, jak se zvyklo pojednávat.

Zatím se stále jen hovořilo o tom, co všechno stát poskytuje rodině, dokonce prý zdarma. Nyní je tedy nutno v celé šíři ukázat vše, co rodina dala a dále poskytuje státní ekonomice a také za jakou cenu jí to poskytuje, tj. do jaké míry jsou její reprodukční funkce ohroženy extenzivní zaměstnaností a hypertrofizací funkce materiálního zabezpečení. Jednostranné a neúměrné zatížení rodiny existenčními starostmi vedlo k podlomení jejích funkcí výchovných, kulturních a socializačních. Došlo k paradoxnímu vývoji, kdy na rodinu byly přeneseny a dále stupňovány největší požadavky právě v oblasti, kde je zastupitelná, tj. v oblasti ekonomické. (Kdo kdy spočte, k jakému zbrzdění technického rozvoje průmyslu i administrativy došlo „díky“ levné pracovní síle, tj. v důsledku masového nasazení ženských pracovních sil?) Naopak tam, kde je rodina nezastupitelná, tj. v oblasti duchovní, morální a výchovné měla být zastoupena společností. (Kdo jiný však měl prakticky tyto funkce vykonávat, než opět ženy?) Dynamika rodiny byla přímo i nepřímo znehybněna a namísto „společnosti“ nastupující do nové role se zde vytvořilo vakuum, pole nikoho, oblast improvizací a prakticky neřešitelných problémů.

Skutečný stav věci byl i v tomto směru v příkrém rozporu s proklamovanou tezí o eliminaci ekonomické funkce rodiny v socialismu, kterou se řídila i rodinná politika. Moderní ekonomická teorie a sama společenská realita ukázaly vysokou ekonomickou relevanci také

těch činností, které neprocházejí trhem či plánem, které jsou však pro uspokojení lidských potřeb nutné. Rodinná ekonomika (sahající od vlastní produkce až ke způsobu spotřeby) může být efektivnější nebo naopak méně efektivní náhražkou formální ekonomiky a může být i jejím nezbytným komplementem. Odhady o rozsahu ekonomických aktivit tohoto typu se pohybují i v západních zemích mezi 15–25% evidovaného národního důchodu. V porovnání s vyspělými západními státy jsou ekonomické aktivity rodiny u nás navíc 1. obsahově mnohostrannější (uvážíme-li rozsah potřeb uspokojovaných mimo trh, objem naturální směny zboží, služeb a informací), 2. pracovní mnohem náročnější (posuzujeme-li energii a dobu jim věnovanou a naprostý nezájem ze strany „společnosti“) a 3. nezbytné již pro dosažení elementárního životního standardu (vezmeme-li jen příklad získávání bytů). Pro své fungování se rodina snaží posouvat hranici mezi pracovní a mimopracovní dobou, využívat kvalifikace a profesních atributů k vedlejším příjmům a výhodám, hledat jiné přístupové cesty k distribučním mechanismům, budovat svoji životní úroveň na širší bázi uplatnění schopností než jak jsou oceněny mzdovým systémem, volit výhodné profese pro děti atd.

Pochopení investic do rodiny jako bytostně produktivních, zčásti i krátkodobě návratných, jako ekonomicky zpravidla prospěšnějších než jsou investice výrobní, je základem každé moderní ekonomické koncepce. Rodinná politika musí stát na rozhraní ekonomické a sociální sféry, a to ve smyslu naplnění kritérií obojího typu. Na jedné straně by měla mít charakter sociálně garanční, tj. zajištění určitého minima prostředků či kompenzace výdajové mezery. Toto je zatím její doposud skoro výlučné pojetí, navíc uplatňované v dílčí nebo konfuze podobě. Zde je jisté a místě uplatnit hledisko rovnosti, vyrovnávání podmínek a normativně vymezených mantinelů. Na druhé straně však rodinná politika musí otevírat možnosti diferencované alokace aktivit, rozvoje vlastního potenciálu, uplatnění širokého spektra funkcí. V tom musí být rodina potvrzena jako rovnoprávný účastník ekonomického reprodukčního procesu.

Uznání rodiny jako produktivní a efektivní ekonomické jednotky zahrnuje institucionalizovaný respekt k jednotě jejího času, energie, materiálních prostředků a „kapitálových fondů“. To, co nyní rodina musí řešit potají v rámci mantinelů tzv. extenzivní ekonomiky a jejich překračováním do tzv. stínové ekonomiky, měla by mít možnost řešit otevřeně, v rámci volných pravidel hry. To se týká především časové bilance, tj. společného hospodaření s celkovým fondem času a energie. Neméně se to týká i peněžního hospodaření, tj. finančního a ekonomického uznání rozpočtu domácnosti jako výchozí báze jejího hospodaření, s respektováním velikosti a složení domácnosti i fáze životního cyklu, uznání jednoty příjmů domácnosti a ekonomického významu společenských dávek zahrnující i jejich valorizaci vůči průměrné mzdě nebo jinému indikátoru obdobného vývojového charakteru.

Přechod k tržní ekonomice otevírá rodině větší prostor ve dvojím smyslu. Na jedné straně odbourává striktní regulaci její aktivity a otevírá pro ni normální pole rozhodování o distribuci času, zabezpečování materiálních podmínek a volbě forem uspokojování potřeb. Na druhé straně vytváří předpoklady obnovení její produkční aktivity (dosud skryvané, omezované, sankcionované) v otevřených kompetitivních podmínkách. Vytvoření prostoru pro soukromé podnikání povede k rozšíření malých rodinných podniků v obchodě, službách nejrůznějšího druhu i malovýrobě. Aktuální stav věci tedy volá po rozsáhlém transferu prostředků ze státní do rodinné ekonomiky, a to podle jediného a pro všechny zúčastněné strany jednotného kritéria efektivnosti. Smyslem toho není ovšem zatížit rodinu ještě víc produkčními funkcemi, aby na efektivnějším řešení materiálních problémů v jejím rámci mohla dále parazitovat státní ekonomika. Vlastním cílem je, aby uvolnění rodinného rozpočtu času a peněz mohlo vést k pokrytí náročnějších potřeb a zejména k plnění jejích vlastních, tj. mimoekonomických funkcí.

4. Rozdělování a sociální spravedlnost v období přechodu

Nepřehledné klubko redistribucí, oddělujících práci od podílu na jejím výsledku a produkci od konečné spotřeby, bylo haleno do zčásti průhledně naivní, zčásti však i přesvědčivé ekonomické mytologie. „Socialistický princip odměňování“ je jen fikcí v situaci, kdy podíl na spotřebě odpovídající výsledku práce je zajišťován jednotně formulovaným tarifním sazebníkem a tou nejprísnejší regulací mzdového fondu. Stejně tak fiktivní je mýtus o velkodušném socialistickém státu, který poskytuje rozsáhlé dávky a výhody zdarma, podle principu rovnosti potřeb. Totéž se týká i dotací cen potravin či jiného zboží, které jsou vydávány za velkorysý dar občanům, přestože nemohou být získány jinak než z jejich kapes. Oblíbeným sloganem 70. let bylo, že „můžeme rozdělit, jen to, co vyrobíme“ – samozřejmě se zamlčeným cílem tohoto rozdělení, kterým byla především státní sféra, ať výrobní či nevýrobní. Naštěstí již nejsou připomínány „světlé zítřky“, tj. práce pro budoucí generace v situaci, kdy se na jejich úkor naopak vytvářel obrovský dluh. Státně paternalistické teze, stejně jako svalování viny na nedostatečně pracující pracující, mělo zakrýt hluboce neekonomickou ekonomickou i hluboce nesociální sociální politiku.

Vedle průhledných a snadno odmítnutelných mýtů bude ovšem nutno čelit novým iluzím, které mají jaksi moderní a progresivní jádro a které zatím neplatí, ač by platit měly. Řadíme k nim například přesvědčení, že vyšší vzdělání je nositelem i vyšší produktivity práce (a z tohoto důvodu zasluhuje vyšší odměny), že vhodná mzdová diferenciace postačuje k výkonové motivaci nebo že dobře stanovená cena postačuje k formování tržní rovnováhy. Všechny tyto vztahy jsou spíše postulátem než skutečností a jsou odvozeny z parametrického prostředí tržní ekonomiky, kde je jejich fungování podmíněno řadou dalších, zčásti i neuvědomovaných okolností sociálního charakteru. Jejich fungování bylo v naší společnosti podlomeno a aktuálně by bylo tedy iluzí očekávat od posílení uvedených vazeb bezprostřední efekty. Je tedy nutné posoudit celý komplex rozdělování v jeho centralistické a pluralistické (nikoli jen decentralizované!) podobě a formy přechodu mezi nimi.

Centralistické a státem oktrojované rozdělování se vyznačuje agregátní (namísto diferenciální) optikou, resortismem (namísto integrativního přístupu) a propletením ekonomických a sociálních hledisek (namísto jejich zřetelného oddělení). Tzv. „centrum“ se několikanásobně a samozřejmě neparametricky vkládá mezi člověka jako pracovníka a jako spotřebitele a dále posiluje jeho schizofrenii prostřednictvím regulace mezd, cen, sortimentu nabídky a kupní síly peněz. Teprve prosazení normálních ekonomických vztahů dovoluje sledovat hlediska diferenciace, propojit jednotlivé články rozdělovacího řetězu v běžném chodu ekonomiky (nikoli tedy jen v iluzorním řídicím centru) a tím i spojit postavení člověk-producenta a člověka-konzumenta. Ekonomická a sociální kritéria rozdělování musí být odlišena. Na jedné straně musí stát produktivní rozdělování, které je současně zdrojem motivace i rizika, na druhé straně pak musí být přerozdělování podle obecně akceptovaných sociálních kritérií. Ale souběžně s rozbitím konfuze ekonomických a sociálních kritérií rozdělování je nutné naopak sjednotit kritéria efektivity v různých formách vlastnictví, odstranit ideologicky a politicky založený (a nakonec sociálně působící) systém preferencí a sankcí.

Období přechodu od státního dirigismu k tržnímu liberalismu nelze ovšem představovat nijak idealisticky, neboť se v něm velmi neobyčejně vyostří otázky sociální diferenciace a sociální spravedlnosti. Za prvé, otevření informačních zdrojů a svoboda bádání dovolí ukázat, jaká u nás vlastně aktuálně diferenciace je, jak funguje, z jakých různých zdrojů čerpá a koho zvyhodňuje. Totéž se týká sociálně slabých skupin, jejich identifikace, rozsahu a hloubky propadu. Plná informovanost se bude týkat rovněž všech probíhajících změn, takže veřejnost bude nepochybně velmi citlivě reagovat. Za druhé, budou nastolena nová kritéria odpovídající tržní ekonomice, která budou zvyhodňovat jedny a handicapovat jiné kategorie

pracovníků. Výchozí majetkové rozdíly se budou rozšiřovat v podnikatelské aktivitě, což vůbec nemusí být chápáno jako spravedlivé. Za třetí, samo období přechodu bude hledáním nových forem a budováním nových mechanismů, jejichž výsledkem bude mnoho nechtěných efektů ve smyslu akteriálních (tedy novému pojetí společnosti neodpovídajících) výhod a nevýhod. Za čtvrté, ve společenském vědomí se budou střetávat dvě pojetí socialismu (společnost sociálních jistot vs. společnost nedostatku) i dvě pojetí kapitalismu (společnost hospodářské prosperity vs. společnost vykořisťování a nejistoty), což bude generovat složitou reflexi vznikající situace. Právě tyto skutečnosti a situace budou nepochybně využívány i zneužívány politickými stranami, což může vést spíše k přístřeší než k otupení hrotů.

Požadavků z toho vyplývajících je více. Za prvé, nezbytným se stane trvalé monitorování sociální situace různých vrstev v celém spektru diferenčních dimenzí, tedy nikoli jen oněch definovaných „sociálně slabých“ dle zaběhaného demografického klíše (rodiny s více dětmi, důchodci, mladí manželé). K tomu je nutné přebudovat celý systém sociální statistiky. Za druhé, trvale otevřeným úkolem bude určení sociálních cílů společnosti, resp. vlády a dalších mocenských segmentů a z toho vyplývající definice sociálních kritérií, hranic minimálních mezd, příjmů a dávek, a to nikoli absolutní, ale indexovou metodou. Za třetí, bude nutno stanovit pravidla tvorby a modifikace (v reakci na nové jevy) transparentního systému sociální ochrany a zdrojů jeho financování. Nový systém by měl být, stejně jako ekonomická a politická sféra, pluralitní, tj. vedle zřejmě rozhodující státní báze by měl využívat dalších institucionálních forem na bázi lokalit, společenských a náboženských organizací apod.

Ve světě se již dlouho hovoří o krizi „blahobytného státu“ a vůbec o roli státu jako obecného garanta sociální situace různých vrstev. Další vývoj životní úrovně půjde ne po jedné, ale po více liniích, na něž jsme zde postupně upozornili: je to formální ekonomika, v níž se odehraje postupný přesun od centralismu k pluralismu vlastnictví a podmínek; dále je to rodinná ekonomika, pro jejíž úspěšné fungování by měly být tvořeny potřebné předpoklady a otvírány stimuly; a konečně je to sociální politika, která stojí před redefinicí svého společenského poslání i svých institucionálních nositelů. Také universum sociálních jistot musí být ovšem nově koncipováno a formulováno: v dosavadní podobě má maximum garancí na své straně výrobce a spotřebitel je zaručeno určité minimum. Zaměstnání a mzda, ale i bydlení a další položky spotřeby a služeb mají spíše charakter sociální podpory než charakter efektivní účasti na produkci a podílu z jejího výtěžku. Při pokračování dosavadního ekonomického vývoje by ovšem i toto minimum bylo záhy ohroženo. Oddělení ekonomiky a jejího postavení na bázi návratnosti postihne nejen výrobce (skrze trh zboží), ale i pracovníky (skrze trh práce). Jen na prosazení plné efektivnosti výroby lze ovšem poskytnout jistoty spotřebiteli a zajistit nezbytné garance materiální situace pro každého. Jen tak lze překonat současnou strašidelnou dichotomii člověka-výrobce (požadujícího maximum pohodlí) a člověka-spotřebitele (požadujícího maximum výhod).

Dějiny se zdají být stále se opakujícím sledem většinou pomalého odbourávání a rychlého znovuosazení výkonového principu.

K. O. Hondrich in: Krise der Leistungsgesellschaft? (Westdeutscher Verlag 1988)

Antivýkonové klima reálného socialismu

K paradoxům nedávné minulosti patří fakt, že odnaučila lidi pracovat. Ač v teoretických a ideologických východiscích socialismu je práce člověkotvornou hodnotou, „matkou pokroku“, v realitě společenského provozu se postupně deformují její funkce, ztrácel se její smysl. Ti, kteří měli moc, nakládali se společnou prací lidí jak pokud jde o její cíle, tak výsledky se značnou svévolí.

Ve výkonové společnosti výkon a) je rozhodujícím pro obsazování společenských pozic, b) je hlavním kritériem rozdělování statků a životních šancí. Souhrnná výkonnost systému je vyjádřena konečnými efekty (růstem), které se dají určit (měřit) v historickém a mezinárodním srovnání společností. Výkon tedy není nějakou zvláštní morální vlastností individuí, ale je vztahem, výměnou mezi systémem a individuem.

Systém reálného socialismu v ČSSR se etabloval na oslabení výkonových principů (podlomených již v době okupace), aby se později udržoval důsledným propracováním a respektováním principů antivýkonových.

První fáze nepostrádala jistě racionality. K oslabení výkonových principů došlo ve jménu humanistických cílů, mezi nimiž první místo zaujímal sociální rovnost jako předpoklad rozvoje individua. „Startovní“ podmínky vytvářely pro přijetí tohoto paradigmatu příznivé klima. Na jedné straně relativně vysoká industriální, civilizační a kulturní úroveň země, na straně druhé síla lidového elementu tradičně tíhnoucího k egalitarismu v národě, kde boj za uchování národní identity se vždy pojil s bojem proti cizímu panstvu. Myšlenka rovnosti nadchla ve své době i tisíce intelektuálů, kteří na ni později – respektive na to, jak byla uskutečňována – tvrdě doplatili.

Kromě toho se systém novým, „spravedlivějším“ rozdělováním jako mechanismem uskutečňování rovnosti, definoval ve své historické specifičnosti a vytvořil si i vlastní sociální oporu.

Uvolnění vztahu mezi výkonem a podílem na výsledcích práce (na všech úrovních) vyostřilo však poměrně rychle rozpor mezi efektivitou a humanitou (respektive určitou koncepcí humanity). Po silném uplatnění rovnostářského principu padesátých let se v šedesátých letech znovu prosazují prvky posilování výkonových tendencí.

Tento trend zachytil i sociologický výzkum (Machonin a kol.: Československá společnost 1989), který podává obraz československé společnosti druhé poloviny šedesátých let.

Uvedený trend byl však radikálně zmařen v sedmdesátých a osmdesátých letech. Po

¹⁾ Ve studii jsou využity podkladové materiály P. Machonina a J. Vláčila.

potlačení pokusu o obrodu socialismu usiluje společenský systém v první řadě o udržení zbyrokratizované a zcentralizované moci na principech zjevně nepřátelských výkonu.

Je to za první kádrová politika, která při obsazování pozic dává (ve jménu kontinuity moci) přednost jiným kritériím (shrnutým pod pojmem nomenklatura), než jsou schopnosti prověřené výkonem; je to za druhé redistribuční mechanismus, který preferuje zaostалé a méně výkonné (nevýkonné) společenské jednotky na úkor rozvinutých a relativně výkonných a postupně – spolu s překonáním určitých nerovností – mění funkční společenskou diferenciaci v disfunkční.

K nefunkčně preferovaným skupinám patřily zejména: byrokratické aparáty, komunističtí funkcionáři, společensko-političtí aktivisté, pracující (na úkor dětí, mládeže připravující se na povolání, žen pečujících o děti, invalidů, starobních důchodců apod.), producenti výrobků a služeb (na úkor spotřebitelů), materiální výrobci (na úkor producentů služeb), manuálně pracující, méně kvalifikované skupiny (na úkor více kvalifikovaných uvnitř skupiny manuálně i nemanuálně pracujících), pracující některých odvětví národního hospodářství (například těžkého průmyslu a s ním souvisejících odvětví, zemědělství – systémem dotací kryjících neúměrné náklady tohoto odvětví: průmyslu ve srovnání se službami, zejména pak se službami ve prospěch rozvoje člověka), pracující ekonomicky neefektivních podniků, muži na úkor stejně kvalifikovaných žen, starší a střední generace na úkor stejně kvalifikované mládeže.

Za zády oficiální společnosti vznikaly funkčně nezdůvodněné, avšak neschopností oficiální ekonomiky a organizace společenského života vyvolané sociální výhody zbohatlíků, zkorumpovaných osob apod., nezřídka se prolétající s privilegii byrokracie a její špičky.

Antivýkonové principy prolínají všemi oblastmi a úrovněmi společenského života a provozu. Prosazují se jak ekonomickými nástroji (jako je investiční, dotační, cenová a příjmová politika), tak nástroji sociální politiky směřujícími k sociálně vyrovnanému rozložení životních šancí (přístup k práci, ke vzdělání, k ochraně zdraví, ke kultuře, k volnému času).

Zatímco první princip (kádrová politika) je zřetelný ve své negativní podobě a důsledcích, druhý je nejen skrytější, ale také zdaleka ne tak jednoznačný ve svém působení. Redistribuce znamená, že se někomu (sociálním skupinám, podnikům, regionům, národům) ubírá, aby se jinému přidalo bez ohledu na to, jak se podílí na tvorbě hodnot. Tímto způsobem se vytváří labilní stabilita, založená na konsensu distributorů a širokých vrstev těch producentů, kteří něco získávají. Vzniká jakási nespokojená spokojenost. Dlouhodobě je to cesta k všeobecné zaostalosti země.

Redistribuce, jeden z mnoha mechanismů každé moderní společnosti, byla povýšena centrální mocí na mechanismus výlučný. Socialismus *via facti* se vyvinul v redistributivně centralistický systém, který je bezmocný, pokud jde o tvorbu zdrojů, o produktivní činnost, předpokládající činnostní postoj a zaměřenost lidí.

Redistributivně centralistický systém:

- produkuje společnost průměru, která vtěsňuje skupiny a jedince, kteří se liší přinejmenším svým postavením v dělbě práce, do Prokrustova lože znivelizovaných podmínek;
- neumožňuje, ve jménu rozvoje všech individuů, ani takovou reprodukci kvalifikované pracovní síly, která by odpovídala jejímu postavení v dělbě práce;
- člověk v něm ztrácí možnost ovládat svůj život prostřednictvím společenské práce; uvědomuje si to jako selhání tradičních vzorců obživy a vzestupu;
- hledá substituční řešení jak uspokojit neuspokojené potřeby, řešení, pro něž systém ponechává značný prostor a je k nim značně shovívavý. Aktivita a výkonnost lidí se přesunují do neformální ekonomiky, do privátního života. Cíle vyjadřují skutečnost, že individuální (rodinná) substituční řešení jsou možná jen ve vlně omezených oblastech

(především pokud jde o materiální stránky potřeb). V takových stránkách života, jako je volný čas, kultura, svoboda pohybu, svoboda informace, občanská kultura, jsou individuální řešení ve svých možnostech velice omezená, ne-li bezmocná :

- posledním hřebíkem do rakve výkonového jednání je fakt, že denně prezentované společenské hodnoty (zahrnující i výkonové principy) jsou individuální zkušeností ze společenského provozu denně popírány. Hodnoty, které nenacházejí pendant v realitě, nemohou integrovat společnost, být základem pro utváření morálních norem a být vehiklem sociální a individuální identity. Morální jistota jednajícího jedince je otřesena.

Obnovit ČSFR jako výkonovou společnost

Obnova československé společnosti jako společnosti výkonové je z mnoha důvodů nezbytná. Výkonové jednání je součástí strategie překonání mnohostranné zaostalosti, podstatný prvek tržní ekonomiky i předpoklad otevření se světu, kde se setkáme s výsledky společnosti výkonu.

Vše je zdánlivě jednoduché – jde o renesanci oněch již dříve zmíněných výkonových principů ze strany společenského systému. Ve skutečnosti však jde o změnu, která není a nebude jednoduchá.

Především podmínky, v nichž se bude obnova uskutečňovat, obsahují několik paradoxů. Za prvé, v sedmdesátileté historii našeho státu jen zhruba dvacet let můžeme označit jako období, kdy výkonové principy víceméně platily. Za druhé, ve srovnání s kapitalismem chybí v našich podmínkách dva podstatné celospolečenské prvky stimulace k výkonu: – negativní prvek v podobě nezaměstnanosti (který se brzy může objevit); – pozitivní prvek v podobě rozvinuté tržní nabídky, která umožňuje a permanentně zmnožuje volby v uspokojování potřeb; přeloženo do jazyka výkonové stimulace, spotřebitelské pobídky představují spektrum možných individuálních cílů – a bez cíle není výkonu.

Za třetí – a to je paradox velice nebezpečný – otevření se světu bude znamenat nejen poměřování se s výsledky výkonových společností, ale také (v případě nejvyspělejších zemí) setkání se společnostmi, které se radikálně mění, včetně odklonu od výkonového principu. Nejbohatší země světa reflektují své současné problémy jako hlubokou mutaci systému (od systému založeného na energii k systému založenému na informaci), v níž dochází i k radikální změně vztahů mezi prací, zaměstnaností a příjmem. Hovoří se o rozvodu, rozpojení mezi produkcí, zaměstnáním a příjmem, o nových způsobech rozdělování bohatství nezávisle na zaměstnání [Passet 1989], o právu každého na sociální příjem, který nebude záviset na pracovním místě [Gorz 1985], o přechodu ke koncepci trvalé podzaměstnanosti spojené s flexibilitou a individualizací pracovních smluv, míst a času, s přerozdělením příjmů a novou definicí sociálních jistot [Beck 1986].

My se však pohybujeme v jiné vývojové fázi; stále ještě možno říci vězíme v industriální společnosti a orientace na výkon je nezbytná pro přechod k vyššímu stádiu.

Co to pozitivně znamená? Na rozdíl od jiných sociálně-ekonomických problémů je snaha o výkonové jednání a orientaci na výkonovou společnost těžko převoditelná na nějakou specifickou soustavu opatření. Proto se o ní v politických programech přímo nemluví: předpokládá se, že se dostaví v závislosti na prosazování politických opatření (kádrová politika) a na základě zavedení tržní ekonomiky. Možná, že dalším důvodem malé frekvence této problematiky ve veřejné prezentaci politických programů je to, že výkonový program je v dosud existující rovnostářské společnosti nepopulární. Přesto, že nelze dát receptář, je nutno na několik věcí výslovně upozornit:

- a) Výkonová společnost se zrodí tehdy, jestliže výkonové principy prolnou všechny úrovně

a oblasti společenského života a provozu. Jejich univerzální uplatnění může být silně ohroženo preferencí politických zájmů či preferencí neefektivních ekonomických zájmů.

b) Pro nás je dnes nejdůležitější ekonomický výkon hodnocený trhem, který proti představě subjektivních zásluh klade důraz na vzájemné porovnávání výkonu dokonce i ve světovém měřítku. Kolektivní a individuální výkon se pak objevují jako dva stupně společenského uznání: pouze na trhu realizovaný produkt nebo služba je předpokladem uznání kolektivního výkonu a teprve uvnitř takového výkonu má smysl rozlišit individuální zásluhy. Individuální zásluhy na ekonomicky nerealizovaném produktu nemohou být odměňovány, při špatné realizaci pak pouze špatně odměňovány.

c) Výkonové jednání není sice omezitelné na sféru práce, ale zdá se, že tato zvláštní forma výkonu má centrální postavení nejen z hlediska významu výsledků, ale i proto, že se zde vytvářejí konkrétní vzory výkonového jednání a stimulace k výkonu.

d) Hlavní doménou, kde výkonové principy nabývají rozmanitou a konkrétní podobu každodenního života, jsou základní jednotky společnosti. Pokud jde o práci – je to samostatný podnik (který se chová jako ekonomický subjekt). Pro všechny formy výkonového jednání, výkonové připravenosti, hrají rozhodující úlohu výchovně vzdělávací instituce a systém.

e) Vyšší společenské struktury mají přispívat k tomu, aby

- vytvářely parametrické prostředí odpovídající tržním principům ekonomických vztahů,
- prověřovaly úhrnnou výkonnost systému srovnáváním s jinými,
- utvářely celkové provýkonové klima (včetně vyzdvižení odpovídajících hodnot a norem jednání).

Čím omezenější jsou možnosti přímého měření výkonu, tím důležitější je vytváření celkové atmosféry dlouhodobě upevňující vědomí, že výkon je základem pracovní a životní kariéry. Že je to možné, o tom nás v negativní podobě přesvědčila minulost. Vytvořila silné a obecně sdílené vědomí o tom, že orientace na výkon nejenže nepřináší úspěchy, ale naopak spíše samé potíže.

f) Společenské struktury spolurozhodnou také o tom, jaký typ výkonové motivace se bude utvářet. Řekli jsme již, že výkon není myslitelný bez spojení s cílem. Výkonové jednání není vlastně nic jiného než takové cílově orientované jednání, které při minimální námaze dosahuje nejlepších výsledků. Tam, kde existují jednoduché vztahy (producent je současně i spotřebitel), je i udržení těchto souvislostí jednodušší záležitostí. Horší je to v podmínkách rozvinuté dělby práce, odloučenosti, společenské zprostředkovanosti producenta a spotřebitele. Zde se stává motivace k výkonu centrální společenskou otázkou. V podstatě existují dva polární motivační modely, mezi nimiž se v praxi vytvářejí řady kombinací:

1. klasický industriální model založený na kombinaci vnějšího přinucení k výkonu s pobídkovými cíli spotřebitelského charakteru (tedy cíli vně pracovního procesu),
2. model samosprávné ekonomiky založený na kombinaci pobídkových cílů svobodného producenta, který se účastní řízení podniku (a formulace pracovních cílů) s cíli spotřebitelského charakteru.

Americký ekonom českého původu, J. Vanek, srovnává samosprávný model s ostatními, přirovnává jejich účinnost ke slonovi a bleše. Dále tvrdí, že jsou to právě země východní Evropy, které mají na rozdíl od západních zemí řadu pozitivních předpokladů pro zavedení modelu samosprávného (tedy modelu slona) [Vanek 1989].

Obnova československé společnosti jako společnosti výkonové přinese podstatnou sociální změnu. Výkon je element sociální diferenciací, zdroj sociálních rozdílů a nerovností. Ve společnosti, která čtyřicet let žije v atmosféře, v níž překonávání nerovností je synonymem pozitivního vývoje, kde panuje egalitářství, zakotvené navíc jak v kulturní tradici, tak ve vědomí všech generací bude mít rozevření nového typu nerovností šokující účinek. Čistá

(modelová) výkonová společnost neexistuje ovšem nikde: různé typy se liší právě mírou, v jaké výkon platí jako kritérium „přiřazování“ statusu a životních šancí, i způsobem řešení vztahu efektivita – humanita. Zde je velký prostor pro variantní řešení a politickou volbu.

Meze uplatnění výkonové diferenciace (stejně jako u všech ostatních forem diferenciace) jsou v jisté míře kulturně podmíněny. Rovnostářské tradice naší země vyžadují zvláštní citlivost v těchto otázkách. Se stejnou citlivostí je nutno zacházet se základními nástroji regulace diferenciálních procesů v podobě zdanění příjmu a majetku na jedné straně a státem garantovaných záruk životního a sociálního minima na straně druhé.

Hlavní sociální problémy přechodu k výkonové společnosti a jejich možné řešení

Přechodné období vyvolává dva typy sociálních problémů: takové, které budou bránit změně, a takové, které budou změnou vyvolány:

- Přechod se dotkne všech skupin populace: negativně zejména těch, které v minulosti těžily z redistributivně centralistického systému.
- Bude se týkat jak postavení celých podnikových kolektivů (až po možnost zániku jedněch a velké ekonomické prosperity druhých), tak především zvýšení sociálního statusu osob vzdělaných a kvalifikačně připravených pro výkon té které sociální role. Půjde o nejvýraznější změnu ve vertikální sociální diferenciaci od února 1948.
- Výkonově orientovaná společnost odkryje současnou přezaměstnanost, ušetří pracovní síly a otevře možnost nezaměstnanosti.
- Ve svých důsledcích vyvolají uvedené změny strukturální přesuny sociální opory politické moci. Jestliže byrokratická moc se opírala především o vrstvy relativně méně výkonné, demokratická moc by se měla opírat o vrstvy relativně výkonnější. Současně však dává všem občanům, tedy i méně výkonným, větší moc při svobodném rozhodování o budoucí politice, včetně hospodářské, a vytváří tak určité možnosti politické reprezentace rovnostářských nálad. V tom tkví jeden z nejvýznamnějších sociálních rozporů budoucího vývoje. Varianty možných řešení se budou patrně odvíjet právě od úvah o tomto rozporu.
- Přechod od antivýkonového systému k opaku otřese stereotypy jednání populace, znejistí některé jistoty, zasáhne již dnes velice labilní a heterogenní hodnotové systémy a otřese již mnohonásobně otřesenými normami jednání. Bude vyžadovat redefinici sociálních jistot, společenských hodnot a norem, cest, jež vedou k životnímu úspěchu.
- Prosazení orientace na výkonovou společnost si vynutí změnu paradigmatu sociálního rozvoje. Od starého „sociální rovnost – rozvoj všech individuí“ k novému paradigmatu „funkční nerovnost – diferencovaný rozvoj individuí“. Základní mechanismem jeho realizace by měla být funkční diferenciace životních podmínek a stylů založená na využití a uplatnění schopností a na výkonu pracovní síly. Jen tak je zpětně možná reprodukce a tvorba těch schopností a vlastností pracovní síly, které jsou objektivně k pracovnímu výkonu nezbytné.
- Silnou bariérou změny budou egalitářské postoje a hodnoty (o jejichž síle a všeobecnosti svědčí všechny výzkumy). Proti nim se musí prosadit diferenciace životních stylů jako efekt, ale stále více i předpoklad výkonového jednání.

Konkrétní podoba řešení uvedených problémů se bude různit v závislosti na politickém vývoji. Přijměme jako východisko hypotézu o třech možných variantách politické budoucnosti.

Lze předpokládat, že sociálně liberální model bude podporovat rozevření sociálních nerovností na principu výkonu jako legitimní proces. Konsekvence mohou být velice tvrdé:

- Za prvé lidé vyrostlí v antivykonové realitě budou různě schopni reagovat na obrat ; mladá generace bude patrně adaptabilnější než generace starší.
- Za druhé schopnosti pracovní síly (zejména kvalifikované) nebyly v minulosti adekvátně – tj. ve vztahu k nárokům výkonové společnosti otevřené světové konkurenci – reprodukovány. I zde budou ve výhodě ti, kdož budou schopni rychlé absorpce nových možností (včetně dokvalifikace a rekvalifikace).

Konsekvence těchto zcela nových nerovností ponесou převážně sami lidé podle toho, jak se kdo uplatní na trhu práce, v soutěži s ostatními. To bude považováno za spravedlivé.

Demokratický socialismus by měl usilovat o pravý opak, zajistit sociální jistoty slabým, méně výkonným, přenést břímě nezbytné reorientace do značné míry na stát. Redistributivní mechanismus by pak měl udržet sociální nerovnosti v jistých, mentalitě našich národů odpovídajících hranicích. Tato varianta nevylučuje ani pokus o propracování koncepce podnikové samosprávy. Fakt, že „reálný socialismus“ nebyl však schopen v žádné zemi vyřešit klíčový problém ekonomické efektivity opřené o výkon, bude silnou brzdou takového úsilí.

Sociálně demokratická varianta bude zřejmě akceptovat tržní ekonomiku a její pendant v jednání lidí a struktur – tj. výkonovou společnost. Bude se však snažit o silnou státní sociální politiku, která by jednak mírnila negativní dopady obratu, jednak usnadňovala individuální orientaci a uplatnění v nových podmínkách (rekvalifikační a dokvalifikační kursy dotované státem a podniky, aktivní řešení nezaměstnanosti, sítě poradenských služeb etc.).

Žádná politická reprezentace se však nevyhne základnímu úkolu :

přeměnit tuto společnost, fungující v minulosti podle redistributivně centralistického modelu, ve společnost produktivní a demokratickou.

Literatura

- Hondrich, K. O. u.a. : Krise der Leistungsgesellschaft ? Opladen 1988.
 Machonin a kol. : Československá společnost. Bratislava 1969.
 Passet, R. : Production, emploi, revenu : le divorce, Futuribles no 131/1989.
 Gorz, A. : Wege ins Paradies. Berlin 1985.
 Beck, N. : Risikogesellschaft auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt/M. 1986.
 Vanek, J. : Střezte se klamu farizejů. In : Informační zpravodaj ÚP ČSR, č. 4/1989.

Vývoj, reprodukce i zhodnocování vzdělání byly v uplynulých čtyřiceti letech podřízeny spíše distributivní a mocensko-ideologické logice než logice „produktivní“, tj. principu ekonomické prosperity a potřebám společenského vývoje s tímto principem spjatým. Jedním z hlavních kořenů současných problémů, se kterými se potýkáme v oblasti vzdělání, byla teze o vedoucí roli dělnické třídy, o jejím bytostném zájmu na realizaci společenského pokroku a rozvoje. Ruku v ruce s ní totiž šla teze o potenciálním nepříteli, kterého dělnická třída má ve své skupině inteligence. Proto již Košický vládní program určil jako jeden z hlavních cílů vychovat novou inteligenci vzešlou z dělnické třídy a s dělnickou třídou spjatou. Jako vzorové normy a hodnoty byly tudíž deklarovány zejména ty, které byly (údajně) spjaty s dělnickou třídou a jejím revolučním jádrem. Principy tvořící páteř meritokratického společenského modelu jako například výkon, kompetence vyplývající ze schopností a vzdělání hrály mezi těmito normami spíše podřadnou roli. Naopak soustavné podezírání, kontrola nejvzdělanějších vrstev, nadřazování tzv. třídních zájmů nad odborností, kompetencí a výkonností (upatřované mimo jiné i při výběru a výchově vlastní socialistické inteligence) postupně vedly k erozi kritérií, která tvoří páteř výkonové (meritokratické) společnosti.

Na následujících stránkách se koncentrujeme právě na důsledky, ke kterým tato ideologická kontrapozice vůči hlavním principům profilujícím meritokratickou společnost vedla v oblasti vzdělání, jeho kvantity, kvality i jeho možné úlohy v revitalizaci výkonového principu v naší společnosti. V centru naší pozornosti tedy stojí otázka role vzdělání v přechodu k výkonové společnosti v Československu.

První otázka, na kterou se soustředíme při úvahách o zdrojích devastace výkonového principu u nositelů vyšších stupňů vzdělání, zdánlivě s výkonovými potenciemi vzdělání nesouvisí: ptáme-li se „Jak jsme na tom s vývojem vzdělání z hlediska jeho kvantity?“, není souvislost s jeho kvalitou na první pohled zřejmá. Jak se pokusíme ukázat dále, tato souvislost není sice bezprostřední, v našich specifických podmínkách se však ukázala být velmi těsná.

Po druhé světové válce patřilo Československo do skupiny vzdělanostně nejvyspělejších evropských zemí. Příznivý vývoj vzdělanostní struktury však byl v následujících dekádách narušen. Prvním závažným faktorem bylo *obecně nízké tempo vývoje vzdělanostních příležitostí* k získání úplného středního (maturity) a vysokoškolského vzdělání. Tempa růstu těchto vzdělanostních příležitostí se již od konce šedesátých let zpomalovala, ke vskutku hluboké krizi pak došlo v uplynulé dekádě, zejména v její druhé polovině, kdy dokonce podíly těch, kteří mohli a mohou dosáhnout maturity a vysokoškolského vzdělání citelně *klesaly*. Ve snaze po dosažení rychlých a ve své podstatě *laciných efektů* (redukce podílu populace s pouze základním vzděláním) byly zhruba dvě třetiny populace mužů školským systémem orientovány na vyučení. Není tedy divu, že současná vzdělanostní struktura mužské části ekonomicky

¹⁾ Ve studii jsou částečně využity podkladové materiály M. Boguszaka, D. Holdy, M. Kalába a P. Machonina. Autor však na sebe bere veškerou zodpovědnost za formulace a názory ve studii prezentované.

aktivní populace odpovídá období druhé industriální revoluce, tj. struktuře hospodářství vyspělých zemí mezi dvěma světovými válkami. Výsledkem těchto procesů je hluboký propad vzdělanostní úrovně Československa ve srovnání s řadou vyspělých zemí, kde je podíl úplného středního a vysokoškolského vzdělání zhruba dvoj- i vícenásobný. Dospívající generace narozených počátkem sedmdesátých let bude mít s největší pravděpodobností podstatně horší vzdělanostní úroveň než generace jejich rodičů, kteří se narodili koncem druhé světové války nebo krátce po ní. Přitom parametry změny vzdělanostní úrovně jasně ukazují, že k zásadnímu zlepšení lze i při vynaložení značných prostředků dospět nejdříve za 15–20 let.

Druhá otázka, kterou je třeba si položit, může být formulována takto: Bylo zpomalení dynamiky vývoje vzdělanostních příležitostí v ČSSR ve srovnání s vyspělými zeměmi jediným projevem chybnosti a krátkozrakosti vzdělanostní politiky?

✓ Zpomalení dynamiky vývoje vzdělání nezpůsobilo pouze hluboký „propad“ Československa v rámci Evropy (z jednoho z prvních míst na jedno z posledních), ale – jak jsme již naznačili – bylo i jednou z mnoha příčin poklesu jeho kvality. Souvislost mezi stagnací ve vývoji kvantity vzdělání (vzdělanostních příležitostí) a poklesem jeho kvality není přitom na první pohled zřejmá. Pokusme se ji alespoň ve zkratce objasnit.

Spojujícím článkem mezi stagnací ve vývoji vzdělanostních příležitostí a poklesem kvality vzdělání je právě princip redistribuce, tj. *administrativně byrokratický způsob realizace ideologického postulátu odstranění „třídních nerovností“ ve vzdělanostních šancích*. Je známo, že vyspělé země se k ideálu rovnosti vzdělanostních šancí přibližovaly cestou velmi intenzivního růstu vzdělanostních příležitostí, který ve spojení se sociální politikou umožňoval zmenšovat sociální selektivitu vzdělanostního systému při zachování relativně vysoké náročnosti vzdělávacích programů. Československo naopak realizovalo model, který – stejně jako ekonomika – vyrůstal z principu mocensky řízené *redistribuce*. Uplatňování tohoto principu bylo legitimováno filozofií tzv. vyrovnávání, tj. přibližování sociální skladby studujících zastoupení jednotlivých sociálních tříd v populaci, tj. opíralo se o takový výklad demokratizace vzdělání, který za spravedlivé pokládá *přednostní přidělování vzdělanostních příležitostí především těm, kteří byli tradičně mezi studujícími zastoupeni v relativně menší míře*. Kvótní systém, který je produktem výše zmíněné ideologie a nástrojem redistributivně chápané demokratizace vzdělání, administrativním způsobem omezoval vzdělanostní šance mužů ve prospěch žen, dětí pocházejících z rodin inteligence ve prospěch dětí pocházejících z rodin dělníků a rolníků (bez ohledu na jejich schopnosti a vzdělanostní aspirace), uchazečů z měst ve prospěch uchazečů z venkova atd.

Uvedené pojetí demokratizace vzdělání (založené na redistribuci) nutně muselo vést ke snížení selektivity vzdělanostního systému, tj. k poklesu nároků kladených na studenty jak při přechodech mezi jednotlivými stupni vzdělanostního systému, tak během studia a zákonitě vedlo ke zvětšení prostoru pro uplatňování sociálně politických, ideologických, mocenských či zcela arbitrárních kritérií při výběru uchazečů o studium. Snížení selektivity vzdělávacího systému spjaté s poklesem náročnosti vzdělávacích programů je však ve své podstatě proces směřující k ochromení meritokratické páteře společenského systému. Již klasikové světové sociologie (např. P. Sorokin) upozornili na to, že vzdělávací systém není pouze institucí zajišťující nezbytnou mezigenerační transmissi poznatkového a kulturního kapitálu společnosti, ale že je současně institucí uskutečňující nezbytnou selekci individuí pro obsazování sociálních pozic. Není-li dominantním principem této selekce právě silná motivace a schopnost absorbovat a rozvíjet poznatkový a kulturní kapitál společnosti, pak vzdělávací systém selhává v obou svých dominantních funkcích, tj. jak ve funkci akulturační (mezigenerační transmise kulturního a poznatkového potenciálu společnosti), tak ve funkci selektivní (adekvátní obsazování pozic v pracovním profesionálním systému). Oba tyto procesy, které

bychom mohli obrazně nazvat „měknutím vzdělávacího systému“ u nás působily téměř čtyři desetiletí, což je dostatečně dlouhá doba na to, aby se na ně jednotlivé společenské instituce a sociální skupiny dostatečně adaptovaly a ve svém jednání je nadále reprodukovaly.

Československá sociologie tyto procesy identifikovala již dříve. Analýzy vzdělanostní mobility prováděné u nás v polovině osmdesátých let byly prvním varováním. Jedna z prvních analýz [Matějů 1986] ukázala, že určité (spíše však velmi pomalé) snižování relativních nerovností ve vzdělanostních šancích bylo výrazně podřízeno redistributivní logice, tj. že růst vzdělanostních příležitostí žen znamenal zpomalení jejich růstu u mužů, že vzdělanostní rozvoj Slovenska byl spojen s celkovou stagnací vývoje v českých zemích atd. Průmět této redistributivní logiky do vývoje vzdělanostní mobility byl zřetelný zejména v českých zemích a v populaci mužů. Již tato analýza poukázala na jeden z velmi zvláštních rysů vývoje vzdělanostních šancí v ČSR, který – jak se ukázalo později v komparativních analýzách – je skutečně ojedinělý: *při stagnaci celkové mobility rostl podíl vzdělanostních sestupů, tj. podíl vzestupů klesal*. Jinak řečeno, v českých zemích, které startovaly socialistickou cestu vývoje s velmi rozvinutou vzdělanostní strukturou a relativně nízkou mírou nerovností, bylo možné existující hladinu relativních nerovností udržet pouze za cenu značné deformace principu, podle kterého se vyrovnávání vzdělanostních šancí uskutečňuje převážně prostřednictvím růstu podílu těch, kteří dosahují vyššího vzdělání než měli jejich otcové. V českých zemích rostla pouze šance v tom, že syn získá nižší vzdělání než měl jeho otec.

Komparativní analýza vzdělanostní mobility provedená v českých zemích, Slovensku, Maďarsku a Holandsku [Boguszak, Matějů, Peschar 1989] jdoucí do větších detailů, pak výše uvedený výsledek potvrdila a ukázala, že poválečný vývoj vedl k neustálému zvětšování „nepodobnosti“ vzdělanostních struktur Československa vzdělanostním strukturám vyspělých zemí. Vezmeme-li jako příklad Holandsko, s nímž nás pojí silné kulturní, náboženské i demokratické tradice, zjistíme, že tato země, kde nedošlo prakticky k žádným hlubším politickým ani školským reformám, dospěla k hladině nerovností srovnatelné s naší. Přitom ovšem šance mladého muže dosáhnout alespoň středoškolské vzdělání byla v Holandsku téměř třikrát vyšší než v českých zemích a dvakrát vyšší než na Slovensku. Pokud jde o vysokoškolské vzdělání, index předstihu Holandska před českými zeměmi byl 2,6, před Slovenskem 2,0.

První důležitý závěr, ke kterému tedy dospíváme může být formulován zhruba takto: *Administrativní zásahy do školského systému a do procesu selekce, které u nás byly formálně legitimovány cílem zmenšit nerovnosti ve vzdělanostních šancích mezi dětmi pocházejícími z různých sociálních prostředí, se realizovaly v podmínkách omezené dynamiky vývoje vzdělanostních příležitostí. Výsledkem je, že v současné době nejsou relativní nerovnosti ve vzdělanostních šancích u nás o nic menší než ve vyspělých zemích, ale – na rozdíl od vyspělých zemí – za dosaženou hladinu nerovností jsme zaplatili nucenou sestupnou mobilitou, tj. mocensky vynucenou mezigenerační vzdělanostní diskontinuitou.*

Výše uvedené argumenty však ještě nedávají odpověď na hlavní otázku: Jaká je souvislost mezi výše uvedenými procesy distribuce vzdělanostních příležitostí a devastací ekonomické a kulturní hodnoty vzdělání? Ve snaze nalézt odpověď na tuto otázku se nevyhneme otázce konceptu sociální spravedlnosti v distribuci vzdělanostních příležitostí. Jakkoli je možné vést diskusi o vhodnosti toho či onoho kritéria, všeobecně se předpokládá, že čím blíže je společnost sociálně spravedlivému rozdělování vzdělanostních příležitostí, tím menší roli v určení vzdělanostních šancí hraje sociální původ jedince. To je ovšem velmi vágní vytyčení problému. Předně je zřejmé, že ani vzdělanostní aspirace, ani předpoklady pro vzdělání (schopnosti) nejsou na sociálním původu nezávislé. Dědičnost a charakter rodinného prostředí (socializace) jsou faktory, které korelují se sociálním původem, přičemž je zřejmé,

že jejich význam pro vzdělanostní úspěch je značný. Navíc, nerespektování těchto faktorů nebo snaha jejich působení omezit administrativními zásahy se sice může zdát krátkodobě efektivní, nicméně z dlouhodobé perspektivy je to řešení, které společnost od meritokratického modelu spíše vzdaluje, než aby se k němu přibližovala²¹).

Pohyb směrem k meritokratickému ideálu sociální spravedlnosti by tedy měl být indikován zeslabováním přímého efektu sociálního původu, jehož existence svědčí o přímé diskriminaci, a současně postupným zmenšováním nepřímého efektu, který je založen v rozdílných kulturních a hodnotových vzorcích určitých sociálních skupin. Pokud výše uvedené administrativně mocenské zásahy do distribuce vzdělanostních příležitostí byly orientovány k posílení meritokratického principu sociální spravedlnosti (jak byly ideologicky zdůvodňovány), měl by dnes být v Československu ve srovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi jak celkový, tak zejména *přímý* efekt sociálního původu na dosažené vzdělání slabší. Současně by mělo být evidentní, že rozhodující roli v určení vzdělanostních šancí zde hrají předpoklady pro studium, schopnosti a aspirace a nikoli sociální původ.

Analýza tohoto problému dospěla ke třem závěrům, z nichž všechny jsou v rozporu s uvedenou hypotézou. Za prvé, celkový efekt sociálního původu není v Československu nižší než ve vyspělých zemích s tržní ekonomikou (Holandsko). V Československu byl identifikován relativně vysoký *přímý* efekt sociálního původu a nebyl o nic menší, než v jiných zemích. Za druhé, *nepřímý* efekt sociálního původu připisatelný mezigenerační kulturní transmisi nevykazuje rozdíly, které by dovolily tvrdit, že v ČSSR došlo k přesunu těžiště nerovností z formálních znaků sociálního původu na ty znaky, které svědčí o kvalitě socializačního procesu. A konečně za třetí, analýza vzdělanostních aspirací ukázala, že *sekundární* efekt sociálního původu bude u nás pravděpodobně vyšší než ve vyspělých zemích (čistý efekt sociálního původu na vzdělanostní aspirace je u nás několiknásobně vyšší než čistý efekt měřené inteligence, zatímco ve vyspělých zemích jsou tyto efekty zhruba vyrovnané).

Přirozeně vzniká otázka, jak tyto výsledky interpretovat. Podle našeho názoru vedlo oslabení meritokratických kritérií selekce (aspirace, schopnosti) ve jménu posílení role sociálně politických a mocenských nástrojů k vytvoření prostoru pro to, aby dnes v distribuci velmi omezeného množství vzdělanostních příležitostí hrál opět velmi významnou roli sociální původ, na rozdíl od vyspělých zemí však není nezbytné, aby byla jeho role korigována prokázanými schopnostmi a reálným studijním výkonem.

Odpověď na druhou otázku může tedy být formulována takto: *V Československu se ve srovnání se zeměmi s tržní ekonomikou nerovnosti ve vzdělanostních šancích nijak výrazně nezměnily, a to i při výrazném mocenském ovlivňování selektivních mechanismů. Naopak, v selektivních mechanismech výrazně klesla role meritokratických kritérií (schopnosti, aspirace, studijní výkon) a rostl prostor pro voluntarismus v distribuci vzdělanostních příležitostí. Nevyhnutelným důsledkem tohoto procesu bylo výrazné snížení reálné hodnoty vzdělání, tj. potenciálu jeho ekonomické i kulturní účinnosti.*

²¹ Vzhledem k výše uvedeným problémům se hledají specifitější formy vyjádření vlivu sociálního původu na vzdělání dětí. Jedna z možných operacionalizací vychází z rozkladu efektu sociálního původu na tzv. primární a sekundární efekt. Primární efekt (nazývaný též nepřímý) úzce souvisí s mezigenerační transmisi schopností a aspirací. Děti pocházející z rodin s vyšším vzděláním dosahují zpravidla vyšších stupňů vzdělání v důsledku lepších studijních úspěchů na nižších stupních a vyšších aspirací pokračovat ve studiu. Kdyby působil pouze tento primární efekt, děti se stejnými schopnostmi a aspiracemi by dosahovaly stejných stupňů vzdělání i při různém sociálním původu. Sekundární efekt sociálního původu (často též nazývaný přímý) je fakticky dilem diskriminace. Jeho působení lze identifikovat tehdy, jestliže při stejných schopnostech a aspiracích dosahují vyššího vzdělání ti jedinci, jejichž rodiče vykazují vyšší sociální status (vzdělání, profese, příjem atd.).

Předchozí argumenty již částečně odpovídají na další otázku, kterou bychom mohli formulovat následujícím způsobem: „Není využití vzdělání a jeho postavení ve mzdové diferenciaci vyjádřením reálných výkonových potencií jeho nositelů?“

Jak již bylo řečeno, redistributivní vzdělanostní politika zajišťující žádoucí proporce studentů různého sociálního původu a mocensko-ideologické zásahy do vzdělávacího procesu byly zřejmě hlavními zdroji trvalého poklesu kvality vzdělání. Produktivní i kulturní potence jeho nositelů se tedy zužovaly. Teze, podle které hybnou silou společenského pokroku je dělnická třída a její třídní zájem, nikoli tedy v prvé řadě odbornost, vzdělání a profesionalita tvůrců společenského bohatství, se nakonec stala typickým „sebesplňujícím se proroctvím“: význam vzdělání, odbornosti a profesionality v ekonomické reprodukci se skutečně podstatně zmenšil.

S poklesem kvality vzdělání souvisely i tendence v jeho využívání (typicky inflační tendence) a ohodnocování (mzdová nivelizace zejména v rovině kvalifikace a vzdělání). Nedostatečné využívání vzdělání je patrné například na značném nesouladu mezi kvalifikačními nároky pracovního místa a reálnou kvalifikací, na nesouladu mezi oborem studia a profesí, a samozřejmě i v prioritě politických kritérií nad kritérii odbornosti v alokaci jedinců na pracovní místa. V důsledku dlouhotrvajícího roztáčení této inflační spirály nemohl uspět ani jeden z minulých pokusů změnit nepříznivou pozici vzdělání ve mzdové diferenciaci. Bez zásadních změn v samotné reprodukci vzdělání a v jeho kvalitě by totiž každá taková změna byla dalším tragickým omylem. Československo je stále zemí s vůbec nejnižším relativním oceněním vzdělání a kvalifikace ve mzdové a příjmové diferenciaci. I to je ovšem součástí uvedeného sebesplňujícího se proroctví: otázka „proč platit za to, co ztratilo kredit a kvalitu?“ je dnes nanejvýš oprávněná.

Výsledkem všech uvedených tendencí je skutečnost, že vzdělání není nositelem produktivních potencií, a to jak objektivně (kvalita), tak subjektivně (slabá orientace na výkon). Podle posledních výzkumů [Matějů 1989], vzdělání není u mladé generace spjato s výkonem (pracovitostí), ani se znalostmi a vědomostmi a samozřejmě ani s perspektivami vyšší životní úrovně. Přitom ještě u značné části populace je vzdělání symptomem životního úspěchu. Ukazuje se však, že tento životní úspěch je definován spíše jako „únik od fyzické práce“ než jako znalostmi, kompetencí, odborností a výkonem nesená profesionální kariéra.

Poslední a evidentně nejdůležitější otázkou je: „Jakým způsobem je možné se z tohoto bludného kruhu závislosti produkujících inflaci vzdělání vymanit a jak vzdělání učinit jedním z hlavních momentů výkonového principu?“

Protože sociální a ekonomický systém se již dostatečně adaptoval na devastované hodnoty vzdělání, bylo by iluzorní předpokládat, že vyvést vzdělání na jinou trajektorii vývoje lze pouze změnami v samotném školském systému, ať by tyto změny byly jakkoli radikální. Radikální změna školského systému a vzdělanostní politiky musí probíhat současně se změnami v sociální a ekonomické sféře.

Podle našeho názoru návrat vzdělání mezi základní momenty výkonově orientované společnosti předpokládá hluboké změny:

- a) v dynamice vývoje vzdělání (změna v kvalitě);
- b) v principech ovládajících distribuci vzdělanostních příležitostí (změna v pojetí demokratizace vzdělání);
- c) v kvalitě vzdělání (podstatné zvýšení náročnosti vzdělávacích programů);
- d) v principech obsazování pracovních míst a v pozici vzdělání na trhu práce (nastolení konkurence a redefinice kritérií výběru uchazečů o pracovní místa);
- e) v principech rozdělování a v tvorbě mzdové diference.

Vynechání kteréhokoli z výše uvedených kroků by s největší pravděpodobností znamenalo

neúspěch celého „manévru“, jehož cílem je revitalizovat hodnotu vzdělání a jeho význam v procesu revitalizace výkonového principu v naší společnosti.

Pokud jde o změny ve školském systému, výše uvedené principy nebude zřejmě možné realizovat bez následujících opatření:

a) Učinit vzdělávací systém otevřený, tj. vytvořit podmínky pro to, aby každý mohl na jakémkoli stupni své vzdělání ukončit a naopak, kdykoli se (při prokázání elementárních schopností) do tohoto systému opět vrátit (nadměrné fluktuaci lze zabránit ekonomickými nástroji, například zavedením poplatků za opakované zkoušky, za zkoušky skládané po uplynutí stanovené maximální možné délky studia v daném oboru atd.).

b) U středních a vysokých škol zrušit přijímací řízení v podobě, jaká nyní existuje. Selekcí lze provádět tak jako v jiných zemích na bázi permanentního a vysoce standardizovaného testování obecných schopností a motivací ke studiu a přirozeně na základě podstatně vyšších nároků kladených na studenty hned v prvních letech studia. Uchazeči s nižší hladinou obecných schopností a se slabou motivací budou v důsledku přirozené konkurence odpadávat.

c) Podstatně zvětšit flexibilitu v „definici“ oborů vysokých škol. U každého oboru je třeba definovat nezbytné minimum (povinný základ), zbytek „kreditů“ (počet zkoušek a zápočtů) nechť studenti získávají v předmětech, které si svobodně zvolí. Tímto způsobem se studentům umožní profilovat si svůj obor a konkrétní zaměření podle vlastního odhadu situace na „trhu práce“, jakkoli se u nás trh pracovních sil bude teprve formovat. Jedině tak lze přenést riziko chybné volby ze vzdělávacích institucí na samotné studenty.

d) Na vysoké školy je třeba zavést systém hodnocení vyučujících ze strany žáků (prostřednictvím účasti na seminářích, počtu studentů zapsaných na přednášky a přímo, ohodnocením úrovně výuky a kvality předávaných znalostí). Vyučující s nejnižším hodnocením budou přirozeně nahrazováni kvalitnějšími. Tento princip ovšem nelze s úspěchem aplikovat bez zásadních změn ve způsobu obsazování pracovních míst. Nikoli formální vzdělání, nýbrž reálné dovednosti a schopnosti by měly hrát rozhodující roli v soutěži o pracovní místo. Vzdělání musí být jedincem chápáno ne jako cesta k diplomu, ale jako osvojování si těch dovedností a znalostí, které jsou nezbytné pro úspěch v konkurenci na trhu práce.

e) Zavést placené formy výjimečně kvalitního studia, resp. formy s přímou finanční účastí studujících, kteří budou soutěžit o uhrazení studijních nákladů s různými státními podniky, institucemi, nadacemi atd.

Výše uvedené požadavky na změny v samotném školském systému a jeho fungování je třeba chápat jako obecné principy, jejichž konkrétní formy se budou pravděpodobně lišit podle toho, která z politických orientací v naší společnosti převládne. Je přirozené, že zatímco „liberálové“ budou pravděpodobně prosazovat „kapitalizaci“ vzdělání (vzdělání je individuálním kapitálem, a proto předpokládá nejen intelektuální, ale i finanční investice), sociální demokraté a zřejmě i socialisté budou argumentovat ve prospěch opatření zajišťujících „rovnost příležitostí“ (alternativní formy studia, pomocné státní programy, nevratné či bezúročné půjčky atd.). Socialisté navíc nebudou mít daleko k prosazování principu „rovnosti podmínek“, tj. radikálnějších redistribučních opatření zasahujících samotné kořeny sociální nerovnosti. Jakkoli jsou politické modifikace výše uvedených principů možné a nepochybně budou předmětem i jedním z nástrojů politického boje, domníváme se, že uvedené principy tvoří jakýsi základ či minimální variantu, která pravděpodobně musí zůstat zachována.

Jak již bylo řečeno, revitalizace vzdělání jako nositele výkonového principu není možná bez změn v postavení vzdělání na trhu práce. Podle našeho názoru páteř těchto změn lze opět shrnout do několika bodů:

a) Do důsledků zrušit princip nomenklatury v obsazování pozic, uchazeče o pozice zásadně

posuzovat podle prokázaných schopností a znalostí. Definitivně vyloučit politické zásluhy jako jedno z kritérií alokace na pracovní místa v nepolitických institucích.

b) Zrušit administrativní princip obsazování míst podle kvalifikačních požadavků. Dosažené vzdělání nesmí být chápáno jako univerzální garance adekvátního umístění. Jedinec sám musí nést riziko spjaté s rozhodnutím studovat i riziko, že zvolil nevhodný nebo málo perspektivní obor. Jde o přirozený komplement k rozvinutí tržních mechanismů v ekonomice. Striktní plánování rozvoje oborů je třeba nahradit principem poptávky a nabídky. Za předpokladu zrušení garanci adekvátního umístění lze jedinec tímto způsobem dospět k obnovení dynamiky vzdělání v perspektivních oborech a naopak k útlumu v neperspektivních oborech.

c) V soutěži o získání pracovně profesionální pozice mohou formální znaky vzdělání (diplom, titul atd.) hrát pouze orientační roli. Hlavním kritériem musí být nakonec reálná připravenost na plnění očekávané profesionální role, tj. znalosti, schopnosti a orientace na výkon. Tím zákonitě vznikne silná konkurence a následně i tlak samotných studujících na to, aby vzdělávací proces tyto znalosti a schopnosti předával a rozvíjel. Sami studující budou trvat na co nejvyšší kvalitě učitelů a budou usilovat o co nejlepší studijní výsledky.

d) Zastavení inflace vzdělání nebude možné bez absolutní autonomie podniků a institucí v rozhodování o tom, jakou kvalifikační a vzdělanostní strukturu pracovní síly pro svůj výkon potřebují. Odstranění „fiktivních“ vzdělanostních požadavků umožní mnohem vyšší reálné ocenění vzdělání a kvalifikace skutečně spjatých se schopnostmi a výkonem. S tím souvisí i změna v principech mzdové diferenciace. Nikoli samotné vzdělání či kvalifikace, ale reálný výkon na dané pozici musí být kritériem mzdového ohodnocení. Nejde o „negaci“ vzdělání jako kritéria odměňování, ale spíše naopak. Jde o proces, v němž postupně vzdělání může získat zpět svůj „kredit“ jako nositel výkonových potencií a tudíž i jako prvořadý moment životního úspěchu.

Východiska

Neoddělitelnou součástí dosavadního společenského systému je extenzivní průmyslový charakter ekonomiky a celého společenského života. Neúměrné místo ve společenské práci zaujímají odvětví z hlediska mezinárodního trhu neefektivní z oblasti prvovýroby, těžkého průmyslu a s ním spjatých dalších odvětví. Zaostávají naopak odvětví a subodvětví, jež by mohla být ekonomicky přínosná a důležitá pro přechod k počátku postindustriálního vývoje, totiž některé činnosti průmyslové, především však služby pro výrobu i obyvatelstvo a tzv. odvětví rozvoje člověka. Nadměrně je rozvinutá správa, a to na všech úrovních.

Důležitou součástí nezbytných přeměn je strukturální přestavba ekonomiky (i veškeré pracovně orientované společenské činnosti) směrem k omezení aktivit ekonomicky neefektivních, k rozvoji aktivit ekonomicky přínosných a perspektivně významných pro překonávání extenzivně industrializované fáze vývoje a přechod k moderní společnosti postindustriálního typu. Součástí této přestavby je vzestup vědeckotechnické úrovně národního hospodářství, rozvoj informatizace, přednostní rozvíjení sektoru služeb a v něm především odvětví podílející se na kultivaci člověka (zejména zdravotnictví, školství, kultury, tělesné kultury a sociální péče). Restrukturalizace, která by přiblížila strukturu čs. národního hospodářství struktuře vyspělých zemí znamená (v jednoduchém vyjádření přes zaměstnanost v jednotlivých sektorech):

- redukci primárního sektoru (15%) zhruba na polovinu,
- redukci sekundárního sektoru (46%) zhruba na 2/3,
- vytvoření prostoru pro rozvoj terciéru a kvartéru (zatím 39 %) na 60–65 %.¹⁾

Při úvahách o restrukturalizaci je třeba vycházet i z nutné změny ve velikostní struktuře výrobních i nevýrobních jednotek. Převládající organizační jednotkou se v československém hospodářství postupně stal velký podnik, velký státní statek, velké družstvo (průměrný počet zaměstnanců je 2,5 tisíce). Jen omezený počet podniků (např. Škodovka, Zbrojovka) je analogický transnacionálním společnostem, v řadě dalších případů je žádoucí decentralizace zbytečně administrativně propojovaných jednotek s těžkopádným řízením a malou podnikatelskou hybností. Vznik malých organizačních celků odpovídá i celosvětovému trendu v oblasti moderních výrob (elektronika, biotechnologie atd.) a je zcela bezdiskusní v oblasti služeb. (Číselný příklad: v roce 1930 v ČSR existovalo 378 tisíc živností, v roce 1986 7 tisíc provozoven, v roce 1930 v provozovnách do 50 zaměstnanců pracovalo 1101 tisíc lidí, v roce 1986 47 tisíc.)²⁾

¹⁾ Pracovní nástin strategické koncepce souhrnné prognózy ČSSR. PÚ ČSAV 1986 str. 38

²⁾ Historická statistická ročenka, tab. 51 str. 844; Výrobní živnosti podle velikostních skupin a skupin podnikání (podle soupisu živnostenských závodů k 27. 5. 1930) SNTL ALFA Praha 1985. Statistická ročenka ČSSR 1988 tab. 13–9 Velikostní struktura průmyslových provozoven podle odvětví v roce 1986, SNTL ALFA Praha 1989

Procesy restrukturalizace nebudou v ČR a SR mít stejný charakter, i když je současná struktura v obou našich republikách zhruba shodná (vyjádřeno např. podílem zaměstnanosti v jednotlivých sektorech, ale je značná podobnost i ve vnitřní struktuře odvětví v jednotlivých sektorech s tím, že některé tradiční rozdíly jsou zachovány v souvislosti s přírodními zdroji: dobývání surovin, hutnictví, chemie). V ČR se dané struktury dosáhlo v průběhu 60. let. Nejintenzivnější procesy extenzivního vývoje probíhaly v padesátých letech, od sedmdesátých let nastává stagnace, kdežto v SR se analogického stavu národní ekonomiky dosáhlo až v 80. letech. Tato rozdílnost znamená i rozdílný stupeň v modernosti výroby, jinou kvalifikační profesní strukturu zaměstnanců atd. Pochopitelně rozdíly existují i mezi správními celky nižší úrovně (kraji, okresy).

V dlouhodobější rozvaze je třeba uvažovat o koncepci „informační společnosti“, která zpochybňuje perspektivnost „průmyslové práce“ v těch obzích a formách, ve kterých existuje v současných průmyslově vyspělých zemích. Vychází z nutnosti elektronizace výroby i ostatních sfér národního hospodářství a ukazuje na následné přeměny v oblasti práce vůbec – jedním slovem její individualizaci (individuální organizace pracovní doby, práce „doma“, zrušení „podniků“, změna vztahu mezi výkonnou, řídicí, tvůrčí, netvůrčí pracovní činností). Z toho vyplývají zcela nové změněné nároky na lidský faktor (změna pojetí vzdělání, kvalifikace, nutné změny v systému hodnot).

Problémy

Důsledkem odvětvové restrukturalizace národního hospodářství bude nepochybně jedna z nejrozsáhlejších a nejhlubších sociálních přeměn. Jenom z přibližného odhadu změn, které by přiblížily strukturu zaměstnanosti v jednotlivých sektorech struktury vyspělých zemí plyne, že do pohybu by se mělo dostat kolem 20 % ekonomicky aktivní populace, což je zhruba 1,5 miliónu lidí. Tento rozsah zpochybňuje představu o možnosti rychlého dosažení světa v daných parametrech restrukturalizace národního hospodářství. Pochopitelně navíc pohyb musí probíhat i uvnitř jednotlivých sektorů a bude se týkat desetitisíců pracovníků na jedné straně ekonomicky neefektivních a na druhé straně naopak ekonomicky nadějných odvětví. Zatímco v první skupině odvětví bude nutný odliv pracovní síly a demotivačně působící pokles dosavadních nepřiměřených sociálních preferencí zdůvodněných např. kompenzací nevhodného pracovního prostředí nebo fyzicky namáhavé práce, ve druhé skupině bude nutné rozšíření počtu pracovních sil při vysokých nárocích na vzdělání a kvalifikaci.

Je možno předpokládat, že část profesí z průmyslové výroby najde uplatnění i ve sféře služeb, kde řada pracovních míst nevyžaduje speciální kvalifikace, přesto si předpokládané změny vynutí rekvalifikaci statisíců pracovníků. Rekvalifikace se přitom nebude týkat jen lidí z dělnických profesí, ale značné části administrativy (uvolněné ze správních a řídicích struktur jejich zánikem nebo komputizací těchto pracovních míst). Přitom rekvalifikace nebude znamenat pouze vyučení, vyškolení v novém oboru lidské činnosti, ale u řady lidí půjde i o to změnit většinu návyků získaných v hromadné průmyslové výrobě a velkých organizačních jednotkách.

Při průmyslové velkovýrobě byly z větší části utraceny tradiční kvality dělnické práce jako je samostatnost, řemeslná zručnost, pečlivost. Analogická situace je i v oblasti duševní práce – oslabení iniciativy, orientace na průměrnost, nedostatek výkonnosti, malá schopnost přijímat inovace.

Mluvíme sice o rekvalifikaci, ale měli bychom zdůrazňovat nutnost vytváření pracovních příležitostí, pracovních míst, a to v těch odvětvích a sektorech, které by se měly přednostně rozvíjet. Tomu musí být centrem přizpůsobeny všechny zákonné normy a ekonomické páky. V souvislosti s vytvářením pracovních příležitostí je pravděpodobné, že v místech s velkou

koncentrací neefektivních nebo ekologicky škodlivých výrobníků (Severočeský kraj, Ostravsko) nebude nabídka pracovních příležitostí dostatečná, takže je třeba počítat i se zvýšenou migrací za prací.

Jak dalece je možno proces restrukturalizace rozložit v čase, je otázka. Je možné volit různé strategie, přistoupit na různá kompromisní řešení. Zkušenost z ostatních zemí (PR, SSSR, MR) ukazuje, že pomalé a postupné změny, které sice odpovídají objektivně existující setrvačnosti společenských vztahů a struktur, nemají potřebný efekt.

Pochopitelně možnost rychlého postupu je limitována ekonomickými zdroji na straně jedné, ale zároveň sociálními limity (sociálním potenciálem současné společnosti) na straně druhé. Aktuální zkušenost s amnestií zdůraznila dva základní problémy restrukturalizace – jak nedostatečnou materiální bázi pro uvolňování pracovníků, tak nedostatečné zabezpečení možnosti přechodu na jiné místo.

K prvnímu problému: názorně se ukázalo, že existují určité provozy (někdy i klíčové pro jinak vcelku moderní výrobu), které jsou zcela závislé na pracovní síle, jež nemá na vybranou, co a za jakých podmínek bude dělat (vězni, některé skupiny zahraničních dělníků, některé skupiny etnické, určitá část nekvalifikovaných pracovníků). Dá se s jistotou potvrdit, že se jedná o provozy zdravotně závadné, s nízkou bezpečností práce, fyzicky namáhavé atd. Také se dá předpokládat, že finanční ohodnocení je relativně nízké, které nevyvažuje pro normálního pracovníka namáhavost, případně rizikovost dané práce. Takových pracovišť je zřejmě dost. Jsou to provozy, ve kterých se dlouhodobě neinvestovalo ani do strojů ani do pracovního prostředí a kde tato krátkozraká strategie přinášela zdánlivé úspory zvyšované ještě nízkými náklady na pracovní sílu.

Nedá se předpokládat, že je možno pracovní podmínky, techniku a technologii změnit ze dne na den. Jediné východisko (viz AZNP) je přitáhnout na tyto pracovní místa normální pracovníky, a to všemi možnými prostředky – především finančními výhodami. Tím se ovšem začíná spouštět mechanismus zvyšování platů, bohužel, u nejméně kvalifikovaných profesí (vzniká rozpor s požadavkem výkonové diference).

K druhému problému: ukázalo se, že pro uvolnění pracovníků (pouze dvě desítky tisíc) neexistuje dostatek pracovních míst atraktivních z hlediska finančního, pracovních podmínek a především z hlediska atraktivity území (není možnost ubytování). Z druhé strany uvolnění pracovníci nemají potřebnou kvalifikaci. Analogická situace zřejmě nastane během několika málo měsíců, budou-li pod tlakem veřejnosti zastaveny velké ekologicky sporné stavby (Gabčíkovo, Temelín) včetně jejich technických částí.

Pro podobné případy, kdy je možno předem odhadnout počty lidí, jejich kvalifikační profesní strukturu, územní alokaci atd. by měly být připraveny centrem (územními orgány) konkrétní postupy: možnosti rozmístění, rekvalifikace, ubytování atd. včetně rozložení do určitého časového intervalu.

Liberální filozofie, „že si to každý nějak vyřeší sám,“ není na místě a přinesla by zbytečné sociální otřesy. Ne, že by teoreticky nebyl takový přístup možný, ale naše hospodářství a celá společnost je natolik definována svým předchozím vývojem, že neexistuje zatím prostor pro individuální řešení dané situace. Zvláště pokud by se do této situace naráz dostávaly desetitisíce lidí.

Limity sociálního potenciálu naší společnosti

1. Demografická situace

a) Věkové složení obyvatelstva je z hlediska rekvalifikace, přezaměstnanosti, nedostatku pracovních příležitostí více než nevýhodné.

V letech 1990–1995 silné poválečné ročníky nejsou ještě v důchodovém věku a do produktivního věku vstupuje populační vlna z let 1973–76. Situace je složitější v českých zemích, kde výkyv v populačním chování byl větší než na Slovensku. Zhruba se jedná o 200 tisíc pracovních sil (určitou komplikaci přinese i zkrácení vojenské základní služby).

b) ČSFR patří k zemím s nejvyšší zaměstnaností žen, která je zhruba od 70. let konstantní (kolem 45,5 % z ekonomicky aktivních, kolem 90 % z žen v produktivním věku). Přitom existuje feminizace některých výrobních odvětví (spotřební průmysl) a především některých oblastí terciéru (obchod 75,2 %) a kvartéru (školství 72,5 %, zdravotnictví 78,8 %). To znamená, že ženy mají i příslušnou kvalifikaci atd. V současné době je nutný v rodině druhý příjem i když mzdové ohodnocení ženských profesí je nižší (2/3).³⁾

Uvolnění žen z průmyslové výroby (do domácnosti, do jiných sektorů) vyžaduje změnit mzdovou politiku a sociální politiku v oblasti rodiny. (Podobně i uvolnění pracujících důchodců přinese změny v důchodovém zabezpečení, přiblížením důchodů k životnímu standardu.)

c) Prostorové rozmístění: restrukturalizace vyvolává potřebu migrace za prací. Migrační tahy mezi republikami a mezi většími územními celky mají od 60. let klesající tendenci a jsou řádově nižší než v období industrializace. Stagnace v ČSR a lokalizace průmyslu v SSR vyvolaly značnou stabilitu. V podstatě se nestěhuje střední generace. Migraci omezuje dále bytová politika (celoživotní vázanost na byt, předávání bytů mezi generacemi) a hodnota rodinného domku (50 % obyvatelstva bydlí v rodinných domcích).

2. Profesně vzdělanostní charakteristiky

a) Profesní charakteristiky: dlouhodobě uplatňovaný typ ekonomického rozvoje založený na extenzivní industrializaci vyvolal obrovský nárůst profesí spojených s hromadnou průmyslovou výrobou, profesí na střední úrovni kvalifikace. Dosavadní systém národního hospodářství (včetně organizačního systému) produkuje velmi omezený počet socioprofesionálních kategorií (v primárním i sekundárním sektoru, ve stavebnictví, ve výrobních službách):

- nekvalifikované a zaučené dělníky,
- (středně kvalifikované) vyučené dělníky,
- mistry,
- administrativní pracovníky,
- inženýrsko-technický aparát,
- vyšší vedoucí pracovníky.

Přitom v průběhu celého poválečného období je možno registrovat neustálý růst posledních tří kategorií. Od roku 1953 vzrostl jejich počet z 270 tisíc na 420 tisíc v roce 1987 v ČSR při v podstatě konstantním počtu výrobních dělníků. V SSR za stejné období došlo zhruba ke zdvojnásobení počtu dělníků, ale zároveň ke ztrojnásobení počtu THP. Podíl nekvalifikovaných dělníků postupně klesá (mladá generace získává alespoň výuční list) – v současné době tvoří asi 1/3.⁴⁾

Uvedená charakteristika spíše zpochybňuje obvyklé přesvědčení o všeobecné vysoké

³⁾ Historická statistická ročenka, tabulky 3–2 Obyvatelstvo podle věkových skupin a pohlaví, 3–9 Obyvatelstvo a jeho ekonomická aktivita, 6–4 Vývoj počtu pracujících a podílu žen v NH; Statistická ročenka 1988, tab. 7–5 Pracující v národním hospodářství podle odvětví; Příjem žen: údaje opakovaně zjištěny v MC 1978, MC 1984. (Šetření třídní a sociální struktury ÚFS CSAV.)

⁴⁾ Historická statistická ročenka, tab. 43–8 a 73–8 Průměrný evidenční počet pracovníků; Statistická ročenka 1988, tab. 13–15 Pracovníci v průmyslu jejich průměrné mzdy

úrovni kvalifikace a všeobecné kulturnosti pracovní síly. Obojí je možno vztáhnout ke způsobilosti k poloautomatizované hromadné průmyslové výrobě.

b) Vzdělanostní úroveň: dosavadní plánovitý rozvoj vzdělání vycházející ze směrných čísel pro jednotlivé stupně vzdělání a specializace odpovídající nejdříve požadavkům intenzivní industrializace, pak stagnující socioprofesionální struktury, způsobil:

- ve srovnání se světem jeden z nejnižších podílů lidí s úplným středním a především vysokoškolským vzděláním;
- z hlediska oborů a specializací (na všech úrovních, tj. od učňovského školství po vysokoškolské) konzervaci současné vzdělanostně profesionální struktury a její prolongování.

Současná situace ve zvyšování kvalifikace (rekvalifikace) ve školských zařízeních je řádově nižší než v 60. letech a nesrovnatelně nižší než v západních zemích. Uveďme alespoň základní informace o počtech absolventů studujících při zaměstnání v roce 1987/88: Střední odborné školy 12 tis., vysoké školy 6 tis. Statistiky také ukazují značnou jednostrannost – v podstatě jde o ekonomické specializace.⁵⁾

3. Sociální jistoty

V rozvoji naší společnosti byly založeny, rozvinuty a fixovány rozsáhlé a závažné sociální jistoty, jež se staly základem formování postavení každého jedince i společenských skupin.

Základní jistotou se stalo právo na práci, včetně uplatnění kvalifikace a zajištění profesionální kontinuity zaměstnání.

Dalšími jistotami jsou jistoty vytvářené poměrně silnou sociální politikou; bezplatná ochrana zdraví, právo na bezplatné vzdělání, důchodové zabezpečení, pomoc rodinám s dětmi atd.

Všechny tyto sociální jistoty se staly součástí společenského života i vědomí. Tato v podstatě extenzivně pojatá redistributivní sociální politika vyžaduje řadu změn ve směrech, které by dynamizovaly vývoj společnosti (restrukturaci, podnikavost, konkurenci, výkonnost atd.).

Je třeba se všemi prostředky zasazovat o vytváření veřejného mínění a společenského vědomí v oblasti hodnot, hodnotových orientací a postojů, rušit dané stereotypy a postupně zaměnit některé jistoty, které jsou na překážku nutným změnám za jistoty odpovídající nově vznikající společnosti: jistoty právního státu, jistoty v oblasti distribuce a spotřeby, jistota svobody a nezávislosti atd.

Problém nezaměstnanosti

Všechny limity sociálního potenciálu se v určitém smyslu vztahují k hrozbě nezaměstnanosti. Pokusme se na restrukturuaci podívat touto optikou. Ve všech zemích, které prošly nebo procházejí strukturálními změnami, se v té či oné míře projevil fenomén nezaměstnanosti. Naše ideologie a propaganda nechápala tento jev jako nutně průvodní k radikálním změnám ve výrobních technologiích, organizaci výroby a v orientaci nevýrobních sfér, ale jako dokazující krizi kapitalistického systému. V tomto ideologickém zjednodušení pak plná zaměstnanost v socialistických zemích (evropských, případně SSSR – o druhých se mlčelo) byla potvrzením předností systému a hlavním důkazem, který systém je vlastně humánnější. (Současný růst nezaměstnanosti v Polsku a Maďarsku je vyvolán především přechodem na tržní ekonomiku, i když souvisí pochopitelně s nutnou restrukturuací; nezaměstnanost v SSSR např. ve středosijských republikách má zdroje v jednostranném využívání území.)

⁵⁾ Statistická ročenka 1988, tab. 22–9 Střední odborné školy podle druhů škol v šk. roce 1987/88 tab. 22–20 Vysoké školy ve šk. roce 1987/88 podle škol a fakult

V podvědomí většiny československé populace se vytvořil strašák nezaměstnanosti. S tímto stavem obecného vědomí je třeba počítat jak při dílčích rozhodnutích (týkajících se určitých lokalit, profesních skupin), tak při vytváření celkové strategie zavádění změn do národního hospodářství. Navíc nezaměstnanost (lépe zaručení plné zaměstnanosti) bude základní politikum ve volebním období.

Je třeba chápat, že nezaměstnanosti se naše společnost nevyhne. Jde o to, jaký bude její rozsah, jaký bude mít charakter a především jak postihne jednotlivé občany a jejich rodiny. Určité možnosti v regulaci jejího rozsahu a charakteru vidíme :

- 1) v zavedení vícesměnného provozu u výrob, které jsou ekonomicky (tržně) atraktivní (problém : je třeba tomuto uzpůsobit obslužný režim v příslušné lokalitě, zatím fungující např. pro jednosměnný provoz) ;
- 2) ve zkrácení pracovní doby, prodloužení dovolené (problém : existence optimální pracovní doby z hlediska organizace i pracovníka ; krácení výdělků ?) ; možnost využití části původní pracovní doby pro organizovanou rekvalifikaci ;
- 3) ve vyřazení části žen z pracovního procesu (problém : finanční zabezpečení rodiny ; rekvalifikace mužů do zatím feminizovaných profesí ; co s jeslemi a mateřskými školkami a jejich personálem ? ; je nutný jiný model emancipace – problémy sociálně psychologické) ;
- 4) v snížení důchodového věku, vynucený odchod důchodců z pracovního procesu (problém : finanční zabezpečení životního standardu, psychologické problémy s vyřazením ze života) ;
- 5) v zadržení mládeže v učňovských zařízeních a školách na rok, dva – tím zároveň řešit obsahovou reformu školství – v podstatě zahájit rekvalifikaci nastupující generace (problémy : materiální a kádrové zabezpečení ze strany škol ; finanční situace rodin, otázka vlivu na demografický vývoj – odklad rodičovství).

Všechny předkládané možnosti nevyžadují okamžité vytváření nových pracovních míst a v podstatě pomáhají řešit situaci vzniklou rušením neefektivních, ekologicky závadných provozů atd. Vyžadují ovšem investice buď do infrastruktury území, nebo do školství nebo do oblastí, které se obvykle zahrnují pod sociální politiku (důchody, pomoc rodinám s dětmi), a to investice a rozhodnutí na úrovni centrálních orgánů.

Osvícená vláda by měla vycházet z toho, že v tomto státě se už po několik generací člověk nemusel příliš starat sám o sebe, že přivykl řadě sociálních jistot i tomu, že řadu věcí za něj vyřeší nějaké instituce. Změnit tuto obecnou antiindividualistickou psychologii půjde jen postupně a bude vyžadovat delší časové období. Myslíme si, že řešení situace šokem by vyvolalo takové otřesy společnosti, které by si vynucovaly slevit z demokratických principů její organizace.

Většina analytiků společnosti státního socialismu v Československu se shodne na názoru, že nejtěžším dědictvím minulých 40 let je „mravní krize“, a současně i na tom, že ji nelze řešit pouze institucionálně, organizačně.¹⁾ Zejména obnova demokratické morálky bude dlouhodobým procesem, který musí proběhnout v každém z nás.

Náměty na to, jak překonat naši krizi, se musí opírat o náčrt dědictví, které v této oblasti přebíráme, a o vymezení morálně politických a světonázorových problémů současnosti. Historicky nakupené vzory a archetypy morálního jednání jsou totiž kdykoli aktualizovatelným dědictvím společnosti a současná každodenní politická řešení již přímo uvozují naši budoucnost. V každé nové situaci se vrací a budou vracet staré modely řešení, objevovat se sentimenty, resentimenty, návraty ke klasickým dílům, k návodům v nich obsaženým. V málokteré oblasti je tradice tak živá jako v oblasti morálně politické.

Naše dlouhodobé dědictví

Naše dnešní morální krize je součástí dlouhodobé krize evropské společnosti, jejíž počátek bývá datován koncem 19. století a souvisí s odklonem od transcendentálních základů morálky a veřejného i soukromého života i s krizí tradičního liberalismu a libertinismu. Ve specifických českých a snad i slovenských poměrech nabývá tato krize zvláštní podoby díky povaze tzv. české otázky (slovenské otázky), jejíž podstatou je rozpor mezi obecnými trendy vývoje evropské civilizace, stabilitou jejího politického a ekonomicko-sociálního uspořádání a snahou uchovat jedinečnost a kvalitu českého a slovenského etnika.

Česká otázka bývá traktována různě: jako problém politický, který u Palackého vedl k odmítnutí revolučních snah ve jménu stability sociálního rámce českého etnika, jako problém kulturní (Schauer), tedy transcendentního smyslu českých snah o národní probuzení a uchování svébytnosti a konečně jako problém ekonomický, vedoucí k úvahám, zda český hospodářský autarktismus má nějaké oprávnění a zda smysl české státnosti není v zapojení do širších společenských a ekonomických struktur.

V pozadí české otázky stojí tíživý problém identity českého etnika, jeho trvání ve víru dějin, jednotící osy jeho historické tradice (konflikt mezi pekařovskými kontinualisty a masarykovskými diskontinualisty). Jeho jádro lze však transponovat do širší problematiky chápání národa jakožto sociální a morální entity. Můžeme sledovat dramatický boj přechodu od herderovsko-jungmannovského pojetí národa jako kulturní, zejména jazykové entity, vymezené organickým propojením půdy, krve a dějin k západoevropskému politickému pojetí národa jako permanentního plebiscitu o záležitostech občanské společnosti (Renan), jako

¹⁾ Přípravy tohoto článku se zúčastnili poznámkami a komentáři A. Vodáková, M. Čákr, J. Ryba, D. Slejška, J. Kabele

programového společenství (Patočka), entity definované v dějinách prostřednictvím politiky a státu.

Problém identity národa spočíval v tom, že při jeho existenci v centru Evropy byla vláda jeho věcí málokdy plně a opravdu v jeho rukách. Antipolitické pojetí národa se opíralo o skutečnost, že státní struktury, byť i formálně samostatné, bývaly jen expoziturou cizí moci a hláskou trůnou cizích zájmů. Již T. G. Masaryk hovořil o nedostatku skutečné státního myšlení, o hlubokém odcizení mezi každodenním životem občana a státními potřebami a zájmy, o obtížích harmonizace soukromých a státních potřeb. Duch zlovolného anarchismu neměl znaky terorismu, spočíval v neustálém podřizování státních věcí osobním, úzce privátním zřetelům. Ovšem to, co bylo pochopitelné i snesitelné v obdobích přímého či skrytého ovládnutí cizí mocí, stává se vážnou překážkou demokratického přístupu k státu v obdobích relativní samostatnosti, autonomie.

Veřejná morálka se u nás utvářela v podmínkách značné politické (nikoli hospodářské) nestability. Pravidelně téměř každých 20 let, někdy i v kratším intervalu, docházelo ke změně vládnoucí elity a v návaznosti na to k značným přeměnám sociálním a kulturním. Lidé si kladli především praktické otázky: jak přežít, udržet se a stabilizovat alespoň některá, nepříliš náročná morální kritéria a životní hodnoty schopné mezigeneračního přenosu. Někteří exiloví autoři hovoří o stavu permanentní občanské války trvající už 70 let, během které docházelo k vybíjení elit, k likvidaci aktivních, odporuschopných osob z nejrůznějších táborů. V této situaci neustále narůstal konflikt mezi veřejnou a soukromou morálkou a stal se dlouhodobou determinantou vědomí lidí. Momenty adaptability jsou obecně přeceňovány, ale k systematické kultivaci hodnot protikladných pasivní rezistenci, hodnot heroismu, oběti, usilování o národní sebeidentitu a suverenitu politickou prací docházelo pouze v disidentském a exilovém prostředí.

Již v hospodářské krizi 30. let a pak opakovaně po roce 1938, 1948 a 1968 docházelo k výměně politické subjektivity a občanské spoluúčasti na řešení věci veřejných za zajištění elementárních sociálních jistot, za poměrnou ekonomickou a sociální stabilitu, což mimo jiné signalizuje příklon ke koncepci kulturního pojetí národa, v němž je důležité uchování etnicko-kulturního substrátu, nikoli společenského dialogu. Toto dědictví je snad největším nebezpečím pro naši přítomnost i budoucnost.

Morálně politické problémy našeho současného vývoje

Státní socialismus u nás navázal na některé přežívající tradice feudálně autokratických států středovýchodní Evropy. Budování české společnosti „zespoda“ v posledních desetiletích Rakousko-Uherska a dvacet let demokracie první republiky nestačily vytvořit tradici občanské státnosti, kterou známe z takových zemí jako je Velká Británie, Holandsko, Švédsko. Jako silně negativizující moment působily zážitky zklamání a zmaru ze začátku poslední války. Nový socialistický stát byl pro velkou část obyvatelstva „cizí“ a nepřátelský. Vytvářely se záporné vztahy projevující se tím, že stát bez výčitek svědomí podváděl, klamal, okrádal a reprezentanti státu si byli těchto skutečností vědomi. Existovaly sice tvrdé právní normy na ochranu státu a jeho zájmů, ani byrokracií však nebyly v mnoha případech aplikovány. V podstatě byl socialistický stát slabý a musel čelit velkým partikularistickým tlakům. Občané se identifikovali spíše s místem, kde žili, s konkrétními městy, obcemi, nejvýše regiony. Při budování nového demokratického státu bude tedy nutno překonávat silně zakořeněnou tendenci k ne-státnosti u velkého množství obyvatel.

Redistributní hospodářský systém, kterým je státní socialismus charakterizován, zároveň s poklesnutím morálně politického vědomí společnosti vyvolával stálý tlak jednotlivých

ekonomických, společenských, ale i oblastních subjektů na státní zdroje. Funkce státu jako „dojné krávy“ se stala polem nekontrolovaného a neprůhledného boje o nedostatečné zdroje a vedla ke vzniku řady morálně politických problémů. Nepochybně patří mezi příčiny velkorysé a právně nepostižitelné korupce a nesamostatnosti nejrůznějších kolektivních subjektů společnosti. Pro posílení nerovnoprávného vztahu pána a klientů byla pěstována zvyklost obracet se se vším nahoru, na stát, která upevňovala nesamostatnost a podvazovala úsilí o mobilizaci vnitřních zdrojů.

Základním rysem diktatury je, že se udržuje často jen svým prostým trváním. Protože žít se chce a koneckonců musí, vzniká neustále bludný kruh vzájemné závislosti a odpovědnosti za mocensko-politický systém podporovaný inteligentnějšími představiteli totalitního režimu. Zatímco revoluce roku 1948 byla alespoň pro část mocenské elity i v veřejnosti pokusem realizovat společenskou utopii, byl po roce 1968 už celý systém založen pouze na omylu a lži a udržel se za cenu represí a masové demoralizace veřejného i soukromého života, za cenu masové korupce, uvolnění dohledu nad činností místních profesních mafií, tolerance k nelegálnímu podnikání apod. Společnost se proměnila v lenní systém s mnoha dílčími magnáty, vazaly, mafiány, v systém mnoha drobných privilegií, v němž – jak říká V. Havel – „nakonec každý měl co ztratit“ a téměř každý také mohl ve svém okolí nalézt někoho, nad kým se mohl vyvyšovat, protože na tom byl ještě hůře. V aporiích každodennosti vyhasl zcela smysl pro pozitivní utopii, která se měnila v antiutopii.

V atmosféře 70. a 80. let se posílila skepse k modernistickým projektům a modernistické racionalitě (která profilovala český život ve 30. letech) i kritické přístupy s oporou v politickém tradicionalismu konfesního či agrárního stříhu. Protože ale společnost neprošla ohněm ostrého rozchodu s paternalismem a tradicionalismem a jako celek se neseznámila s principy moderního myšlení, nevedlo to k vytvoření půdy pro přijetí postmoderních hodnot, jak by se snad dalo očekávat. Ani sociální praktiky nebyly rozvíjeny cestou „čistého“ technického řešení. Technokratismus byl pojat spíše jako sociálně politická kamufláž než jako myšlenková kultura.

Výsledkem všech těchto procesů je přetrvávající nízká úroveň politické kultury, prohlubující se pocit, že existující standardy myšlení, práce a výkonu nejsou závazné, že smyslem činnosti není sloužit, ale zpevňovat své pozice, zajišťovat svoji sociální neotřesitelnost, kořistit ze společnosti pokud to jde. Přetrvává také výrazný rys modernismu: nechuť k tradici a glorifikace „jednoznačných řešení“, etiketizování „pasejismem“, spoléhání na možnosti rychlého, snadného řešení velmi složitých problémů (metodou „výroby 4% piva v New Dealu“).

Cizí pozorovatelé českého politického života poukazovali vícekrát na to, že k naší politické kultuře patří malá schopnost zdravé politické polarizace. Převládá koaliční duch na úkor jasných a vyhraněných stanovisek. Z hlediska osvětlování různých stránek naší současné krize je důležité, že tato tradice významně přispívá k oportunnímu chápání politického života, ale i veřejného života vůbec. Mravní nepevnost, politický oportunismus, rozdíly mezi deklarovanými cíli a reálným chováním představitelů státního socialismu a další jevy vedly k rozložení elementární soudržnosti společnosti rozpadající se na soupeřící, případně apatické jednotlivce a skupiny hájící své úzké zájmy.

Projevy totalitarismu a zhroutilí utopii

Na všech úrovních společenského života i v morálce každodennosti byla přirozená integrace nahrazována totalitními formami. Totalitarismus není pouze formou vlády, ale i systémem mezilidských vztahů, přičemž se obě polohy vzájemně prolínají. Jsou to také obecně platné, v pragmatické rovině dobře fungující normy jednání, které nelze snadno a rychle potlačit

změnou politického systému. Výrazný paternalismus, elitářství, intolerance, ale i přenášením odpovědnosti a rizik do jiných struktur, vytváření stínového vedení, bezostyšné využívání privilegií nevyplyvajících z výkonu a kvality vlastní práce a na druhé straně nesamostatnost myšlení a rozhodování, „strach ze svobody“, permanentní přitakávání autoritám, i když jde převážně o demonstrované, nikoli internalizované postoje, zmíněná akceptace dvojí morálky, rezignace na občanskou angažovanost. To jsou negativní morální rysy, které v lidech systematicky upevňuje totalitární systém a které jsou spojeny se značně rezistentními mechanismy sociální manipulace. Nebude jednoduché vytvořit účinné bariéry sociální kontroly právě proti těmto mechanismům, stejně jako nebude jednoduché změnit návyky a vypěstovat nové vzory chování. Je třeba počítat s velkou diskrepancí mezi proklamativními postoji a tendencemi skutečného jednání v této oblasti.

V totalitní interpretaci demokratických principů demokratický rituál kamufloval předem dohodnuté a původně i hospodářsky, později především mocensky garantované jednání. Tato praxe se objevila již za první republiky jako důsledek nedostatečného zvládnutí techniky parlamentarismu (známé praktiky trojek, pětěk, sedmiček, prvky systému, tendence k autoritativnímu chápání funkce prezidenta apod.), zevšeobecnila pak za protektorátu, kdy funkce vlády i prezidenta se omezovala na servilní plnění nařízení říšské moci. Analogie se objevila v 50. letech (funkce sovětských poradců, plnění direktiv sovětského vedení apod.). Kvazidemokratický rituál v běžném stranickém a odborářském životě vedl k pojetí politiky jako absurdní hry, jejímž výsledkem je pouze ztráta času.

Ráz absurdity byl podpořen aplikací svérázného jazyka funkcionářů, propagandistů, novinářů, který přejímali i prostí lidé při vystupování na veřejnosti. Jazyk byl deformován po stránce syntakticko-dramatické, sémantické, lexikální. Jazykové novotvary a celý tento systém plnily řadu sociálních funkcí legitimizujících vládnoucí elitu a zároveň vytvářely bariéry před intelektuální kritikou manipulativních praktik. Provést kritiku poměrů v oficiálním žargonu bylo prakticky nemožné, protože neexistovaly termíny pro označení reálných procesů uvnitř společnosti. Velká komunikační bariéra samozřejmě vznikala mezi funkcionáři neschopnými mluvit přirozeným jazykem a prostými, „normálními“ lidmi neznalými jazykového rituálu. Jazyková i jiná ritualizace veřejného života lidi odpuzovala a většinou byla nepříjemná i těm, kteří na režimu participovali, vytvářela masové pocity odcizení, vedla k únikům do méně exponovaných oblastí, k vytváření enkláv přirozenosti a normality.

V ritualizaci demokracie a veřejné sféry, masové odcizenosti, procesech 50. let i v propagandistických kampaních se rozplynul vstupní mýtus roku 1948 o vytvoření nové, spravedlivé a prosperující společnosti zbavené vykořisťování. Rozplynul se ještě dříve než praxe prokázala nerealizovatelnost socialisticko-komunistického ideálu, zejména v ekonomické oblasti. Vztah ke komunistické utopii probíhal ovšem řadou etap: po období relativního přijetí nového mýtu nastalo období skepse vystřídané představou o reformovatelnosti systému, o relativně snadném odstranění chyb (spočívajících podle dobových představ 60. let především v podléhání vnějšímu tlaku a v neschopných lidech). Pak nastala desiluze 70. a 80. let podpořená faktem katastrofického zaostávání, kdy narůstala představa nereformovatelnosti systému a potřeba jiného řešení. Byl to proces „ztráty důvěry“, kterým prošla řada dílčích utopií, především koncepce Radovana Richty kalkulující s pozitivními důsledky technologického růstu, která v podstatě technokratickými principy zdůvodňovala nutnost centrálního řízení a ponechávala stranou politické otázky. Ale určitou destrukci prošly i trockistické vize, koncepce samosprávného socialismu apod., které ovšem nikdy nebyly oficiální doktrínou. Výsledkem je obecná neúcta k utopiím, k velkým koncepcím a nárůst pragmatismu, obliby takových řešení, která mají dohledný konec a jsou snadno kontrolovatelná.

Má-li mít tato tendence pozitivní vyústění do budoucna, musí přerůst v usilovné budování nového sociálního řádu na základě znalostí o fungování sociálních systémů, pravidel právních a ekonomických a na základě drobné každodenní práce provázené pocitem, že má smysl. Z pracovních činností se totiž vytratilo vědomí jejich účelu, který byl v duchu totalitarismu dosazován uměle zvnějšku. Vytratila se osobní identifikace a činné postoje, nehledaly se nové přístupy. K lidem se přihlíželo jako k nositelům rolí, nikoli lidským bytostem. Zmizely vztahy partnerství, dialog participace, empatie. Aktivita se přenášela do oblasti stínové ekonomiky, černého trhu, do vylepšování osobního postavení a životní úrovně na úkor veřejných potřeb a zájmů.

Úpadek veřejného života

Devalorizace veřejné sféry proběhla ve dvou etapách. První začala po roce 1948 a postupně odhalovala, že realizovaný systém je stalinistický a jako takový hluboce odporuje demokratickým i socialistickým principům. Mezi výrazné momenty této etapy patří procesy padesátých let (vynucování schvalovacích rezolucí podřývalo kolektivní svědomí), XX. sjezd KSSS a duben 1965 (tzv. měsíc otevřené huby), rozchod tvůrčí inteligence s oficiální ideologií (diskuse o vědě a ideologii, renesance dříve zatracovaných věd jako je sociologie, genetika, kybernetika apod.), ekonomické potíže a příprava reformem 60. let, studentské hnutí atd. Druhá etapa po roce 1969 začala rychlým „odhodnocením“ veřejné sféry v důsledku okupace, likvidace reformně demokratického křídla uvnitř KSČ (prověrky), rychlého zglajchšaltování celé společnosti v neostalinistickém duchu. Devalorizace veřejné činnosti zasáhla i takové hodnoty jako vlast a vlastenectví, podnikavost, kariéra (netýká se mocenské elity), publicita, vědecké a jiné osobní aspirace, materiální zainteresovanost.

Řada sociologických analýz opírajících se o sledování dlouhodobých trendů ve způsobu života prokázala výrazný zánik autonomní účasti občana na věcech veřejných. Režim se snažil čelit tomuto jevu odměňováním veřejných činností, zvýhodňováním těch, kdo se jim věnovali. Vyvinula se kalkulační, ceremoniální veřejná činnost. Většinou šlo spíše o obřad než o skutečné úsilí směřující ke zlepšení věcí veřejných. Mezi mocí a občany vznikla nepsaná dohoda o horlivé nečinnosti, za kterou se skrývala apatie a pocit bezmoci. Tyto procesy dosáhly nakonec nebyvalých rozměrů a způsobily úpadek celé veřejné sféry, životního prostředí, pracovní morálky i vztahů mezi lidmi. Paradoxem bylo, že lidé se stahovali do rodin, které byly často rozvrácené. Narůstal pocit samoty a individuálního nihilismu. Únik ze sféry veřejné do sféry soukromé navíc způsobil její neúměrné přetížení, přejímání nepřiměřených rolí i odpovědností (za morální výchovu dětí, za péči o staré občany, za veškerou reprodukci pracovní síly atd.).

Nebude jednoduché zastavit všechny tyto tendence a procesy, i když určité pozitivní hodnoty přetrvávaly i v této oblasti a vytvořily určitý potenciál pro budoucnost. Koncem 70. let našly i své veřejné nositele v představitelích neformální (disidentské) opozice a do jisté míry se projevovaly i v nárůstu revizionismu a liberalismu uvnitř KSČ.

Budoucnost jako pluralita politických modelů

K integrujícím prvkům každé společnosti patří dominantní hodnoty a přesvědčení. Všechny společenské systémy se opírají o určité uspořádání vztahů mezi ekonomickými subjekty, o právní normy, o uspořádání vztahů mezi sociálními třídami a vrstvami, ale vždy také o soustavu převládajících světonázorových a mravních idejí. Všechny tyto integrující sociální mechanismy se těsněji nebo volněji navzájem doplňují a vytvářejí společenské řády. Řešení naší soudobé krize nemůže proto spočívat na předpokladu, že k pozitivním změnám dojde

automaticky proto, že budou zavedeny tržní mechanismy do ekonomie a demokratické politické instituce do našeho veřejného života. Neméně důležité je světonázorové a mravní zakotvení této proměny. A je velmi vážnou, lze říci klíčovou otázkou nejbližší budoucnosti, zda se podaří vytvořit soulad mezi mravními aspiracemi Podzimu 1989 a nově se formujícími strukturami ekonomickými, politickými a právními.

Demokratismus jako základ politických institucí

Jsme přesvědčeni, že navazující na vlastní tradice, poučení vývojem v uplynulých 50 letech a hledající nezbytný konsensus celé naší společnosti, nalezneme spolehlivé zakotvení našeho politického, hospodářského i kulturního života v demokratismu. Demokratismus lze oprávněně považovat i z hlediska sociologické analýzy za českou národní filozofii. Demokratií nechceme rozumět pouze politickou formu, tj. v Masarykově terminologii ji nechápeme pouze jako „správu lidí lidem pro lid“, nýbrž jako životní názor a názor na uspořádání společnosti a vztahů mezi lidmi vůbec. Demokratismus lze považovat v duchu této tradice za určitý světový názor – byť to akademická filozofie neakceptuje –, za určitý způsob poznávání a zejména myšlení. Nejhlubší základy demokratismu jsou – v duchu tradice, ze které zde vycházíme – etické. Je to přesvědčení o základní rovnosti lidských bytostí jako morálních subjektů. Z tohoto axiomu vyplývá pak rovnost před zákonem, právní univerzalizmus, úsilí o rovnost hospodářských a sociálních šancí a pluralismus.

Pluralismus v politickém a sociálním slova smyslu není vždy přesně chápán. Je to především složitý systém sociálních rovnováh a kontrol, který omezuje moc jednotlivých skupin a především znemožňuje vznik totalitně, tj. monopolisticky uspořádaných společností. Pluralismus dosahuje těchto účinků tím, že:

1. Podporuje soutěž mezi skupinami a soupeření mezi vůdčími osobnostmi v rámci uznaných pravidel a tím ztěžuje vznik monopolu moci.
2. Omezuje kontrolu vedoucích skupin nad společností tím, že členové skupin a organizací patří do více skupin a organizací současně. Každá skupina pak mírní útoky na jinou skupinu proto, aby neztratila spolupráci těch lidí, kteří současně patří do více skupin a organizací.
3. Účast v životě pluralistických společností stimuluje vznik takových sociálních zručeností jako je vyjednávání, smlouvání, vyměňování atd., které patří k typickým zručnostem demokratických společností.
4. Pluralismus vede k větší dostupnosti informací, které nezávisí na konkrétní vládě, na státu, církvi nebo jakékoli jiné organizaci. To umožňuje lidem, aby brali v úvahu kritiku a také jiná možná řešení obvyklých politických problémů. Předpokladem je dobrá politická a obecná vzdělanost. Pluralismus předpokládá vzdělání, konkrétně schopnost volby na základě dobrých informací.

Demokratismus chápáný jako něco více než jedna z politických forem, chápáný jako životní filozofie, může být spojen – jak ukazuje historická zkušenost – s různými a navzájem odlišnými variantami fungování demokratické společnosti. Politický zápas nejbližších měsíců se nebude ani tak týkat demokratismu jako obecné životní orientace – k němu se budou hlásit verbálně všechny soutěžící politické síly – nýbrž spíše volby některé z možných variant fungování demokratické společnosti. Za těchto okolností přirozeně nabývá na významu znalost společenských důsledků hlavních, reálně v úvahu přicházejících uspořádání politicko-hospodářského života republiky. Úkolem sociologie je popsat takové modely a naznačit pravděpodobné důsledky každého z nich.

Sociálně liberální

Východiska a znaky

- Zdůrazňuje, že jde o otevřenou soustavu, odmítá utočnickost
- Opírá se o soutěž nejen v hospodářské sféře, nýbrž i v dalších oblastech
- Odmítá deterministický výklad dějin, zdůrazňuje volbu, zkušenost
- Požaduje ochranu soukromého majetku
- Trvá na oddělení státu a společnosti a na občanské společnosti
- Nevylučuje organizační záslahy státu do utváření společnosti, musí však být konformní se základními principy trhu, soutěže
- Vývoj hospodářství musí být určen trhem a soutěží na něm
- Nevylučuje se však svobodně vytvářený systém sociálního zajištění pro jednotlivce
- Stát chrání svobodu podnikání a působí zde jako soudce, rozhodčí
- Stát poskytuje veřejné služby, zajišťuje bezpečnost, stabilitu měny, případně zdravotnictví, vzdělání, zajištění ve stáří
- Stát zajišťuje rovněž sociální spravedlnost
- Omezuje, nebo odstraňuje mimotržní externalitu
- V oblastech, kde je stát hospodářsky aktivní, podřizuje se tržním principům

Sociálně demokratický

Východiska a znaky

- Základními hodnotami jsou: svoboda, spravedlnost, solidarita
- Svoboda je spojována úzce se spravedlností, omezení závislosti a vykořisťování
- Při zdůrazňování svobody trvá se na principu sociálním
- Vychází se ze zásadního uznání tržního hospodářství, hledá se však účelné spojení plánování a soutěže (dualistická ekonom.)
- Plánování v makrosféře, soutěž úplně v mikrosféře
- Plánování není centrální a dirigistické, pouze indikativní, důraz na globální regulaci
- Soutěž je chápána realisticky, konkrétně, neodvozuje se z modelu plné soutěže
- Zajištění svobody podnikání
- Soutěže tolik, kolik je možno – plánování tolik, kolik je nutno
- Soukromé vlastnictví plně uznáváno, ale doplňováno pro překonání negativního účinku trhu veřejným vlastnictvím (stát, obec, družstva)
- Pluralismus v hospod. sféře uplatnění teorie vyrovnávajících se sil, nepřímé regulace investic
- Proti zneužití hospodářské moci princip veřejné kontroly
- Hmotný blahobyt není jediný a nejvyšší cíl
- Kalitativně orientovaný růst, kvalita života
- Plná zaměstnanost, stabilita cenová
- Spravedlivé odměňování, rovnost šancí

Demokraticko-socialistický

Východiska a znaky

- Socialismus jako řešitel celospolečenské krize
- Odstraňování sociálních nedostatků vytvářených kapitalismem bez kontroly
- Důkaz na sociální jistoty, přerozdělování s jistou mírou záporně vytvářené rovnosti
- Emancipace člověka a jeho rozvoj, odstranění, potlačení a vykořisťování, zejména tzv. nižších tříd
- Spravedlivé rozdělování sociálního produktu, přerozdělování
- Kombinace trhu s plánováním s poměrně silnou pozicí nepřímého hospodářského plánování
- Odstranění centralistického plánování
- Zachování práva na práci a důraz na zajištění sociálních jistot
- Pluralistická struktura vlastnictví, při zachování silné pozice státního vlastnictví velkých hospodářských podniků, družstevního vlastnictví v zemědělství a rozvoji soukromého vlastnictví ve sféře mikroekonomické (obchod, živnosti)
- Usílí o zachování politické, sociální jednoty, při zavádění pluralismu
- Svoboda v intelektuální oblasti, regulace v oblasti hospodářské a sociální

Sociálně liberální	Sociálně demokratický	Demokraticko-socialistický
Volná hra sil vedoucích k ostře diferenciaci, která je pokládána za normální	V hospodářské sféře regulovaný kapitalismus, reakce na negativní změny diferenciaci ex post, odstraňování nejkřiklavějších protikladů, systém podpor, minimalizace příjmových rozdílů	Intervence do jádra nerovnosti tak, aby pokud možno nevznikaly příkré rozdíly
Zaměstnanec i zaměstnavatel jsou nositeli specifického kapitálu realizovaného na trhu, oba jsou chápány jako soupeřící elementy s vlastní politickou strukturou moci (odborníky, stávkami)	Pokusy o hledání sociálního konsensu, lidový kapitalismus apod.	Stát je na straně zaměstnanců, vytváří zákonodárství ztěžující volnou lokaci práce a kapitálu
Stát přebírá podniky do vlastních rukou jen když je musí sanovat, když jsou prodávány a nelze je z obecných důvodů zrušit	Státní a komunální vlastnictví jsou chápány jako garance sociální spravedlnosti a účinné sociální politiky, zaměstnání v nich je součástí politiky zaměstnanosti	Státní vlastnictví je garancí socialistického charakteru státu, plní mysticko-politické funkce, které musí být zajištěny bez ohledu na rentabilitu
Společnost nelimituje velikost vlastnictví	Regulace vlastnictví, banky, velké podniky, zdroje surovin, pošta atd. jsou chápány jako přednostní státní vlastnictví, kterého se stát nerad vzdává	Snaha o aktivní vytváření státních, celospolečenských či jinak nazývaných forem alternativ soukromému podnikání
Podpora soukromé iniciativy, každý je svého štěstí strážcem, preferovány nejsou dávky, ale půjčky	Budování systému podpor a dávek, charita a aktivní humanitární pomoc	Tendence k akcím „ať platí bohatí“, milionářská dávka apod. (odhlasovaných z vůle lidu)
Výkon je zásluha, která má být oceněna morálně i hmotně, výkon legitimuje nerovnost	Výkon je oceněn, ale nelegitimuje nerovnost a je chápán jako závazek vůči společnosti ve smyslu paternalistickém (ochrana slabých)	Proti výkonu v absolutním pojetí je kladena relativizace daná nestejností výchozího startu, neustále se klade otázka „proč dosahuje lepšího výkonu“

Modely demokratické společnosti

Politicko-hospodářské uspořádání soudobých společností vychází z ideových konstitutivních principů. Tyto principy určují rámcové podmínky pro hospodářské činnosti, zvláště systém vlastnických práv a vztahy mezi hospodářskými subjekty. Jsou zároveň hodnotovými a řídicími zásadami pro organizaci politického života.

Protilehlými body možných ideových principů jsou individuální a sociální princip. Základem individuálního principu je ideál neomezené svobody jednotlivce vůči jiným jednotlivcům, společnosti a jejím skupinám a také vůči organizacím. Nejvyšší hodnotou a nejvyšším účelem je individuum. Naproti tomu sociální princip je výrazem úsilí považovat společenství, komunitu, to jest celek společnosti, zejména pak státem organizovanou národní nebo i nadnárodní jednotu, za nejvyšší účel. Individuum je zde pouze podřízenou a sloužící složkou společenského celku.

Mezi těmito polárními ideálními typy se pohybují reálné empirické politicko-hospodářské systémy. V politické terminologii je lze označit jako liberalismus na jedné straně a socialismus případně komunismus na straně druhé. Mezi oběma principy existuje trvalá rivalita a současně trvalé historicky podmíněné prolínání, případně kombinování. Názory na formy vzájemných

vztahů mezi oběma principy v reálném životě jsou nesmírně důležité jak z hlediska teorie společnosti, tak i z hlediska praktické politiky dneška.

Velmi rozšířeným, a u nás v uplynulých 40 letech zdůrazňovaným názorem v tomto směru, je teze o nesmiřitelném antagonismu obou principů. Podle ní moderní společnosti mohou být organizovány buď na základě jednoho nebo druhého principu a jakákoli kombinace těchto principů organizujících společnosti je vyloučena. Byla formulována především Marxem a Leninem, ale obdobné argumenty, avšak z druhé strany, vyslovili i stoupenci liberalismu (V. Hayek, Eucken, Röpke, Lippman).

Přesto historie rivality liberalismu a socialismu je současně poznamenána pokusy o kombinování obou. Tyto pokusy měly mnoho podob a odstínů – od sociálního liberalismu J. St. Milla až k četným variantám demokratického socialismu. Novějšími podobami byly teorie konvergence. Empirické analýzy sice prokázaly, že testují-li se tyto teorie srovnáváním vývoje právních systémů vlastnictví, nelze pozorovat konvergenci, i když lze ukázat na existenci systémů se smíšenými formami vlastnictví. Taková směs však pravděpodobně existovala ve všech historických společnostech. Naproti tomu lze však prokázat konvergentní trendy obou systémů v oblasti organizačních struktur hospodářského řízení, případně plánování, a zcela zřetelná je konvergence v postupech, metodách a nástrojích hospodářského řízení a implementace. Kritické teorie konvergence ovšem upozorňují na to, že snaha o kombinování „dobrých“ stránek obou principů a systémů může končit spíše vytvořením soustavy, která bude chaotická anebo spojí negativní stránky politicko-hospodářského uspořádání obou principů.

Politická volba, před níž stojí československá společnost

Vývoj východní Evropy v posledním období však naznačuje, že hledání hospodářských a politických forem, které přicházejí v úvahu, se bude orientovat na různé varianty smíšených systémů. Soudíme, že realistický odhad současné situace ČSFR ukazuje, že politická volba, před níž stojíme, se bude týkat tří následujících hlavních variant:

1. sociálně liberální
2. sociálně demokratické
3. demokraticky socialistické.

Vedle těchto variant budou existovat i další, a to jak více „levé“, tak i „pravé“, anebo i takové, které budou konstruovány podél jiných os. Domníváme se však, že rozhodující politický boj se soustředí na volbu mezi těmito třemi modely. Každý z nich má svá světonázorová a mravní východiska a také své sociální důsledky.

Schematický přehled, který následuje, se snaží nejstručnější formou tyto modely popsat s jejich hlavními stránkami a tím naznačit i důsledky jejich volby.

Několik námětů pro obnovu demokratické morálky,

Na závěr této části a celé naší úvahy, která zdůraznila, že překonání mravní krize bude dlouhodobým úkolem, který bude sledovat změnu motivace našeho jednání, chceme nicméně poukázat také na vnější podmínky a nástroje obnovy demokratické morálky. Jejich vytváření může být již cílem konkrétní politiky. K těmto podmínkám a nástrojům patří:

- obnova občanského politického vzdělání na všech úrovních školství, výuka občanské nauky, obnova vysoké školy politické a sociální;
- podpora dětských a mládežnických organizací explicitně orientovaných na rozvoj mravních kvalit jednotlivce (autonomie, zodpovědnost, služba, spolupráce):

- lepší informovanost, spolehlivost hromadných sdělovacích prostředků, přísnější právní normy týkající se kvality a pravdivosti tištěného a hromadně sdělovaného slova ;
- možnost maximální občanské participace prostřednictvím bohatého spektra dobrovolných zájmových asociací ;
- postupná, avšak hluboká decentralizace, rozvoj samosprávy obcí, obnova prestiže lokální politiky ;
- cílevědomé pěstování demokratické politické kultury, zdůrazňující demokracii „zespoda“ (grass root democracy) a umožňující zapojení lidí v nejmenších organizačních i územních jednotkách ;
- posilování občanského sebevědomí (ve spotřebě, v ochraně v práci, v postavení vůči úřadům), asociace spotřebitelů, demokratické odbory, ochrana občanů vůči úřadům, zavedení morálních kodexů demokratické správy (úředníků) ;
- oceňování literárních, filozofických a společenskovedních děl i z hlediska jejich mravní hodnoty, nebo přímo z hlediska jejich přínosu pro rozvoj demokracie, ceny a nadace ;
- podpora růstu vůdčích osobností demokratického typu na všech úrovních společnosti, důraz na personalizaci výkonu i zodpovědnosti.

Jistá různorodost názorů, postojů, hodnot a stanovisek, nezřetelně formulovaných, často skrytých, existovala i v předcházejícím dlouhém totalitním období, a to nejen v oblasti politické, ale i v oblasti formování životních stylů a kultury. Lze předpokládat, že dnes se z tohoto podhoubí budou dotvářet dílčí i ucelené myšlenkové směry, životní vzory, že v novém demokratickém ovzduší budou usilovat o podporu odborné i široké veřejnosti. Na povrch se dostanou a již dostávají nejen ty vrstvy myšlení, které měly dosud opoziční charakter, formu kontrakultury, undergroundu a nejen stanoviska a představy, které lze jednoduše zařadit na škálách komunismus-antikomunismus, levicový směr-pravicový směr, na které jsme zvyklí. Vznikající náborové spektrum je daleko pestřejší a vyznat se v něm, případně jej nějak pozitivně ovlivňovat, motivovat demokratickými cestami, nebude lehké.

Pokusme se nejdříve orientovat v *současné náborové politické situaci*. Reprodukují se v ní výrazové složky ideologicko-politické plurality předmnichovské republiky, ovšem s podstatně odlišným celkovým vyzněním. Prestiž levicových stran a struktur upadá, místo dirigismu v oblasti hospodářské a sociální politiky jsou propagovány aktivizující neoliberální proudy, sílí význam konfesních prvků i celých politických směrů odvíjejících se z báze ekumenismu. Vedle revitalizace a modernizace našeho vlastního dědictví objevují se zde moderní proudy západního myšlení, jejichž nápor rychle poroste se vzrůstem kontaktů. Především poroste prestiž a váha tzv. zelených, řady mírně variabilních ekologických stran a hnutí, dále pacifistických organizací, hnutí lokální občanské iniciativy, ale i řady dočasných hnutí „občanské neposlušnosti“. Společenský a veřejný život bude nabývat na váze, ale jeho pojetí se bude stále přetvářet. Bude silně poznamenán odporem k byrokratizaci stranických i zájmových struktur (výrazným příkladem jsou zatím OF).

Z myšlenkového prostředí posledních našich 40 let budou do naší budoucnosti nutně prolínat nejen zmíněné prvky totalitarismu, ale řada zjednodušení uvnitř dichotomizovaných postojů. Řada skupin si představuje politickou pluralitu pouze jako prohlubování uvedených kontrapozic na jednorozměrné škále, kde navíc zcela splývají náborová rovina s dosavadní polarizací nositelů politické kultury: protiklad „demokracie-totalita“ se jeví jako prostý opis protikladu „disidenti-komunisté“, v mírnější podobě „bezpartijní-komunisté“. Reálně dochází ale nejen k růstu náborové plurality na obou pólech, ale k vytváření dalších myšlenkových kontinuí, procházejících napříč těmito tradičními dimenzemi, tradičními tábory a tradičními nepřáteli. Je to např. linie liberalizace, politického pragmatismu, někdy nacionalismu, regionalizace aj.

Politická a náborová pluralita se bude odvíjet významně také od lokálních zájmů, což je nejen pozůstatek našeho předchozího vývoje, ale obecně fungující mechanismus všech demokracií. Je to především zájmová rozdílnost představitelů či zastánců velkého zemědělského kapitálu, těžkého průmyslu, dolů, energetiky, strojírenství, lehkého průmyslu, případně dalších účastníků hospodářského života. Zájmy těchto skupin se až dosud prosazovaly prostřednictvím vlivných lobby uvnitř KSČ a orgánů místní samosprávy při minimální kontrole veřejnosti. Toto nedemokratické rozdělování sfér vlivu bude nahrazeno prosazová-

ním se podle skutečné ekonomické váhy a prostřednictvím více politických stran. Lze předpokládat, že zájmová struktura bude značně bohatší, zahrne i zájmy malých a časem i větších soukromých vlastníků, lidových družstev, zájmových organizací, zahraničních účastníků naší ekonomiky. Pluralita hospodářských zájmů bude často stát v pozadí artikulace politických postojů. Tyto orientace jsou ovšem zatím ještě velmi nevyhraněné.

Nelze očekávat, že spontánně vzniklá široká zájmová diferenciacie posléze vplyne do menšího počtu uvnitř již málo nuancovaných názorových proudů. Spíše se zformují výrazné linie, kolem nichž budou oscilovat variantní a obvykle vzájemně soupeřící koncepce. Nebudou mít pouze charakter politických doktrín, budou se koncentrovat například na životní styl, vzory morálního jednání, inovace v kulturní oblasti apod. Dnešní doba je příhodná pro tvorbu nových utopií, pro jejich prosazování do života společnosti příkladem (jž vznikají různé komuny pokoušející se o zformování alternativních životních vzorů).

Nositeli názorové plurality jsou společenské menšiny a platí zde přímo úměra: čím je ve společnosti více plurality, tím se v její struktuře vyděluje více menšin, které se vzájemně mohou lišit velmi jemně i velmi ostře. Tolerance názorových menšin společenskou většinou ještě nezaručuje akceptování jejich vlivu na společenské dění. Jestliže dříve bylo hlavním problémem definování řady menšin jako sociálně deviantních, patologických (protisocialistických, protisociálních), dnes hrozí vedle nebezpečí labellingu „s obrácenými znaménky“ zejména nebezpečí represivní tolerance, která nebere právo na existenci ani na veřejný projev, ale orientuje veřejné mínění tak, že je nebere vážně. Je jim upírána role výrazného indikátoru společenského pohybu, nositele potenciálního konfliktu, tvořivé změny. K nepřiměřeně malé roli jsou pak odsuzovány zejména skupiny lidí žijící v záměrné izolaci, které si svoje imago na veřejnosti samy nevytvářejí. Proces represivní tolerance menšin probíhá většinou ke škodě společnosti, protože podvazuje impulsy dynamického vývoje.

Všechny problémy názorové plurality se v analogické podobě objevují také v oblasti kultury. Mají však některé zvláštní stránky.

Dnes jen poměrně malá část obyvatelstva patří k tzv. kulturní veřejnosti, která citlivě rezonuje světonázorové i meritorní otázky rozvoje kultury, vědy, politiky. Značná část společnosti zůstává v pozici více či méně lhostejného konzumenta kulturních statků a nezájímavého komentátora událostí. Zanedbatelná není ani ta část veřejnosti, která prakticky není v kontaktu s kulturou, a to ani tou, která je šířena hromadnými sdělovacími prostředky a místními kulturními institucemi. Tato poslední skupina je skutečně kulturně zanedbanou a zaostávající vrstvou, protože v uplynulých 40 letech došlo k rozrušení tradiční lidové kultury a vzniklé vakuum nebylo ničím nahrazeno. Netýká se to jen cikánů, ale i vesnického obyvatelstva s nízkou úrovní vzdělanosti, žijícího mimo kulturní centra, v rozptýlené sídelní síti, v pohraničí. Vzniká tedy otázka regenerace místních kulturních institutů i jejich sociálního zázemí i otázka „boje o příznivce, zákazníky a podporovatele“ běžné kultury mezi těmito složkami obyvatel. I v tom spočívá rozvíjení kulturního pluralismu.

Není pochyb o tom, že kulturní život se v příštím období bude odvíjet pod silnými politickými a ekonomickými tlaky. Tendence k různorodosti kulturní tvorby nebude stimulována jen tvůrčími potřebami uměleckých osobností, ale i nutností zaujmout širokou veřejnost (v zájmu prosazení se). Prostředky věnované kultuře zřejmě neporostou a nebudou vynakládány libovolně, ale s vědomím, že se musí nějak vrátit, reprodukovat, přinášet zisk.

Lze předpokládat, že kulturní život bude probíhat v rozmanitějších, ale i méně stabilizovaných formách. Nové časopisy, divadla, filmová produkce a knižní produkce, nová nakladatelství apod. budou sice rychleji a snadněji vstupovat na kulturní trh i na trh idejí, ale tato aktivita bude ekonomicky riskantní, některé akce budou mít krátké trvání, bude docházet k úpadkům. Je to normální mechanismus třibení hodnot, jejich sociálního uznání. Za daného stavu

Liberálně ekonomizující

Produkty kultury a umění se v zásadě neliší od jiných produktů, hodnota kulturního produktu je dána jeho přitažlivostí pro široké vrstvy zájemců, jeho zpeněžitelností.

Kulturní průmysl se brání zásahům zvenci, např. proti mravnostně či jinak motivované cenzuře: dílo má šanci na prosazení úměrnou ekonomickému sebezhodnocení. Neexistují žádné kulturně politicky motivované preference.

Základním zdrojem peněz pro kulturu je zisk.

Kulturní statky obíhají nezávisle na státních hranicích, přelévají se podle nabídky a poptávky a ekonomické síly společnosti.

Neexistují žádná pravidla pro omezení účasti na trhu kulturních hodnot a idejí kromě ústavy a platného práva.

Odmítnutí politických ingerencí v kultuře.

Demokraticko-výchovný

Kulturní produkty mají sice ekonomickou hodnotu, ale existují meze, které by neměly být překročeny; stát či jiné instituce podporují jen umělecky a společensky „hodnotná“ díla.

Usiluje o precizaci sociálních potřeb lidu a kritérií uměleckosti a sociální užitečnosti umění a kultury: objektivizuje se žebříček preferencí.

Zavádí se systém státních i soukromých dotací podněcujících tvorbu odpovídající uměleckým kritériím.

Ekonomicky je podporována domácí tvorba a zamezuje se vývozu kulturních hodnot.

Omezení jsou dána mravní bezúhonností, popř. občanskou zachovalostí, liberální cenzurní praxe.

Formování stranicky a spolkově podmíněných „kulturních politik“

Budovaný na principu služby

Stát především zprostředkovává informace i přenos kulturních a uměleckých hodnot, dbá, aby nevznikala „spirála mlčení“ a díla aby byla uvedena v kontextech umožňujících výběr.

Buduje se systém informací o kultuře a instituce zprostředkující kulturu, zrovnoprávňují se šance bez ohledu na zisk a oblibu.

Investuje se do ochrany kulturního dědictví a do kulturní infrastruktury.

Uchování kulturního dědictví a tradice, inzerce zahraničních neobvyklých kulturních hodnot a vzorů.

Vzniká disparátní systém „volného trhu“ a institucí zvláště státních fungujících na principu služby.

Budování nadstranické, objektivisticky založené politiky státu jako protivažby stranických a lokálních kulturních politik.

kulturnosti naší veřejnosti, zvyklé většinou maximálně na příjem standardní, masového konzumu přizpůsobené produkce, bude však tento proces obsahovat značná rizika vyloučení z oběhu kvalitních, avantgardních děl, která nenaleznou dostatečnou odezvu, dostatečnou ekonomickou podporu a sociální zázemí.

Ve většině zemí existují stranicky či spolkově zformulované speciální „kulturní politiky“ vyhlašující zásady, kterými se má řídit kulturní tvorba i příslušné zákazy. V řadě západních zemí, ale i v Polsku je součástí kulturního života bojová diskuse o tom, jak dalece se má např. sex v nejrůznějších podobách dostat na obrazovku, do kin, zda se má v mass médiích objevovat násilí apod. Vůči liberalizaci v této oblasti se většinou staví odmítavě strany a spolky postavené na náboženském základu, které požadují oficiální státní regulaci umělecké a kulturní tvorby. Určitá potřeba regulativů v této oblasti z těchto pozic se už u nás objevuje. Dokonce někteří tvůrci (např. J. Menzel) hovoří o pozitivních funkcích cenzury, i když jim jde jen o zamezení šíření kulturního braku. Tak, jak se to děje v jiných zemích, zřejmě i u nás bude voláno po roli arbitra schopného rozhodovat mezi uměním a neuměním, mezi morálním a nemorálním, přípustným a nepřípustným.

Role arbitra a více nebo méně liberálního cenzora je většinou přisuzována státu, který má zabránit nejen volnému působení braku a kyče, ale i ničení nesporných kulturně historických hodnot a statků (architektonických památek apod.), jejich vývozu za hranice. Tuto roli však mohou a měly by přejímat i různé organizace tvůrčích a uměleckých pracovníků i konzumentů v rámci kulturně vyspělé části veřejnosti.

Předpokládá to ovšem, že tyto instituce, stejně jako stát zformují jakousi metaideologii umělecké či kulturní práce, překračující úroveň jednotlivých uměleckých a kulturních programů. Tato metaideologie nemůže absolutizovat kulturní hodnoty, ale musí spíše vycházet ze zásady rovnocennosti národních, etnických a jiných dílčích kultur, chápat je jako vnitřně smysluplný celek. Musí také vycházet z principu historismu a sociologismu, podle nichž má každý kulturní čin význam i jako dokument sebereflexe sociálních skupin a vědomí dané epochy.

Promítání principu politické plurality a stranicství do kulturní oblasti zákonitě vyvolá požadavek určitého sjednocení a ideové reprezentace základních hodnot, na nichž je vystavena naše státnost a ideál naší demokracie. Některé západní země řeší rozpor mezi zmíněnými protikladnými tendencemi uchováváním konstituční monarchie, v níž panovnický rod, tradice nobility (chápané jako ztělesnění ctností v barokním pojetí, záruky kontinuity a legitimacy) vytvářejí pouto mezi lidmi různých politických a ideologických názorů. Myšlenka konstituční monarchie (italského typu) se u nás objevila na začátku první republiky, ale zvítězila a určitou tradici si vybudovala sjednocující role Masarykova prezidentského úřadu (politická skupina „hrad“ a kulturní iniciativa „pátečníků“), jeho koncept humanity a humanitismu. Z Masaryka a z jeho pojetí se stal nadčasový symbol československé státnosti a kulturních specifik Československa.

Pokračování v této tradici by mohlo být velmi užitečné, i když se nelze omezovat pouze na odkaz Masarykovy osobnosti a je třeba uvádět v obecnou známost myšlenky, díla i životní osudy dalších typických představitelů demokracie a humanity, teoretiků i praktiků typu Kennedyho, Wilsona, Roosevelta apod.

Demokratická společnost může k umělecké a kulturní diferenciaci zaujmout řadu stanovisek, z nichž modelově prezentujeme tři hlavní:

Systém liberálně ekonomizující má svůj předobraz zejména v USA, ani zde však neexistuje v čisté podobě, varianta demokraticko-výchovná má značné tradice ve střední Evropě (i v předválečném Československu), varianta založená na principu služby je nejvýrazněji ztělesněna modelem BBC. Diferencovaná kulturní politika nemusí plně korespondovat s politickým liberalismem či státním intervencionismem. Volba mezi těmito třemi modely, případně dalšími možnými modely bude zřejmě významnou součástí politických procesů nejbližších let, i když predikce je přirozeně obtížná.

Hodnotová sféra pod vlivem stagnace a tendence jejího dalšího vývoje do listopadu 1989

DRAGOSLAV SLEJŠKA

Znalost dynamiky hodnotové sféry je součástí jakéhokoli prognostického zájmu o další vývoj. Dosavadní procesy je třeba znát i v případě, kdy došlo ke společenskému přelomu, který hodnotovou sféru jako celek postavil do kvalitativně nové celkové situace. Hodnotové přetváření tím teprve začíná. Vyjdeme z těch důsledků stagnace, které byly ověřeny na 28 výzkumech výdělečně činného obyvatelstva ČSSR v průběhu 70. a 80. let (tab. č. 1):

1) Systém monopolní moci a normalizační pošlapání přínosu Pražského jara se v hodnotových žebříčcích projevily nejprve výraznou *devalorizací veřejné činnosti*. Ta limitovaná a většinou nedůstojná veřejná činnost, kterou pod dohledem jediné strany nabízela normalizační politika, zastřela v očích většiny obyvatelstva zásadní hodnotovou podstatu činností pro veřejnost, jež pak byla po 20 let hodnotovým outsiderem (spolu s technikou a technickými inovacemi, podnikáním a náboženstvím je na posledních místech hodnotových žebříčků). Aktivně ovlivňovat veřejné záležitosti považovalo za velmi důležité v roce 1984 jen 11 % výdělečně činných občanů, v roce 1988 dokonce jen 9 %.

Porovnání hodnotových žebříčků z výzkumů výdělečně činného obyvatelstva ČSSR 70. a 80. let

Sledované hodnoty	Souhrnná pořadí ze žebříčků	
	70. let (15 souborů)	80. let (13 souborů)
Zdraví	1.	1.
Rodina, domov, děti	2.	2.
Život v míru	3.	3.
Existence, peníze, výdělek	4.	7.
Přátelství	5.	5.
Zajímavá práce	6.	8.
Pracovní prostředí	7.	6.
Život podle svých zájmů	8.	11.
Byt, vybavení domácnosti	9.	10.
Klidný život bez napětí a rizik	10.	4.
Rozvoj osobnosti, vzdělání	11.	9.
Pobyt v přírodě	12.	12.
Rekreace	13.	13.
Volný čas	14.	18.
Kultura, umění	15.	16.
Chata, auto	16.	19.
Sport, pohyb	17.	15.
Společenské ocenění a postavení	18.	17.
Záliby, koníčky	19.	14.
Veřejná činnost	20.	21.
Technika, inovace	21.	20.

Tato hodnota nesporně reagovala nejcitlivěji a bezprostředně na lidové hnutí listopadu 1989, kdy nové okruhy obyvatelstva a zejména mládež byly vtaženy do nově se na demokratických základech etabloující veřejné činnosti. Události však postupovaly rychleji než změny v kvalitě a připravenosti hodnotového potenciálu. Čím hlubší a intenzivnější tyto změny budou, tím pevnější budou hodnotové základy naší nové demokracie. V tomto směru bude působit zejména :

- a) spojování počátečního euforického generování této hodnoty s jejím kritickým generováním¹⁾, bez něhož není myslitelná ideologická pluralizace ;
- b) utváření kultury veřejného života v podmínkách plurality, tj. překonávání jevů mocenské revnivosti, partajnických manýr apod. (tyto jevy se zákonitě objevují po dlouhém období devalorizované veřejné činnosti) ;
- c) hodnotová anihilace hesla „Účel světí prostředky“ – prostředky necht jsou právě tak demokratické jako cíle ;
- d) překonávání uzavřené „kabinetní“ politiky zajištěním nejširší průběžné informovanosti ještě před vyhotovením rozhodnutí.

2) *Dalším hodnotovým outsiderem byla podnikavost* (ve výzkumech 70. let nesledována, v 80. letech na předposledním místě). Je to důsledek dlouhodobého omezování a likvidování této činnosti. Podmínky, za kterých byla povolována, byly takové , že jako legální činnost prakticky nebyla rentabilní. Uplatňovala se jako „druhá ekonomika“, což jen posilovalo negativní hodnotové postoje většiny občanů a většinou nezdůvodněnou závistivost. Mít možnost soukromě podnikat považovalo v roce 1984 za velmi důležité 6 % výdělečně činných občanů, v roce 1988 už 10 %. Došlo zde k určitému obratu v pozitivním směru (zřejmě pod vlivem sovětské přestavby). Na tento obrat může navázat další valorizace.

Zvýšené hodnotové důrazy na možnost podnikat kladou dělníci, průměrné důrazy kladou řídící pracovníci, podprůměrné důrazy kladou pracovníci administrativní a tvořivé duševní práce.

Také u podnikavosti ovlivňují události z listopadu 1989 další valorizaci. Pro její posilování je závažné to, že dosavadní valorizace se zaměřuje na podnikání s minimálním rizikem. Určitý obrat k podnikání, které kalkuluje i s nezbytným rizikem, bude záviset na konkrétních možnostech, které stanoví legislativa pro jednotlivé typy vlastnictví.

3) Nejvýrazněji se negativní vliv normalizačně stagnačního období v hodnotové sféře projevil *valorizací klidného života beze shonu, napětí a rizik*. V 70. letech byla tato hodnota na žebříčku 21 hodnot na 10. místě, v 80. letech však už na 4. místě. V posledních letech se i zde objevuje určitý obrat a po listopadu 1989 lze očekávat další devalorizaci, která postupně uvede do optimálních relací hodnoty kritické společenské aktivity a podnikavosti na jedné straně a klidného zázemí osobního i rodinného života a pohody na pracovištích na straně druhé.

4) Valorizace klidného života proběhla na úkor *devalorizace celé řady životně aktivních hodnot*. V 80. letech ve srovnání se 70. lety *poklesl hodnotový status zajímavé práce, materiální pracovní zainteresovanosti, svobodného počínání ve shodě s vlastními zájmy a celkově i volného času* (s výjimkou koníčků a sportu). To vše indikuje silné rezignační tendence, které se ze sféry veřejných činností rozšířily i na sféru činností pracovních a nakonec i ryze osobních. Z tohoto hlediska se rozšíření chatařství, chalupářství a automobilismu nejeví

¹⁾ Pojmy euforického, kritického generování hodnot, hodnotové kritické a apatizace jsou definovány a vysvětleny v autorově článku „Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití mekkých dat“ [SC, 1990, č. 3].

jako efekt hlubší sféry hodnotových postojů, ale jako forma úniku do bezvýhodnosti téměř všech ostatních společensky aktivujících sfér.

Revalorizace práce bude nejobtížnějším hodnotovým procesem řady příštích let. Bezprostřední význam v tom hraje zisková a mzdová diferencovanost, regulovaná tržní poptávkou a limitovaná pouze některými nezbytnými celospolečenskými zájmy. Rozhodující obrat dané revalorizace závisí však i na takovém stylu řízení pracovních procesů, ve kterém se spojují odborné kvality s participativními přístupy. Asociace s hodnotami demokracie, participace a samosprávy nabývají zvláštní významnosti tam, kde jde o hodnoty samostatné či tvořivé, kvalifikačně náročné práce, při hodnotových orientacích na špičkovou odbornost.

Hodnotově se silně identifikují participace na řízení a inovační přístup k práci. Překonání všech projevů trpěného šlendriánu a valorizace fortelné práce na vyšší úrovni soudobé techniky jsou možné jen cestou přetvoření identifikace těchto dvou aspektů v samozřejmou realitu pracovišť.

5) Během 70. a 80. let převládal u jednotlivých faktorů pracovní sféry dissatisfakční trend. *Zvyšování nespokojenosti se týkalo zejména faktorů ergonomických (pracovní prostředí, technické vybavení), výdělkových a manažerských (zejména ve vztahu ke špičkovému řízení podniků a k nadpodnikovému řízení).* V 70. letech se tato dissatisfakce pojila se zesilujícími se hodnotovými důrazy na dané faktory. Probíhal tedy přirozený a zdravý *proces hodnotové kritizace¹⁾*, byť málo účinný.

Na začátku 80. let však došlo k významné změně. Zvyšování nespokojenosti pokračovalo, ale hodnotové důrazy začaly relativně slábnout. Proces hodnotové kritizace přecházel v důsledku dosavadní malé účinnosti v nezdravý *proces hodnotové apatizace¹⁾*. V něm našla stagnace monopolního systému moci svou „axiologickou seberealizaci“ a současně nutnost sebepřekonání na zcela nové úrovni.

Bylo by značnou iluzí nyní, po listopadu 1989 očekávat brzký obrat dissatisfakčního trendu v trend satisfakční. Ekonomická situace se bude zlepšovat velmi pomalu a pouze za cenu obětí a úspor, které se nevyhnou ani mzdové ani sociální oblasti. Zato je třeba očekávat a dokonce vítat *zpětný obrat apatizačního trendu v trend kritizační¹⁾*. Kritika, opírající se o zesílené hodnotové důrazy, nebude planá, ale uplatní svou účinnost v rámci nových participačních možností, daných samosprávou. Teprve tato kritika „rozhýbe bahýnko“ stagnačního řízení a tím pomůže adaptovat řídicí sféru nárokům rentabilního hospodaření v tržních podmínkách. Zde dojde k efektivnímu souběhu vnitropodnikových konkurenčních vztahů.

Přechod k satisfikačnímu trendu může následovat teprve reálným zlepšením kritizovaných jevů. Bude jen postupný, ale tím trvalejší, čím spíše bude zlepšení založeno na solidním zavedení moderní produktivní techniky.

6) Stagnační období se zejména ve vztahu k oficiálně proklamované přestavbě projevilo v *disjunkci kritiky a aktivity*. Kritické názory na současný systém na podzim 1988 se asociovaly se zesílenými hodnotovými orientacemi na klidný život v rodině, disociovaly se s hodnotou veřejné činnosti a vyústovaly ve skeptické postoje k přestavbě (55 % výdělečně činných občanů). Na druhé straně konformní postoje k současnému systému se asociovaly se zesílenými orientacemi na hodnotu veřejné činnosti a s aktivní ochotou přispět k úkolům přestavby (21 %). Tyto vztahy jsou na pohled paradoxní, jsou však logickým důsledkem většinové nedůvěry k decizní sféře normalizačního období.

Podobně jako devalorizace veřejné činnosti byla také disjunkce kritiky a aktivity bezprostředně protržena listopadovými událostmi. Kritika našla svůj cíl v překonání celého systému a ani nová skutečnost není natolik lineární, aby kritika nemohla pokračovat na vyšší úrovni, zejména vůči případům, kdy demokracie, oslepená mocenskými vztahy, se může stávat nevěrnou sama sobě.

7) Listopad 1989 tedy představuje společenský obrat, jehož revoluční význam se nejeví jen v politické sféře, ale v méně nápadné, zato však tím hlubší formě i ve sféře hodnotové. Byl to rozhodující obrat *přechodu k valorizaci bloku společensky aktivních hodnot*, seskupených do čtyř podbloků:

a) Hodnoty *invence* (tvořivosti, inovace, objevitelství a k tomu potřebné vzdělání i jeho využití).

b) Hodnoty *svobody* (osamostatnění, emancipace, směřující k všestrannému rozvoji člověka jako svému hodnotovému cíli, aparentizace vnitřní svobody ve svobodu společensky otevřenou, samosprávu a demokracie).

c) Hodnoty *kritiky* (kritické iniciativy, kriticky generované valorizace v případě zaostávání a nedostatkovosti, přímého jednání, veřejné aktivity).

d) Hodnoty *otevřenosti* (pravdivé a objektivní informovanosti).

Tyto vysoce pozitivní hodnoty se seskupují kolem jádra, utvářeného spojením osobní nezávislosti a společenské odpovědnosti. A to je i hodnotové jádro, o které by se měl opírat námi modelovaný systém nových společenských vztahů.

Naproti tomu se devalorizují dezaktivizační hodnoty, rovněž členěné do čtyř podbloků: osobního *klidu* („co tě nepálí, nehas“, jednostranné zaujetí soukromím a konzumací), *rutiny* (manýry, epigonské přizemnosti, zaběhané osvědčenosti), *konformity* (poslušnosti, přizpůsobivosti, a reciproční manipulátorské schopnosti) a *utajení* (dezinformace, frázovitost).

S tímto hodnotovým východiskem lze předstoupit před naši pluralizující se veřejnost a také hledat vývojový smysl nové etapy, do které přecházíme.

8) Výzkum z podzimu 1988 prokázal, že:

a) z řady nešvarů a nedostatků tehdy většina výdělečně činného obyvatelstva kritizovala kromě nedostatků ve službách a v zásobování (58 %) kariérismus a protekcionářství (56 %);

b) z problémů naší společnosti většina považovala za nejnaléhavější zlepšení výběru schopných lidí do funkcí (75 %), zvýšení platů, zejména výkonně a kvalitně pracujícím (60 %), vysoký podíl též demokratizaci a zlepšení řízení (45 %);

c) z předností tehdejšího zřízení jsou uznávány nejčastěji zaručení práce a vzdělání (55 %), zdravotní péče a sociální zabezpečení (46 %).

Tyto údaje jsou poučné i dnes. Napovídají, že naše národy žádají demokracii, aniž by ztratily dosavadní sociální jistoty, naopak spíše s lepším zajištěním sociálních jistot. Ve svobodných volbách zvítězí ta strana, která bude skýtat nejvíce záruk spojení obou požadavků. Lepší budoucnost stěží přinese jiná etapa než ta, která bude ambivalentně nesena jak hnutím za demokratický socialismus, tak i hnutím za obnovu toho nejlepšího, co přinesly demokratické tradice našich národů.

Z tohoto hlediska je zcela zákonitě, že v Občanském fóru se sešla sdružení obou směrů. Jejich vztahy tvoří páteř hodnotového napětí nadcházející etapy.

Historické tradice (obrození, svobodné sdružování, dělnické hnutí, družstevnictví, odboje, první republika, samosprávnost, poválečné období, Závodní rady, Pražské jaro, Rady pracujících, disidenství atd.) ukazují, jak jsme hodnotově silní v obou směrech.

Současné hnutí je dostatečně silné k tomu, aby nezůstalo hodnotově epigonským návratem k minulosti, ale aby rozvinulo historicky hodnotovou tvorbu, která zákonitě vyústí v syntézu toho nejlepšího, co přináší demokracie a co socialismus (poučený hekatombami stalinismu o možnostech svého mocenského zneužití), tedy hodnotovou syntézu osobní svobody, skupinové plurality i sociální spravedlnosti.

Specifická role mladé (především studentské) generace v převratných událostech 1989–1990 není náhodná. Ačkoli můžeme mluvit o určitých obecných zdrojích úlohy studentů v novodobých revolučních hnutích (např. v roce 1968 ve Francii, později v Jižní Koreji, nedávno v Číně apod.), u nás jde zřejmě o případ poněkud odlišný.

Na jedné straně tedy známe sociologické analýzy generací (Schelsky, Eisermann, Mannheim, M. Meadowá, američtí sociologové 60. let aj.): ukazují, jak specifický typ sociálního chování v období dospívání může vyústit do unikátního generačního postoje a osudu, takže celé období může být charakterizováno jedinou generační konfigurací (beat generation, skeptische Generation, vojennoje pokolenije atd.). Na straně druhé pak stojí zvláštní případ Československa, jehož celý poválečný vývoj se vyznačuje právě *generačním* odstupem tří zásadních, radikálních, revolučních společenských přechodů, vyznačených léty 1948, 1968 a 1989.)¹⁾ Tento dvacetiletý rytmus je příliš nápadný na to, aby zůstal nepovšimnut.

Události let 1968 a 1989 jsou spojeny se specifickými generačními reakcemi na tutéž společenskou situaci, tj. na zavedení socialistického (stalinského) modelu společnosti, k němuž došlo po přerušení vývoje samostatného státu 2. světovou válkou. Z tohoto pohledu se dotýkají vztahu historické kontinuity a diskontinuity, proměn sociokulturního dědictví a rozpornosti ekonomického i politického transferu, celé naší poválečné historie. Proto také dnes nestačí věnovat pozornost pouze jedné – té nejmladší – generaci. Vždyť koneckonců nepoznala ani rok 1968 a od roku 1948 má již zcela pochopitelnou historickou distanci. Reagovala však na společenské poměry ustavené po roce 1948; představuje vlastně variantu chování předchozích věkových kohort, které se musely vyrovnávat s obdobnou situací a se stejným dědictvím.

Generační (kohortní) analýza pak umožňuje propojit generační příslušnost (definovanou věkem) a mezigenerační vztahy s historickými událostmi a společenskými poměry. Umožňuje hledat odpovědi na takové otázky jako: Lze ve dvacetiletém odstupe událostí 1948–1968–1989 vysledovat nějakou vnitřní generační logiku? Stojí v pozadí událostí 1968 a 1989 shodné postoje a cíle? Je vystoupení mladé generace v roce 1989 pouze unikátním projevem této generace, nebo bylo manifestací postojů vlastních i generaci jejich rodičů? Atd.

V těchto otázkách je ukryta jak složitost generačních vztahů, tak nebezpečí spekulativnosti při jejich odpovídání. Sociologicky vzato není obvykle mladá generace inspirátorem společenské vzpoury (hnutí), zato bývá jejím nositelem. Díky intenzivnějšímu prožitku společenských rozpórů a snadnější identifikaci s kritickými ideovými proudy se snadno stává hybatelem společenských událostí a v dalším vývoji i jejich (často krátkodobým) reprezentantem. Stává se sociální silou, i když impulsy, které její chování stimulují a regulují, mohou vznikat mimo ni. O tom přesvědčivě vypovídají třeba analýzy vztahu mezi studentskou vzpourou ve Francii

¹⁾ Měli bychom jít ovšem hlouběji do minulosti a sledovat i generační pozadí a důsledky přechodů vyznačených léty 1918 a 1938 a v návaznosti na to postihnout hlubší souvislosti generační diskontinuity let 1938–1948.

a hnutím nové levice či filozofií neomarxismu. Ale obdobně tomu bylo i u nás – jak v aktivním podílu jedné mladé generace na formování poměrů po roce 1948, tak ve vystoupení jiné mladé generace v roce 1989. V prvním případě šlo o naivní příklon ke komunistické ideologii, dovedně heroizované vítězstvím nad nacismem, v druhém případě o postupný příklon k opozičnímu (disidentskému) hnutí, které ostře formulovalo odpor vůči jakešovskému režimu.

Na druhé straně se zdá, že existuje podstatný rozdíl mezi reformátorskou „vzpourou“ 1968 a (něžnou, sametovou) „revolucí“ 1989. Zatímco rok 1968 byl vlastně vzpourou těch, kteří se postavili proti svému mládí – a dokonce většinou ve jménu svých mladých ideálů, odpor proti společenským poměrům kulminující v roce 1989 tento vnitřní (nebo vnitrogenerační) motiv neměl. Šlo o dvě odlišné situace. V roce 1968 se jednalo především o nápravu poměrů, což se projevilo především:

- důrazem na vnitřní reformu komunistické strany, která nadále zůstávala nositelem změn (obdobu pozorujeme dnes v SSSR),
- logickým navázáním na kritiku kultu osobnosti a tím pokusem o změnu jím vyvolaných poměrů (důraz na rehabilitace apod.),
- ulpíváním na konstantách, jimiž byl určován režim po roce 1948 (společenské vlastnictví, vedoucí úloha KSČ, marxistická ideologie aj.),
- opatrným a v podstatě vynucovaným akceptováním sil, které se neidentifikovaly s revolucí 1948, a jejich složitým začleňováním do obecného proudu „nápravy křivd“ (K 231 aj.) atd.

Ačkoli silily hlasy poukazující na nelegitimitu celého systému (které se nakonec staly argumenty k vojenské intervenci), reforma probíhala ve znamení pokusu o revitalizaci dosavadního společenského systému. Bylo to také dáno tím, že v čele celého tzv. obrodného hnutí stáli reprezentanti a protagonisté sociálních a politických sil, spojených s převratem v únoru 1948, a většinou tedy aktivní účastníci všech přeměn předchozích dvou desetiletí.

Události a změny 1989–1990 se vyznačují jinými momenty. Tím ovšem není řečeno, že by ty předchozí neobsahovaly, staly se však podružnými. Do nového proudu se začlenili nejen postižení dědicové let 1948 a 1968 („generace třetí revoluce“), např. sdružených v klubu Obroda, ale příklonem k němu se vyznačují i ty sociální skupiny, které vlastně na předchozím 20–40letém vývoji vydělaly: družstevní rolníci, byrokratický aparát, nekvalifikovaní pracovníci všech úrovní, pracovníci preferovaných odvětví aj. (Je ovšem otázka, jak dlouho jim tento příklon vydrží). Něco podstatného se však změnilo: byl zpochybněn a je demontován celý model společenského uspořádání, vzniklý po roce 1948, model, který prokázal svou neživotnost. O tom svědčí mimo jiné:

- zrušení vedoucí úlohy KSČ a s ním i ideologického monopolu marxismu-leninismu,
- zdůrazňování státní suverenity bez vnějších omezení,
- jednoznačná tržní a soukromovlastnická orientace ekonomické reformy,
- vznik politického pluralismu (a příprava svobodných voleb) atd.

A do tohoto rámce vstupuje kategorie generace – v podobě závislé a nezávislé proměnné.

Mladá generace roku 1989 jako společenská síla odmítla hledat svou identitu v rámci poměrů, na které narážela celá společnost. Vzpoura proti nim byla latentní v celé společnosti. V menší části jako vzpoura proti režimu vcelku: tak se formovala část ilegální opozice (spojené mnoha nitkami s naší emigrací), která se minulých čtyřicet let neztotožňovala pouze se stalinismem, ale považovala je za důsledek chybného kroku a spatřovala tudíž jediný osvědčený model ve svobodné společnosti charakterizované politickým pluralismem a volným trhem. Větší část opozice navazovala na rok 1968 a na gorbačovskou perestrojku. Tento totální odpor proti stávajícím poměrům pak byl sociokulturním zázeminím socializace mladé

generace: tuto atmosféru dýchala ve svých rodinách a stále silněji i mimo ně. Nezajímaly ji nuance historických peripetií, nebyla traumatizována srpnovými tanky – převažoval odpor. Proto došlo k jejímu rychlému a snadnému propojení s těmi formami opozice, v nichž převládalo pojetí dosavadního vývoje jako krachu jednoho modelu, proto se klonila k názoru, že rok 1968 byl spíše neúspěšnou reformní epizodou než precedentem, na který by se mělo navazovat. A proto také mladá generace zůstává stále ještě autonomní sociální silou, stojící v latentním odporu proti předchozím generacím, zvláště proti své – opatrné – rodičovské generaci.

V této souvislosti je nezbytné tuto rodičovskou generaci charakterizovat. Nejde totiž v převážné míře o protagonisty roku 1968, nýbrž hlavně o ty, kteří byli již krátce po startu o své životní šance léty normalizace okradeni a kteří se na normalizační poměry více či méně adaptovali a naučili se v anomálních společenských podmínkách žít. Reálný socialismus v nich vytvořil takovou strategii jednání, která se obávala radikálních změn; asi by se jim přizpůsobovala se značnými potížemi a nikoli bez rizika ztrát. Liší se tedy od generace, která stála v čele reformního hnutí r. 1968 (a napravovala své vlastní mládí), i od mladších druhů, kteří sami sebe definují jako „ne-generaci“, opatrnou v úsudcích a nemající si co říci s ostatními.

Sociologická analýza rodičů dnešní mladé generace naznačuje, že patří k obětované generaci, jež vždycky pouze sklízela dílo svých starších předchůdců. V tomto smyslu jde vlastně o „mezigeneraci“: její příslušníci dospívali koncem éry Novotného a měli tudíž nepříjemné zkušenosti se stalinismem, který určoval jejich dětství a mládí; normalizační období je zastihlo v době osamostatňování, kdy si hledali místo v životě a zakládali rodinu; události konce 60. let sice intenzivně prožívali, nestaly se však konstitutivním prvkem formování životního programu (např. politické a kulturní myšlení zakoušeli jenom torzovitě a často zprostředkovaně). Navíc část této rodičovské generace se dostala mezi držitele moci, nebo alespoň do jejich blízkosti – především jako „kádrové rezervy“. Nebyla tudíž vystavována výkonovým nárokům, spíše se musela vyrovnávat (hlavně morálně) s mechanismem nomenklaturního, tj. askriptivního přidělování pozic. Materiální situaci měla v podstatě vyřešenu (také díky dobré adaptaci na poměry, v nichž nemalou roli hrála stínová ekonomika, konexe atd.), názorově, postojeově a ideologicky se však s režimem neidentifikovala – a to ani v případě, že se podřídila nomenklaturním pravidlům. Právě tato generace se stala dominantní součástí tzv. šedé zóny, v níž byl rozpor mezi privátním světem a veřejností asi nejhlubší (proto se právě v této generaci nejintenzivněji projevil problém „dvojí morálky“, úniku do rodinného soukromí apod.).

Tím se však tato rodičovská generace odlišovala od normalizační garnitury (byť zčásti tvořené jejími vrstevníky), která nejen respektovala pravidla systému, ale pomáhala ho aktivně a iniciativně budovat a udržovat; je tedy spoluzodpovědná za stav společnosti, nikoli však za systém, na který se adaptovala. A proto se také liší od generace protagonistů roku 1968, která – jak již bylo řečeno – usilovala vyrovnat se se systémem, na jehož formování měla kdysi podstatný podíl.

Generace roku 1968 ovšem také není homogenní. Tvoří ji přinejmenším tato seskupení:

- oběti revoluce 1948, kteří jí byli smeteni (odešli do emigrace, byli donuceni změnit sociální postavení, přizpůsobili se apod.),
- protagonisté předchozích „dvou revolucí“ (1948, 1968), kteří se stali obětí následné normalizace (emigrace tvoří její zvláštní uskupení),
- protagonisté normalizace, tj. především druhá a třetí garnitura reformistů, ale také tzv. konzervativci roku 1968.

Zvláště druhé z uvedených generačních seskupení má ve vývoji naší společnosti osobitý

význam, neboť v jistém smyslu tvoří jádro „generace tří revolucí“. Právě její osudy skrývají dramatické rozpory idejí a reality, promítnuté na plátno dějin socialismu. Ani historie, ani biografie se nedají změnit, dají se jen různě vykládat či interpretovat. Rok 1989 nastolil problém rozporu diskontinuity společenského vývoje a kontinuity biografii (jako podmínky osobnosti identity), který už nelze řešit – také vzhledem k věku této generace – prostou změnou technologie každodenního života. Individuální artikulace tohoto rozporu se však může stát nejbohatším a nejpoučnějším svědectvím doby.

Složitá síť generačních seskupení, kterou se naše nynější společnost vyznačuje, skrývá nejen odlišné typy životních osudů, představ a cílů, nýbrž i komplikovanou strukturu mezigeneračních vztahů. Tlak společenských poměrů vyvolával odlišné formy adaptace, životních strategií, různé modifikace hodnotových systémů (v kontinuu životního oportunismu a aktualismu na jednom pólu a ortodoxního ulpívání na určitých hodnotových konstantách, byť zcela rozdílné ideové provenience na pólu druhém). Jejich mezigenerační přenos pak byl zdrojem mnoha dalších rozporů (např. útěk do soukromí znamenal neadekvátní zátěž rodiny, podléhající snadněji rozvratům apod.). Níže uvedený pokus o utřídění generační struktury naší společnosti navzdory prokazatelnému zjednodušení chce naznačit komplikovaný průnik historické periodizace s biografickými etapami.

Je ovšem otázkou, nakolik je v generační struktuře zakódován prediktor budoucího diferencovaného chování populace, nakolik tedy minulé zkušenost jednotlivých generací bude determinovat jejich budoucí vývoj. Lze v podstatě očekávat několik procesů:

- 1. Přirozený odchod „generace tří revolucí“ zřejmě povede – zvláště v kontextu nastupují-

Generační struktura československé společnosti

Rok narození		Věk v roce			Označení generace	Poznámka
		1948	1968	1989		
I.	1966–1974	–	– 2	15–23	„mladá generace“	
II. a	1957–1965	–	2–11	24–32	„ne-generace“	rodiče malých dětí
II. b	1948–1956	–	12–20	33–41	„mezigenerace“	rodiče teenagerů
III. a	1938–1947	–11	21–30	42–51	„generace dvou revolucí“	rodiče „mladé generace“
III. b	1930–1937	12–18	31–38	52–60		
IV. a	1921–1929	19–27	39–47	61–68	„generace tří revolucí“	
IV. b	1920 a dříve	28+	48+	69+		

ciho politického a ideového pluralismu – k oslabení vlivu socialistických programů ve společenském i individuálním životě. Jejich mezigenerační přenos byl paralyzován normalizační zkušeností mladších generací a vulgární ideologizací.

2. Přírozenou zálohou při konstituování nového typu společnosti je a bude heterogenní seskupení „generace dvou revolucí“ a „mezigenerace“. To bude v podstatě prolongovat strategii udržení standardu své každodennosti, na kterou přešlo v předchozím životě. Orientace na životní jistoty kombinovaná se silným sociálním podvědomím, které se v tomto seskupení utvořilo, může vést ke značně diferencovaným reakcím na nové poměry a příležitosti.

3. Mladé generace budou pravděpodobně formovat svůj generačně specifický životní program spíše v návaznosti na novou společenskou situaci než na programy předchozích generací. Na jedné straně se může projevit efekt nekvalitního vzdělání, sociální nepředpojatosti (např. vůči liberalistickým programům), rozporu mezi vysokou společenskou angažovaností a nízkou politickou zkušeností apod., na straně druhé pak výrazný sklon k humanizaci jednání, ať už se to projevuje jeho ekologizací, antidogmatismem všeho druhu, nebo charitativním cítěním. Vnitrogenerační solidarita se však může snadno rozplynout, neboť tyto generace budou na počátku 90. let v situaci, kdy vstoupí do života silné populační ročníky, očekávající, že jim nová společnost zajistí lepší životní podmínky, než by toho byla schopna společnost předchozí (tj. byty, pracovní příležitosti atd.). Nebude-li tomu tak, pak zde snadno může vzniknout komplex podvedené generace, jejíž zklamání a skepse z výsledků „něžné revoluce“ prohloubí mezigenerační napětí.

Generační analýza upozorňuje na specifickou segmentaci sociálně politických proudů. Je obtížné prognózovat budoucí osud generací i rozsah budoucí mezigenerační kooperace.

Z devíti statí o jednotlivých aspektech očekávané sociální transformace, které vznikly na výzvu Sociologického fóra, ani jedna neuvádí v pochybnost předpokládané základní směry pohybu československé společnosti: k pluralitní demokracii s humanitním hodnotovým systémem, ke společnosti ekonomicky i kulturně prosperující a sociálně spravedlivé, otevřené vůči Evropě a světu. Tyto směry souvisí s určitými sociálními trendy: s přechodem k pluralitnímu demokratickému politickému systému s postupnou debyrokratizací a demokratizací správy společnosti, k pluralitně demokratickému pojetí duchovní kultury a hodnotového systému společnosti, k tržní ekonomice se zásadně novým vztahem výrobců a spotřebitelů, k výraznějšímu prosazení výkonového principu v celém sociálním uspořádání, k modernější odvětvové a profesionální struktuře, k většímu uplatnění nastupujících generací v celém životě společnosti, k obousměrnému otevření sociálního systému do světa. Zdá se, že všechny uvedené charakteristiky považují autoři, kteří se k problematice vyjádřili, za jakýsi uznávaný základ budoucího směřování československé společnosti. Tím ovšem není řečeno, že nejbližší vývoj nemůže vnést do těchto představ značné modifikace a nové prvky a že jiní sociologové nemají na tyto otázky jiné názory.

V průběhu přípravy statí se stále zřetelněji prosazovala myšlenka, která zazněla už na počátku společné práce, myšlenka o možnosti a pravděpodobnosti uplatnění různých vývojových variant, popřípadě modelů sociálního vývoje, v nichž by se mohly realizovat (popřípadě modifikovat) jinak obecně uznávané budoucí vývojové trendy. Nejdále v tomto směru postoupila studie Musila a Linharta o problémech přechodu k pluralitě hodnot.

Studie, které jsme zpracovali, usilují o to, aby byly sociologické, a to jednak v analytickém, jednak v prognostickém slova smyslu. Mají především poukázat na příčiny krize d'ancien régime, ale především mají naznačit možnosti, které se otevírají české společnosti. Dnes je již zřejmé, že trajektorie našeho dalšího vývoje mohou být různé, že naše společnost – a každý jednotlivec – se bude v příštích měsících rozhodovat a bude volit z několika nejpravděpodobnějších cest. Fakt pluralismu jako společenské reality v současném Československu není zapotřebí dokazovat. Méně zřejmá je vnitřní logika hlavních modelů možného vývoje, to jest koncepcí typů společnosti, k níž chceme dospět.

Pokusili jsme se vyjádřit jednoduchým způsobem, to jest výčtem určitých vlastností, strukturu nejpravděpodobnějších modelů, které budou v myslích lidí soupeřit o uznání. Jde o tři varianty společenského uspořádání, o nichž předpokládáme, že mají největší šanci se uskutečnit. Nazvali jsme je modelem sociálně liberálním, sociálně demokratickým a demokraticko-socialistickým. Směřování ke každému z těchto modelů a také dosažení cíle, který je v nich vyjádřen, povede k řadě hospodářských, sociálních i politických důsledků, o nichž musíme co nejvíce vědět, a musíme to jako sociologové veřejnosti sdělovat.

Je přitom zjevné, že model sociálně liberální a sociálně demokratický má nejen ideové, nýbrž také reálně fungující předobrazy ve vyspělých zemích Evropy a světa, zatímco model demokratického socialismu i po přechodu k pluralitní demokracii uchovává určité rysy

státního socialismu, hodnotově blízké rovnostářsky naladěným vrstvám obyvatelstva, zainteresovaným na uchování, popřípadě prohloubení tzv. sociálních jistot minulého období. Přesto, že lze mít určité pochybnosti o schopnosti společnosti, jež by odpovídala takovému modelu, stimulovat přechod k ekonomické a kulturní prosperitě a vymanit se z osidel byrokratismu, je realistické počítat i s touto variantou volby budoucnosti jako jednou z možných.

Všechny rozborů naší současné situace zároveň svědčí o tom, že při formující se pluralitě názorů politických, ekonomických i kulturních existuje v převážné části české společnosti – ať již ve zřejmé nebo skryté podobě – určitý společný jmenovatel. Nazýváme ho demokratismem a máme přitom na mysli něco více než jen politickou formu. I když míra konsensu české populace v tomto ohledu není odhadnutelná, jsme přesvědčeni, že hovoříme o sociální skutečnosti. Historická zkušenost, vývoj české společnosti, její sociální struktura a do jisté míry i česká politická kultura v proměnlivých situacích posledních 150 let jsou důvody, které nás opravňují k takovému tvrzení.

Tři modely, jimž připisujeme největší roli v české společnosti, mají v hlubších vrstvách českého myšlení společné východisko. Označujeme je pojmem demokratismus. Není to konsensus bez problémů a bez napětí. Česká společnost se nám jeví jako společnost, která tenduje k vyrovnávání hodnot individuální svobody a sociální solidarity. Nejsme ani radikální liberálové, ani radikální kolektivisté. Naše sympatie často kolísají mezi požadavky svobody a rovnosti a naše politická řešení mají jak ve vzdálenější, tak i bližší historii povahu úsilí nalézt mezi oběma principy komplementaritu. Snad by se našly i empirické důkazy o tom, že odchýlí-li se nějaké hnutí příliš od této komplementarity, je konfrontováno dříve nebo později s nesouhlasem a odporem širokých vrstev. Jsme země středu. Bylo to již mnohokrát řečeno, vysvětlováno i odsuzováno. Nám sociologům však nezbyvá než opakovat to. Našli bychom mnoho dokladů, že tomu tak je.

Proč však na závěr našich analýz i pokusů o výhledy zdůrazňujeme tento moment? Důvod je jednoduchý. Každá budoucí česká politika hospodářská, sociální a kulturní by měla vycházet z tohoto sociologického faktu. Měla by předpokládat, že i tři shora uvedené varianty a modely možné budoucí společnosti budou vždy vystaveny nebezpečí neúplnosti, kompromisu a „nečistoty“. Koalice byly typickým rysem české politické historie a existuje mnoho konkrétních důkazů z uplynulých týdnů, že tomu tak je i v současné době a pravděpodobně bude i v budoucnosti.

Avšak paradoxem české politiky i českého kulturního života je zároveň skutečnost, že se vedou ostré boje o rozdíly, které se jeví pozorovateli zvenku jako nedůležité. Sociologicky nahlíženo, je možné, že se za manifestně malými politickými rozdíly skrývají latentně velké rozkoly. Konsensuální politická kultura musí vybojovávat své velké konflikty na bázi „malých rozdílů“.

V současné době jde ovšem o to, abychom jako sociologové pomohli artikulovat něco, co by se mohlo nazvat ideálními typy politických variant. Konsensuální atmosféra tradiční české politiky vede vždy až k instinktivnímu zatemňování vnitřní logiky politických ideologií. Znejasňuje kontury politických, někdy i kulturních filozofií, neboť obava z vybočení ze shody je větší než obava z intelektuální nesourodosti a nejasnosti.

Pokusili jsme se proto na několika místech našich rozborů poukázat spíše na rozdíly, na nutnost voleb, na konflikty mezi tím, co ta či ona část české společnosti chce. Proto jsme tam, kde to bylo možné, hovořili o různých variantách dalšího vývoje, které si budeme v politickém soutěžení volit. Musíme však vědět s maximální jasností, mezi čím volíme. I to bylo cílem našich úvah o třech nejpravděpodobnějších vývojových variantách.

To nás přivádí k důležité poznámce o roli sociologie v české současnosti. Toto pojetí role

sociologie nebylo příliš často v uplynulých 40 letech formulováno. V situacích politického zápasu, sociálního soutěžení, kulturních bojů – a tyto situace se zdají být častějším stavem všech moderních společností než stav souladu, solidarity, popřípadě shody či pevné integrace – je podle našeho soudu mravně oprávněnou rolí sociologie ozřejmit pozice i ideologie soutěžících nebo i soupeřících sociálních sil a v jistém smyslu odhalovat za běžnou rétorikou skutečný význam toho, o co tyto síly, to jest konkrétní lidské subjekty sdružené do různých formací, usilují. Úkolem sociologie je artikulovat to, co je nejasné, nebo i to, co je zastíráno a záměrně znejasňováno, ukazovat na nevyjadřované anebo prostě neočekávané důsledky určitých koncepcí. Každá pozitivní volba a důraz na určitou hodnotu nebo soubor hodnot je odmítnutím hodnoty jiné nebo hodnot jiných. Představa o nalezení univerzálně přijímané harmonie zájmů ve společnosti je stanovisko, které je pro většinu sociologů výrazem naivního myšlení o společnosti anebo výrazem politického pokrytectví.

Sociolog, který vychází ze znalosti společnosti tak jak je, musí proto pomoci veřejnosti a politikům v „soutěžním poli“ orientovat se v nepřehledné situaci. Kdybychom použili volného obrazu: musí nakreslit mapu dané situace, změřit význam a váhu sil, které v daném terénu působí na budoucí změny, načrtnout pravděpodobné důsledky existujících spontánních trendů a vědomých rozhodnutí politiků i členů občanské veřejnosti. Nemůže však, a podle našeho názoru nesmí označit žádné řešení za univerzálně „dobré“. V demokratických společnostech, jejichž niternou složkou je skutečný pluralismus zájmů, názorů, cílů i nástrojů, je to věc volby svobodně myslících a jednajících lidí. Na této skutečnosti nemůže nic měnit ani známá okolnost, že empiricky reálná skutečnost takto „nefunguje“. Lidé jsou nepochybně manipulováni, nejčastěji apely k přijetí univerzálně platných politických idejí a programů, ale je-li úkolem politiků získat co největší počet hlasů, nemělo by to být cílem sociologů. Jejich rozbor i odhady budoucnosti mají směřovat k porozumění významu voleb, které lidé individuálně i skupinově činí. Mravně legitimní rolí sociologie je učinit společnost maximálně transparentní a umožnit lidem odhadnout důsledky svých rozhodnutí. Všichni jsme stále stavěni před rozhodování a volby, všichni usilujeme o to, aby byla minimalizována rizika těchto voleb a abychom přitom dosáhli svých cílů. Maximální racionalita takového postupu – a to je zapotřebí zdůraznit – neodstraňuje skutečnost volby, skutečnost zaujetí stanoviska. A této determinaci nemůže nikdo uniknout, ani sociolog, který přes svou profesi zůstává především občanem.

* * *

Historickou realitu složitého přechodu od totalitní, byrokraticky spravované společnosti se silným vlivem rovnostářského uspořádání a tomu odpovídajících „sociálních“ hodnotových orientací si uvědomují autoři všech statí. V tomto duchu je zaměřena Broklova úvaha o blížícím se rozcestí směrů k demokracii politické a k demokracii sociální, mezi nimiž budeme muset permanentně volit i v budoucnosti, jeho upozornění na technická i sociální úskalí překonávání byrokratické správy společnosti přímou demokracií založenou na moderních informatizačních technologiích, jeho skepse vůči možnosti úplného překonání sociálních korelátů „kastovního“ uspořádání.

Rovněž Večerník klade důraz na nezbytné střetnutí objektivně existujících rozporných sociálně psychologických konotací základních institutů tržní ekonomiky (například podnikání vůbec a soukromého zvláště) ve vědomí lidí a tím i v sociální realitě, na nutnost tvrdého zápasu starého a nového pojetí otázek sociální diferenciace a sociální spravedlnosti. Současně z tohoto hlediska promýšlí inventář systémových nástrojů sociální politiky, jež by mohly přechod k tržní ekonomice usnadnit ve skutečném životě i v psychice lidí.

Skupina P. Matějů (ve statích Filipcové a Matějů) přijímá oprávněnost hypotézy o třech v úvahu připadajících hlavních směrech vývoje jakožto možných výsledcích demokratické volby československé společnosti. Explicite popisuje sociálně liberální, sociálně demokratickou a demokraticko-socialistickou variantu řešení problému uplatňování výkonnostního principu a prosazování nové úlohy vzdělání. Současně tu zaznívá upozornění, že demokraticko-socialistické snahy o udržení sociálních nerovností „v jistých, mentalitě našich národů odpovídajících hranicích“ pomocí redistribučního mechanismu vyvolávají skepsi, motivovanou neúspěchy tzv. reálného socialismu v prosazování ekonomické efektivity opřené o výkon. Matějů v téže souvislosti mluví o tom, že socialistické přístupy k otázkám vzdělání nebudou mít daleko k prosazování principu „rovnosti podmínek“, tj. radikálnějších redistribučních opatření zasahujících samé kořeny sociální nerovnosti. Nepochybuje však o tom, že ani jedna z variant řešení se při praktickém uplatnění nemůže vyhnout respektování obecných principů nutné změny ve vzdělávacím systému ve směru zásadně odlišném od minulosti.

Tuček ve své úvaze o sociálních problémech restrukturalizace národního hospodářství, kterou považuje za nezbytný moment příštího vývoje, několikrát upozorňuje na nezbytnost významných sociálních opatření podporujících tento trend, a na nebezpečí ořesů, jež by mohly přinést jednostranné liberalistické zásahy v prostředí „natolik definovaném svým předchozím vývojem, že v něm neexistuje zatím prostor pro individuální řešení dané situace“.

Alan pravem dochází ke zjištění, že sociálně politické proudy jsou v nynějších podmínkách specificky generačně segmentovány, a upozorňuje na zakotvení různých modelů sociálně politického uspořádání společnosti v historicky diferencované zkušenosti a tomu odpovídajícímu vědomí lidí.

Obecnou tendenci obsaženou v jednotlivých statích bychom si dovolili shrnout v následující úvaze. Pravděpodobnost vzniku a uplatnění tří různých modelů sociálního uspořádání jako variant, z nichž bude československý lid ideově a politicky volit, není patrně pouhou teoretickou spekulací ani jen důsledkem uplatnění analogie. Spíše jde o snahu postihnout v typizované podobě možná vyústění reálného historického procesu. I když žádný z autorů nehoří sympatiemi k zdiskreditovanému redistributivnímu pojetí socialismu, každý současně vidí složitost procesu historického překonávání jeho sociálně psychologických kořenů i jeho hlubokého proniknutí do institucionalizované i individualizované každodenní životní praxe. A to je důvod, proč je patrně nutno ve formě modelu „demokratického socialismu“ uznat hypotetickou možnost historického přežívání prvků redistributivního státního socialismu i v období radikálního rozchodu s minulostí, uskutečňovaného nyní především ve formě přechodu od totalitního státu k pluralitní demokracii. Sociálně liberální uspořádání společnosti je zjevným cílem reálného úsilí řady vlivných ekonomů i hospodářských politiků. Ve prospěch tohoto úsilí mluví jak nesporná potřeba radikálních a konzistentních zásahů do ekonomiky, tak podmínky, které pro svou jistě nezbytnou spolupráci při jejím oživení a modernizaci klade zahraniční kapitál. Sociolog ovšem nemůže nevidět dalekosáhlé sociální souvislosti radikálního uplatnění neoliberálního ekonomického modelu, byť v jeho osvětlené „sociální“ verzi, a nemůže neupozornit na obtížnost konfliktu, v němž se tento směr hospodářské reformy střetne s dosud převládající sociální realitou i psychikou. Snad to je důvod, proč většina autorů uveřejňovaných statí zdůrazňuje nezbytnost silné, avšak zásadně nově koncipované sociální politiky státu i jiných společenských subjektů jako předpokladu, doplňku i nezbytné kompenzace zásadních hospodářských reforem. Právě tímto problémem, jak jej klade skutečný historický proces, spíše než jinak jistě významnými analogiemi a historickými reminiscencemi, se vysvětluje to, že žádný z autorů nemůže opomenout význam sociálně demokratického modelu pro budoucí volbu československé společnosti.

Domníváme se, že sociologové jsou – kromě objasňování existence a povahy různých

modelových řešení – povinni dovést své úvahy o existenci těch či oněch základních sociálních trendů vývoje až do roviny námětů pro tvorbu koncepce sociální politiky, schopné reagovat na všechny skutečně podstatné, společensky relevantní aspekty sociálního pohybu současnosti a budoucnosti. Uplatnění takové sociální politiky bude určitě nepostradatelnou součástí přeměn československé společnosti, ať už se v nich uplatní výrazněji kterýkoli z modelů jejího uspořádání. Soudíme, že podíl na koncipování sociální politiky demokratického Československa je závažným polem, které se otevírá pro uplatnění intelektuálního úsilí československé sociologie právě nyní.

Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě ¹⁾

IVAN SZELENYI
Kalifornská Univerzita
Los Angeles

V této stati jsem si vytkl tři cíle. Za prvé: popsat současný stav sociálně-ekonomických proměn ve východní Evropě se zvláštním zřetelem k Maďarsku. Za druhé: zhodnotit alternativní scénáře budoucího vývoje v této části světa. Za třetí: zabývat se tím, co považuji za nejméně riskantní či nákladnou budoucnost východní Evropy, aniž bych ji nutně považoval za nejpravděpodobnější či dokonce nejvíce žádoucí. Budu se snažit dokázat, že se tato budoucnost nesmí výrazně lišit od tzv. „Třetí cesty“, jak ji mezi dvěma válkami nazvali teoretikové společnosti v Maďarsku a v dalších zemích, jako je Bulharsko, Rumunsko nebo Polsko.

Teoretikové Třetí cesty zastávali v meziválečných letech tento názor: mýlí se ti, kdo tvrdí že země v této oblasti si mohou vybrat pouze mezi sovětským typem kolektivizace zemědělství a kapitalistickým typem proměny převážně polofeudálních velkostatků v plantáže. Tvrdili, že proletarizace celého rolnictva není nevyhnutelná. Považovali za možné, dokonce žádoucí, aby se z některých rolníků stali velkostatkáři a z městských řemeslníků průmysloví podnikatelé. V meziválečných letech teoretikové Třetí cesty zdůrazňovali potřebu a možnost vzniku domácí majetné buržoazie.

Toto poselství teorie Třetí cesty je dnes velmi aktuální. Také ti, kdo se s ní dnes ztotožňují, dávají přednost rozmachu buržoazie. V současné epoše znamená Třetí cesta strategii podpory kovářů nebo dělníků, kteří jsou zapojeni do druhé ekonomiky a stávají se vlastně podnikateli. Cílem je vytvořit z těchto poloproletářských vrstev Besitzbürgertum (majetnou buržoazii) a umožnit proměnu inteligence v sociálního partnera této Besitzbürgertum, přeměnit vysoce vzdělané vrstvy v Bildungsbürgertum (buržoazní odborníky). V jistém smyslu jde skutečně o Třetí cestu nebo třetí alternativu mezi reformními komunisty a klasickými liberály (19. století). Třetí cesta dnes znamená radikálně skoncovat s komunistickým kolektivismem, aniž by se však východní Evropa zároveň stala odbytištěm velkých západoevropských a severoamerických firem.

'Postkomunismus ve východní Evropě

Je jasné, že nadešel konec jedné epochy. Velký sociální experiment, který trval čtyřicet let, skončil, protože se nezdařil. Musí přijít něco nového a něco kvalitativně nového také vzniká.

Vymezení charakter epochy, která je již za námi, není snadné. Byla to epocha, v níž zřídka byly věci nazývány pravými jmény. Nazývám tuto epochu – nutně zjednodušeně – komunismus a pro popis současných změn, které se odehrávají v takových zemích, jako je Polsko,

¹⁾ Tento text byl napsán v listopadu 1989

Maďarsko, Jugoslávie nebo východní Německo, navrhuji používat střízlivého pojmu „přechod k postkomunismu“. Komunismus a postkomunismus charakterizují takto:

1. V epoše komunismu byly „výrobní prostředky“ vlastnictvím státu a téměř celá populace byla zaměstnána ve státním sektoru. Dnes se tento systém rozpadá: v oblasti výroby vzrůstá význam soukromého sektoru, který se dynamicky rozvíjí. Homogenní redistributivní ekonomický systém komunismu se přetváří ve smíšený systém, v němž se státní a soukromý sektor doplňují. Poprvé po čtyřiceti letech si jsou veřejné a soukromé vlastnictví v Maďarsku rovnocenné přinejmenším v právním slova smyslu.

2. Strukturu komunistické společnosti bylo možné popsat jako jednoduchou pyramidu či hierarchii. Vzestup a sestup po této pyramidě byl určen interakcí dvou faktorů: jednak dokladů o vzdělání a jednak loajality vůči straně či vůči vedoucím představitelům strany. Na vrcholu této pyramidy byli ti, jejichž loajalita byla mimo jakoukoli pochybnost, přičemž jejich doklady o vzdělání byly přijatelné. V základně pyramidy byli ti, o jejichž loajalitě se pochybovalo, a nevzdělání. Vrchol pyramidy tedy tvořila nomenklatura inteligence a základnu proletariát. Během několika posledních let se tato sociální struktura, která byla reminiscencí na feudální řád, stala mnohem složitější. Jakožto korekce či dodatek ke kvazifeudálnímu uspořádání se začíná objevovat alternativní sociální hierarchie podobnější třídnímu uspořádání. V rámci této hierarchie je úspěch či neúspěch určován spíše obchodní dovedností, štěstím či osobním majetkem. Na vrcholu této pyramidy nacházíme podnikatele a v základně jejich námezdní pracovníky. Uprostřed je většina maďarské společnosti: poloproletářské vrstvy, lidé pohybující se mezi proletariátem a maloburžoazií, kovorolníci, podnikatelé na částečný úvazek, všichni, kdo zkoušejí své štěstí v druhé ekonomice.

3. Během několika posledních měsíců ztratila komunistická strana svůj monopol na moc. Zformovala se nová opoziční hnutí a nové strany. Do budoucna se komunistická strana bude muset učit, jak žít společně s ostatními stranami, jak vládnout v koaliční vládě nikoli s nominálně opozičními stranami, ale se skutečnou opozicí. Sama komunistická strana se dokonce může stát opoziční stranou.

Chceme-li charakterizovat události posledních několika měsíců v maďarské a polské společnosti jedním slovem, nenalezneme lepšího pojmu než „zburžoaznění“ nebo „buržoazifikace“. Proces zburžoazňování začal v Maďarsku přinejmenším již před dvěma desetiletími. Komunistický převrat konce čtyřicátých let přerušil buržoazifikační proces, který byl zahájen bezprostředně po roce 1945. Po roce 1949 pak byla vlastně celá společnost proletarizována. Lid východní Evropy se s tím však nikdy nesmířil. Nicméně za stalinismu a zvláště po krvavém potlačení revoluce v roce 1956 musela maďarská společnost toto přerušení akceptovat. Od poloviny šedesátých let a dále během nejúspěšnějších let kádárismu, kdy se ukázalo, že kádáristická byrokracie je ochotná k ústupkům, se zdola začala postupně rodit tichá revoluce. Společnost přešla do protiofenzívy: proces zburžoaznění, který byl přerušen před dvěma desetiletími, byl znovu oživen. V této tiché revoluci bojovali v šedi svého každodenního života milióny Maďarů.

Proces zburžoazňování v žádném případě nezačal v květnu 1988. Nezačal ani s jinak tak významným vznikem tzv. demokratické opozice, s prvními samizdatovými publikacemi maďarské opoziční inteligence. Politická vzednutí posledních 12 měsíců by nás neměla zmást. Bylo by zavádějící popisovat nedávnou maďarskou historii jako by „masy“ byly pasivní a současné změny byly prostě nebo dokonce hlavně výsledkem boje opozičních elit nebo – to by nás zavedlo ještě dále – výsledkem reforem zavedených osvícenými reformními komunisty.

Již začátkem sedmdesátých let, kdy jsem zahájil svůj výzkum maďarského venkova, jsem se setkal s kovorolníky, kteří experimentovali se soukromým podnikáním, kteří se věnovali intenzivnímu zahradičení, chovu hospodářských zvířat apod. Někteří z nich dokonce začali

zakládat malé továrničky, v nichž vyráběli malou zemědělskou techniku, kterou státní průmysl nevyráběl. Byli to také pololegální soukromí podnikatelé, kdo – zatímco státní program bytové výstavby ve městech selhal – „rekonstruovali“ mnoho maďarských venkovských obcí a vyprodukovali s nejprimitivnější technologií, ale s velkou dávkou inovačního myšlení, nejlepší bytovou výstavbu v dějinách tohoto národa. Tyto milióny maďarských polooproletářů, polopodnikatelů vytvořily zcela nový ekonomický systém vně, pod nebo nad centrálně plánovaným hospodářstvím. Vybojovaly si v tomto hospodářství prostor a dosáhly určitého stupně autonomie a relativního blahobytu. Existence tohoto embryonálního soukromého sektoru zásadně odlišuje maďarskou situaci od ostatních zemí uvažované oblasti. Skutečně je to tak, jak to zdůraznil János Kornai ve své přednášce v roce 1989 v Budapešti: řekneme-li, že maďarské hospodářství je v krizi, jsou to pouze dvě třetiny pravdy. V krizi je centrálně plánované hospodářství, ale soukromý sektor, který již produkuje cca jednu třetinu národního důchodu, a dokonce i většinu příjmů v tvrdé měně, v krizi není, dynamicky se rozvíjí.

Převážná většina drobných podnikatelů se však neodvážila vzdát svých zaměstnání ve státním sektoru, neodvažovali se zaměstnávat námezdní dělníky a měli tendenci získat ze svých podniků raději spotřebovávat než investovat v nepředvídatelném a v poslední instanci podnikání nepřátelském prostředí. Nepřekvapí proto, že tak zvaná druhá ekonomika nebyla od poloviny osmdesátých let schopná plnit své někdejší funkce, tj. nemohla kompenzovat neúspěchy byrokracie v převážně redistributivním státním sektoru a vnášet dynamiku do hospodářského rozvoje. Stalo se zřejmým, že bez politických a právních změn je velká sociální a ekonomická krize nevyhnutelná.

Koncem osmdesátých let konečně dochází k maloburžoazifikaci a k právně politickým reformám. Od roku 1867 nemělo Maďarsko pravděpodobně takovou příležitost ani příznivější okolnosti k rozvojové trajektorii budované na národních tradicích a zároveň posouvající zemi blíže k západoevropskému modelu civilizace.

Alternativy budoucnosti

Prvním problémem, jímž je třeba se zabývat, je možnost či pravděpodobnost konzervativní, komunistické „restaurace“. Lze skutečně uvěřit, že komunismus v Maďarsku, Polsku, ve východním Německu, nebo dokonce v Československu či v Bulharsku skončil? A co nomenklaturní inteligence se svými nezadatelnými právy v tradičním komunistickém systému? Není natolik početná a zoufalá, že by se mohla pokusit o vojenský převrat? A co SSSR, což Gorbačov nemůže padnout? A jaké důsledky by po Gorbačově pádu mělo nové zmrazení a návrat SSSR do šedé stagnace brežněvismu pro postkomunistické Maďarsko a Polsko?

Slovo „nemožné“ ve slovníku historiků či sociologů nenalezneme. Ačkoli to podle mého názoru není příliš pravděpodobné, restaurace komunismu v Maďarsku je možná. Zejména dojde-li v SSSR ke konzervativnímu zvratu.

Hlavním důvodem, proč je restaurace komunismu v Maďarsku nepravděpodobná, je skutečnost, že rozvoj buržoazie je zde výsledkem dlouhodobého historického procesu, který hluboce transformoval jak společnost, tak hospodářský systém. Jen ti, kdo by skutečně rádi uvítali návrat komunismu, si mohou myslet, že bez Gorbačova nemůže v Maďarsku k ničemu dojít. Základy buržoazní proměny byly v Maďarsku položeny více než deset let před glasností a perestrojkou. Pro tuto buržoazní transformaci je jistě výhodné, že k reformní vlně dochází, jak se zdá, v několika zemích zároveň. Současně k ní došlo v Polsku a Maďarsku, ale podobný vývoj se odehrává také v Sovětském svazu, východním Německu, v Bulharsku a v Československu. Tato souhra reformních vln však není příčinou sociálně-ekonomických změn

v Maďarsku, ačkoli je jistě dosti příznivě ovlivňuje. Kdyby došlo v SSSR ke konzervativnímu zvratu – kdyby se zde přihodilo něco podobného jako na náměstí Tienan v Číně (což je bohužel možné) – mělo by to vážné důsledky pro vývoj v ostatních zemích bývalého socialistického bloku. Pravděpodobně by však spíše došlo ke zpomalení vývoje než k jeho zvratu.

Maďarská nomenklatura inteligence nemá sílu ani chuť restaurovat komunismus. Tato nomenklatura inteligence se také „buržoazifikuje“. Příslušníci této třídy si budují luxusní soukromé vily, vybavují je starožitným nábytkem, své děti posílají do škol s výukou v angličtině a sní o tom, že je pošlou na vysokou školu v Anglii nebo ve Spojených státech. Čhtějí, aby se jejich děti staly podnikateli či odborníky a v žádném případě z nich nechtějí mít stranické představitele. Dovolenou tráví nejraději v Itálii nebo v Řecku a nosí motýlka. Ti nejmladší členové vládnoucí elity – kolem čtyřicítka a mladší – mají univerzitní tituly, mnozí z nich mají dobrou kvalifikaci a jsou kompetentními odborníky. Ačkoli v minulosti využívali výhod svých profesních kariér, což jim umožňovalo členství ve straně, ačkoli mohou být na místech či mohou mít tituly a diplomy, které si zcela nezaslouží, přesto by se mohli slušně či dobře umístit v tržní konkurenci a získat kvalifikovaná místa. Bez problémů se mohou považovat nikoli za úředníky či funkcionáře, ale za úspěšné odborníky či manažery maďarských poboček velkých amerických, japonských či západoněmeckých korporací. Takže strašidlo komunismu, návrat k monolitickému, centrálně řízenému hospodářskému systému a sociálně politické struktuře odpovídající takovému systému již není reálnou či příliš vážnou hrozbou.

Když tedy není pravděpodobný návrat, mohou jít tyto země vpřed? Otázka pak zní, kam, či kterým směrem půjdou?

Jednou věcí jsem si celkem jist: hospodářský systém postkomunistické společnosti bude systémem smíšeným – ekonomickým systémem, v němž centrálně řízený sektor, který bude ještě dlouho a zdravě žít, bude doplněn dynamicky se rozvíjejícím sektorem soukromým. Nelze říci, jak bude za deset nebo dvacet let tento centrálně řízený sektor velký. Současný systém, v němž je více než 90 % pracovních sil zaměstnáno ve státním sektoru, se zdá být absurdní. Nikdo však nemůže s jistotou říci, jak rychle a o kolik se toto číslo sníží. Neexistuje ekonomická teorie, která by uváděla „optimální“ poměr státního a soukromého sektoru, aniž by vzala do úvahy místo té které země ve světovém systému úroveň jejího rozvoje a historický vývoj společenských, ekonomických a politických institucí.

Dnes se všeobecně ví, že ekonomika, která je schopna odpovídat na výzvy světového hospodářství posledních desetiletí dvacátého a prvních desetiletí jedenadvacátého století je nepředstavitelná bez existence individuálního soukromého vlastnictví. Myšlenka „socialistického tržního hospodářství“, ponechávajícího monopol kolektivním formám vlastnictví, je neudržitelná.

Máme tak před sebou velký rébus: Jak vytvořit soukromý sektor ve společnosti, kde neexistuje majetná buržoazie a kde není soukromý kapitál?

Generovat soukromý sektor lze dvěma alternativními strategiemi: první jsem nazval reprivatizací a jejím cílem je předat státní vlastnictví do soukromých rukou. Druhou jsem nazval deregulací. Deregulace znamená vyloučení státní regulace a restriktci soukromých ekonomických aktivit vně státního sektoru. Hlavním cílem deregulace je vytvořit nový prostor, stimulovat nové soukromé podniky a uvolněním nových sil dynamizovat národní hospodářství.

Nejprve stručně proberu reprivatizační strategii a její předpokladané výhody a sociální cenu. V současné době jsou diskutovány (a také uplatňovány v praxi) dvě alternativní metody reprivatizace:

1. Reprivatizaci lze dosáhnout prodejem státních podniků zahraničním společnostem. Nazvu tuto formu mnohonárodní reprivatizací. Mnohonárodní koncerny, původní vlastníci nebo východoevropští emigranti, kteří mají nostalgický vztah k „otčině“ nebo vidí v aktivizaci starých vztahů dobrou obchodní příležitost, možná budou chtít tímto způsobem investovat. Takové transakce nejsou nadále nijak právně omezovány. Cizinci mohou vlastnit 100 % maďarských podniků a podle zákona schváleného maďarským parlamentem v roce 1989 se může vedení státních podniků v zásadě zcela samostatně rozhodnout, zda podnik chce či nechce prodat.

Tato mnohonárodní reprivatizační strategie má dvě důležité přednosti. Lze především doufat, že země tak získá západní technologii, experty na řízení a kontakty se světovým trhem. Někteří zase doufají, že by se Maďarsko a Polsko takto mohly zbavit svých mezinárodních dluhů. V létě 1989 mělo Maďarsko 20 miliard dolarů dluhů u západních bank. Jeden z předních maďarských ekonomů již před rokem doporučoval, aby maďarské společnosti byly nabídnuty ke koupi bankám, u nichž je Maďarsko zadluženo. Banky by totiž měly dobře vědět, že maďarská vláda nebude nikdy schopna své dluhy zaplatit. Mohly by tak mít Maďary z krku, kdyby získaly jejich podniky dosti levně. To je dobrá ilustrace inovativního maďarského myšlení: když všechno, co máme, jsou dluhy, proč je neprodat?

Obhájcem mnohonárodní reprivatizace slouží za model Jižní Korea, Tchajwan či některé latinskoamerické země. Ti, kdo zakládají strategii restrukturalizace na importu a fungování zahraničního kapitálu, tvrdí, že Jižní Korea již předstihla východní Evropu. Zatímco Maďarsko je na světovém trhu reprezentováno salámem a červenou paprikou, Jižní Korea straší americký obchod svým exportem počítačů a aut do Spojených států.

2. Méně výhodná je strategie reprivatizace, kterou nazývám manažerskou reprivatizací. Obhájci této strategie doporučují vytvořit z maďarských státních podniků maďarské soukromé podniky. Na této strategii je nejpříťažlivější to, že poskytuje nomenklaturní inteligenci hmotný zájem o proces radikální vlastnické reformy, o kapitalistickou transformaci ekonomického systému. Z řídících pracovníků velkých podniků, kteří byli v posledních desetiletích nejnebezpečnějšími nepřáteli reformy, tak lze učinit zastánce nejradikálnější reformy.

Skupina expertů opozičního hnutí „Maďarské demokratické fórum“ mě v létě 1989 pozvala, abych se účastnil diskuse, která se konala v Ústředním plánovacím úřadu a týkala se plánů dlouhodobého hospodářského rozvoje, jež měly být předloženy k posouzení parlamentu. Na tomto setkání, které řídil místopředseda Ústředního plánovacího úřadu a jehož se zúčastnilo tucet čelných expertů této instituce, jsem položil několik otázek týkajících se manažerské reprivatizace. Zeptal jsem se například, jak velkou část státních podniků hodlají tímto způsobem reprivatizovat, na základě jakých kritérií se bude rozhodovat, které podniky budou nabídnuty ke koupi, kdo a na základě jakých kritérií rozhodne, jaká nabídka je přijatelná, jaké budou podle jejich propočtů důsledky takové reprivatizace, pokud jde o zaměstnanost, jak velká nezaměstnanost takto vznikne, jaké břemeno to bude znamenat pro státní rozpočet a jaké důsledky bude mít tato nezaměstnanost pro výši daní těch, kdo zůstanou zaměstnáni atd. Odpověď byla jednoduchá: Takové důsledky reprivatizace jsme se odhadnout nepokoušeli a v žádném případě nehodláme diktovat, jak a v jakém rozsahu by k takové reprivatizaci mělo dojít. „Chceme to ponechat spontánním silám“. (Jde o citát!) Jedinou pozitivní zprávou, kterou pro mne měli, bylo, že vláda začíná sestavovat sdružení pracovníků řídících státní podniky, které by mohlo dozírat na tyto transakce. Nezdáli se mi však příliš vzrušení skutečností, že reprivatizace už probíhá, zatímco sdružení se teprve koncipuje.

Zdá se tedy, že toho o manažerské reprivatizaci víme relativně málo. Někteří experti se domnívají, že se začíná dobře rozbíhat; jiní jsou přesvědčeni, že se dosud mnoho neděje, další jsou velmi znepokojeni, že jde o mechanismus, jímž budou byrokratická privilegia proměněna

v soukromé bohatství, a další ji považují za dobře vymyšlenou, neboť neutralizuje dřívější konzervativce nebo je dokonce přetáhne na stranu reformy.

Soustředíme-li se převážně na „dobré zprávy“ týkající se různých metod reprivatizace lze konstatovat, že: přivádějí západní technologii, zlepšují přístup na světový trh a z nepřátel reformy činí její zastánce.

Dovolte mi nyní, abych vás také seznámil se „špatnými zprávami“ – s tím, jaké jsou negativní důsledky rozsáhlé a rychlé reprivatizace. Je rozumné předpokládat, že v obou typech reprivatizace se mnohonárodní koncerny, západní investoři či domácí řidiči pracovníci budou zajímat o koupi těch společností, které jsou výnosné, nebo alespoň těch, z nichž lze snadno, s co možná nejmenšími náklady učinit výnosné podniky. Je také pravděpodobné, že ti, kdo budou chtít kupovat, se budou pít po nízkých cenách a budou chtít využít zákonem nabídnuté příležitosti koupit tyto státní podniky po nominální cenou za 20–40 % jejich „zapsané“ hodnoty. Z toho vzniká závažný rébus. Zisk v současné době produkuje asi polovina maďarského hospodářství, zatímco druhá polovina je ztrátová. Ministr financí ve své parlamentní řeči v červnu 1989 oznámil, že v rámci posledního rozpočtového roku získal státní rozpočet od státních podniků 238 miliard forintů a na dotace státních společností vynaložil 235 miliard forintů. Čistý zisk z celé této operace tak pro státní rozpočet činil vskutku spíše skromné 3 miliardy forintů (současná směnná hodnota je 60 forintů za americký dolar). Předpokládejme však, že firmy, které produkují národní důchod ve výši 238 miliard forintů, budou prodány buď cizincům nebo svému vedení. (Život je samozřejmě vždy složitější: většina podniků dostává dotace a zároveň vytváří nějaký důchod. Pro lepší argumentaci však budu předpokládat, že podniky lze rozlišit tímto způsobem).

Co bude stát dělat s podniky, které produkují 235 miliard forintů ztrát? Není pravděpodobné, že by vláda byla schopna nadále dotovat jejich chod z daní, které by získala od nových vlastníků. Pokud by zisky nových vlastníků byly zatíženy příliš vysokými daněmi, jejich chování by se asi příliš nelišilo od chování dřívějšího vedení státních podniků. Vykazovali by malou iniciativu a možná by vůbec neměli zájem investovat. Úmyslem samozřejmě bylo zavřít podniky, které nejsou ziskové. To však může zbavit až polovinu pracovních sil práce a příjmů.

Podle výzkumu, který provedl maďarský Ústřední statistický úřad v roce 1989, se o své zaměstnání obávalo 25 % dotázaných. Je vidět, že jsou inteligentní. Mají totiž ke svým obavám velmi dobré důvody. Jeden milión nezaměstnaných, čili 25 % nezaměstnanost, stojí stát cca 100 až 150 miliard forintů ročně a vytváří neúnosné daňové břemeno pro ty, kdo zůstávají zaměstnáni. Lze také vypočítat sociálně psychologickou cenu tak vysoké strukturální nezaměstnanosti. Kdo z těch, kdo tímto velkým skokem na nebezpečnou půdu světového trhu ztratí zaměstnání, bude ještě vůbec kdy zaměstnán? Kolik z nich budou čtyřicátníci či padesátníci s malým lidským kapitálem, lidé, které možná nebude možné přeškolit tak, aby se mohli uplatnit v prostředí s vysokou technologickou úrovní? Lze samozřejmě říci, že 150 miliard forintů podpory v nezaměstnanosti je stále méně než 235 miliard vynaložených na dotace pro ztrátové podniky. To ale není tak docela pravda. Centrálně řízené hospodářství produkuje daleko více než 238 miliard forintů, což ministr financí ví. Vytváří mzdy – ať už jsou jakkoli nízké – pro 95 % populace. Mnozí však z těchto mezd nemohou žít a musí spoléhat na příjmy z druhé ekonomiky (jde o 70 % ekonomicky aktivních), nicméně jsou schopni zaplatit kolem 80 miliard forintů daně z příjmů a dalších téměř 250 miliard obchodní daně. Také bychom si měli uvědomit, že tyto podniky platí 45 % sociálního zabezpečení pro své pracovníky, z čehož je hrazen celý systém zdravotnictví a důchodového zabezpečení (vedle 10 % příspěvku, který dávají zaměstnanci). Takže generace nezaměstnaných neznamena pouze daňové břemeno, z něhož jsou placeny podpory v nezaměstnanosti, ale také ztrátu

daňových příjmu a příjmu pro sociální zabezpečení. Tyto ztráty budou muset být opět kompenzovány z jiných zdrojů, tedy zvýšením daní z příjmu.

Osobně se modelu Jižní Korea obávám! Tento skok na nebezpečnou pudu světového trhu slibuje velmi vysokou sociální cenu, kterou zahraniční investoři pravděpodobně platit nebudou. Zahraniční podniky asi nebudou mít velký zájem stěhovat se do východní Evropy – bude třeba je přilákat. Takovými lákadly jsou nízké mzdy, nízké daně, klid v průmyslu a odbory, které nejsou militantní. Jiné země soutěžící o fungující kapitál takové příjemné věci nabízejí. Takže východní Evropa nemá na vybranou a musí učinit totéž. Za jihokorejský hospodářský zázrak je zřejmě třeba zaplatit jihokorejskou politickou cenu. Všechny země, které se úspěšně pokusili přeskočit z periferie světového systému do semiperiferie nebo se přesunout ze semiperiferie blíže k jádru, v zásadě jsou nebo alespoň určitý čas byly autoritativními režimy, vojenskými diktaturami. Taková perspektiva je zneklidňující: přechod z komunistického totalitního režimu k demokracii, v níž doufáme, by tak mohl být pouze přechodem z totalitarismu do autoritarismu typu Třetího světa.

Rád bych ještě dodal, že ti, kdo s jihokorejským modelem spojují tak velké naděje, by si měli uvědomit, že jihokorejský úspěch je spíše výjimkou než pravidlem. Většina zemí Třetího světa skutečně platí jihokorejskou cenu. Mají tyranský, autoritativní politický systém a utlačované odbory. Prohlubují se zde sociální nerovnosti a zvyšuje se nezaměstnanost, přitom se však tyto země nemohou zbavit nízké úrovně svého rozvoje.

Základní tvrzení této stati lze shrnout takto: Ačkoli oba typy reprivatizační strategie přinášejí určité výhody, nerozumné přijetí či zavedení jedné z nich nebo obou by mohlo vést k ničivým důsledkům. Žádná demokratická společnost by nebyla schopna se vyrovnat se sociálními problémy, které by takto mohly vzniknout. Mělo by se proto důkladně zvážit, zda by primární důraz neměl být kladen alespoň na krátkodobou nebo střednědobou strategii deregulace.

Poslední část studie se tedy zabývá otázkou, zda existuje nějaká možnost rozvojové strategie, jejímž cílem je kumulace domácího kapitálu – sociologicky řečeno, strategie, která by dávala přednost rozvoji domácí majetné buržoazie. Existuje Třetí cesta mezi monolitním, centrálně řízeným sovětským typem hospodářského systému a korejským modelem exportu, v němž hlavní roli hraje industrializace – modernizace založená na obrovském importu fungujícího mnohonárodního kapitálu? Je možné vytvořit dostatečnou dynamiku s pomocí nového prostoru vně státního sektoru, jenž by rozhýbal země východní Evropy? A jak lze naložit se zbývajícím rozsáhlým sektorem?

Třetí cesta: důraz na akumulaci domácího kapitálu a rozvoj národní majetkové buržoazie.

Především hodlám zdůraznit, že *Třetí cesta*, jak jsem ji definoval výše, je *uskutečnitelnou alternativou*. Mám tím na mysli strategii, která neodporuje mnohonárodní ani manažerské reprivatizaci, která klade důraz na deregulaci, na vznik nového ekonomického prostoru pro národní účastníky, důraz na akumulaci domácího kapitálu a rozvoj národní majetné buržoazie. Netvrdím, že jde o alternativu jedinou, dokonce si ani nejsem jist, zda to v budoucnosti bude ta nejpravděpodobnější varianta. Zvláště pod tlakem zahraničních dluhů může mít nová buržoazní vláda 0 stupňů volnosti a může už jen *konstatovat, že země byla Kádárovým režimem rozprodána zahraničním bankám*. Věřím však, že sociální cena a politická rizika související s touto strategií jsou daleko mírnější, než rizika vyplývající z jakékoli jiné formy masové a rychlé reprivatizace národního majetku.

Posuzování deregulace jakožto alternativy rychlé a rozsáhlé reprivatizace lze začít radikálně novým typem úvah alespoň o dvou otázkách: 1) Měli bychom znovu zvážit, jaká by mohla

a měla být role hospodářské politiky vlády, pokud jde o soukromý sektor: 2) Měli bychom znovu zvážit, jaká by mohla a měla být funkce státního sektoru v národním hospodářství.

ad 1) Soukromý sektor a státní politika

Strategie hospodářského vývoje, která dává přednost akumulaci domácího kapitálu a stimuluje vznik a rozvoj národní majetné buržoazie, bude vyžadovat nejen liberální státní politiku, ale také politiku podpurnou. Neoklasičtí ekonomové, kteří jsou často přesvědčeni, že soukromé vlastnictví a trh lze vysvětlit lidskou povahou, jsou proti státní intervenci. Od Karla Polanyie jsem se naučil něco jiného. Polanyi ve svých studiích věnovaných hospodářským dějinám moderního kapitalismu ukázal, že soukromé vlastnictví a trh mohou vzniknout pouze v důsledku zásahu státu. V duchu jeho logiky jsem dospěl k názoru, že v dnešní východní Evropě asi nebude stačit poskytnout soukromým podnikatelům a státním podnikům stejné možnosti. Po čtyřech desetiletích státní politiky, která garantovala monopol státnímu sektoru, lze formovat domácí kapitalistický sektor pouze tehdy, přijme-li postkomunistická vláda politiku, která domácí podnikatelství nejenom povolí, ale bude je také podporovat.

Nejislibnější se v posledních dvaceti letech vyvíjela nova maloburžoazie v Maďarsku. Pojem maloburžoazie nepoužívám v jeho pejorativním významu. Používám jej pouze jako deskriptivní pojem, stejně tak jako jsou pro mne deskriptivní pojmy inteligence, dělníci nebo kapitalisté. Ve „škole druhé ekonomiky“ se postupně vytvořila velká skupina kádrů, budoucích podnikatelů. Je zde kolem 500 000 Maďarů, kteří jsou připraveni se rozejít, jakmile naskočí zelená. Podle výzkumu, který nedávno provedl Gerge Legyell sdělilo 25 % dotázaných, že by rádi rozjeli vlastní podnik. Potřebují k tomu však obchodní jistotu, důvěru a propodnikatelskou státní politiku. Postkomunistické země východní Evropy zoufale potřebují státní politiku, která bude podporovat prvotní akumulaci domácího kapitálu. Potřebují takovou státní politiku, která poskytuje dlouhodobé záruky, že noví domácí soukromí podnikatelé nebudou po 10–15 let platit žádnou daň ze zisku, dále výraznou redukcí břímě sociálního zabezpečení, které nesou soukromí podnikatelé (platí 4 až 5krát větší platy než státní podniky, lze proto duvodně očekávat, že ti, kdo opustili státní sektor a přijali zaměstnání u soukromníka, by si mohli a chtěli zaplatit soukromé zdravotní a důchodové zabezpečení sami). Rozvoj domácího kapitalistického sektoru také vyžaduje podporu zahraničních obchodních spekulací: měly by vzniknout východoevropské obchodní organizace, jimž bude povoleno volně disponovat tvrdou měnou, kterou si vydělají, a která by měla vytvářet družstva pro prodej svého zboží na Západě. Změny vyžaduje i kreditní politika. Doposud si východoevropské režimy od Západu vypůjčovaly pro státní podniky. Nyní by se tyto režimy měly pokusit dohodnout půjčky od západních bank pro své soukromé podnikatele. Západní banky se možná dokonce dívají se sympatiemi na snahy maďarské či polské vlády „reprivatizovat“ své dluhy. Což kdyby nová buržoazní maďarská vláda navázala styk se západními bankami a navrhla jim, aby považovaly splátky dluhu nebo splátky úroku za dluhy maďarských podnikatelů, které by donutila tyto dluhy platit, jakmile se ustanoví? Bylo by to daleko smysluplnější než hovořit o velkém souboru opatření nového Marshallova plánu. Problém východoevropských zemí tkvěl v tom, že dostávaly příliš mnoho „měkkých peněz“. Nyní potřebují tvrdý nátlak, aby s nimi pracovaly. Konečně je smysluplné očekávat období, doufejme, že krátké, v němž bude třeba zavést určitou míru protekcionismu. Nebylo by fér očekávat od nových maďarských podnikatelů, že budou konkurovat západním korporacím. Maďarská státní politika je v současné době tou nejabsurdnější: existující pravidla slouží lépe zahraničním podnikatelům než maďarským občanům. Tak například americký či japonský investor může vlastnit 100 % jakkoli velkého maďarského podniku nebo může založit podnik nový, a to bez jakýchkoli omezení. Na druhé straně maďarským občanům není dovoleno

vlastnit či provozovat podnik s více než 500 zaměstnanci. Maďari jsou z ekonomického hlediska ve své vlastní zemi občany druhého řádu. Lze zdůvodnit, že dlouhodobým maďarským a polským zájmům by místo výprodeje země do zahraničí lépe prospěla určitá protekcionářská politika, která by zvýhodňovala Maďary a Poláky před cizinci. Většina Američanů je velmi znepokojena, když zjistí, že 5 % jejich národního jmění již vlastní Japonci. Jak velké vyjádřili znepokojení, když bylo Rockefellerovo centrum prodáno japonskému podniku! Daleko menší a chudší země jako jsou Polsko a Maďarsko by vskutku měly být znepokojeny faktem, že jejich národní bohatství je rozprodáváno.

ad 2) Ekonomická role státního sektoru

Není-li hlavním cílem hospodářské politiky co nejrychleji se zbavit státního sektoru, ale deregulovat jej a vytvořit vedle něj nový prostor, lze o očekáváních vkládaných do státního sektoru uvažovat jinak. Výše jsem uvedl, že ze státního rozpočtu získává vláda 238 miliard forintů a z toho 235 miliard vynaloží na dotace. Maďarští ekonomové takové zprávy všeobecně považují za tragické. Jsou však skutečně tragické? Proč by mělo být problémem, že státní sektor pokrývá svoje náklady?

Vzpomínám si na menší skandál kolem britských pošt, který se udál v roce 1975, v prvním roce mé vynucené emigrace, když jsem několik měsíců strávil v Británii. Zjistilo se totiž, že britské pošty mají určitý zisk. Mnoho lidí bylo rozhořčeno a požadovalo snížení poštovních poplatků. Britské pošty jsou veřejnou institucí, u níž se zisk *nepředpokládá*. Kvalitní řízení veřejné instituce a státního sektoru obecně spočívá v tom, že pokryjí své náklady. Dosahovat zisku je věcí soukromého sektoru. Je rozumné, aby státní sektor pokrýval svoje náklady a přitom zároveň: a) poskytoval co nejlevnější služby, které potřebují všichni občané, jak dělníci, tak zaměstnanci (např. zajišťoval služby spojů, vodu, elektřinu, železniční dopravu apod.); b) zabezpečoval vysokou zaměstnanost, zasáhl v případech, kdy soukromý sektor a trh nejsou schopny zabezpečit plnou zaměstnanost nebo poskytnout jistotu, že vyskytnou-li se na trhu práce problémy, bude zachována dostatečná poptávka a dostatečné mzdy tak, aby bylo zaručeno uspokojení spotřebitelských požadavků a daňové příjmy.

Absurdita východoevropského hospodářství nespočívá v tom, že státní sektor pouze pokrývá své náklady, ale v tom, že místo 10 až 50 % zaměstnává 95 % pracovních sil. Bude-li tento státní sektor doplněn vysoce ziskovým, dynamickým soukromým sektorem, jenž bude schopen se pružně adaptovat na výzvy světového trhu a bude platit vysoké mzdy svým zaměstnancům, čímž vytvoří zdravý základ pro zdanění a ministerstvo financí, potom je státní sektor pokrývajíc pouze své náklady dobrou myšlenkou.

Hospodářská politika dávající přednost deregulaci před reprivatizací by státní sektor postupně redukovala a zavírala či prodávala státní podniky pouze v tom případě, byl-li by soukromý sektor schopen absorbovat většinu vznikajících přebytků. Nemuselo by jít nutně o příliš dlouhý proces. Pokud by se opravdu 25 % populace pokusilo založit vlastní soukromý podnik – byly-li by podmínky výhodné – mohla by během příštích 5–10 let vzniknout nová sociální struktura, kde by 10 až 15 % populace tvořili podnikatelé (mnozí noví podnikatelé by samozřejmě neuspěli, ukázalo by se, že nejsou schopní či nemají dostatek štěstí provozovat vlastní podnik). Těchto 10–15 % by zaměstnávalo 25–35 % pracovních sil.

Dosud jsem vám předkládal pouze dobré zprávy o Třetí cestě. Jaké jsou však ty špatné? Největším nedostatkem strategie deregulace je to, že neslibuje – jistě ne v krátké či střednědobé perspektivě – jihokorejský zázrak, úspěšné včlenění do nemilosrdného světa technologií nejvyšší úrovně a hospodářských systémů schopných minimalizací průměrných nákladů soutěžit na světovém trhu. Státní politika, která dává přednost deregulaci, domácím obchodním podnikům před reprivatizací a importem fungujícího kapitálu, by vyústila

v hospodářský systém, v němž by rychle vznikl velký počet malých a středních podniků. Tyto podniky by však nevyužívaly technologií nejvyšší úrovně. Místo toho by pravděpodobně těžily z konvenčnějších dovedností, které jsou dnes ve východní Evropě po ruce, jako je kvalitní zemědělství, krejčovství, výroba obuvi, podnikání v textilních, nábytkářských či potravinářských odvětvích apod. Takový typ hospodářství asi nebude na světových trzích konkurovat tchajwanskému či korejskému systému v oblasti výpočetní techniky, ale bude schopen produkovat vysoce kvalitní zemědělské, textilní a podobné výrobky.

Někdo by řekl, že nejde o nic jiného než o novou verzi utopie „co je malé, to je hezké“
Nebo snad ne?

Vývoj světového hospodářství probíhá ve dvou protikladných směrech. Na jedné straně jsou samozřejmě rozhodující hospodářské systémy minimalizující náklady na jednotku výstupu, v nichž se koncentruje bohatství, kapitál a technologie, kde jsou stále větší mnohonárodní korporace. Jako docela životaschopné se však zároveň osvědčují menší a střední podniky, které se místo snižování průměrných nákladů orientují na kvalitu výroby. V šedesátých letech jsme se zcela mylili, když jsme se domnívali, že malé obchůdky budou smeteny a jedinými místy, kde budeme nakupovat, budou sítě velkoobchodů s masově vyráběným spotřebním zbožím. V posledních deseti letech jsme zaznamenali zcela opačný trend. Jedním z významných důsledků konzervativní politiky Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové byl růst sociálních nerovností. Ve Spojených státech je dnes daleko více chudých lidí než před deseti lety, ale zároveň v důsledku daňových příjmů od velmi početné střední třídy reálná životní úroveň rychle roste. Na scénu vstupuje mladá manažersky orientovaná inteligence žijící ve městech. Jsou to třicátníci a čerství čtyřicátníci, kteří získali doktorát práv, vydělávají 100 až 200 tisíc dolarů ročně, jsou posedlí kvalitní spotřebou zahrnující zdravé potraviny, ovoce, zeleninu pěstované bez použití chemikálií a chtějí kupovat pouze oděvy šité na zakázku nebo alespoň v malých sériích, a to v exkluzivních butikách na Rodeo Drive nebo na Páté Avenue.

Proč by mělo být utopické předpokládat, že východoevropské země by mohly vstoupit na západní, konkrétně západoevropský trh s výrobky určenými právě těmto spotřebitelům? V současné době se Maďarsko a Polsko na světovém trhu prezentují právě tímto zbožím. Ve velkoobchodech v Los Angeles, Londýně nebo Hamburku si mohou koupit polské okurky, maďarský salám, víno a papriku. Čas od času také vidím v levných obchodních domech na 42. ulici maďarské textilní zboží nebo obuv – avšak obyčejné. Všechno toto zboží je špatně nabízené, nevhodně balené a prodává se za polovinu ceny srovnatelných řeckých a portugalských výrobků. Ani zdaleka si nemyslím, že jde o utopii, právě naopak: Je daleko realističtější předpokládat, že maďarští zemědělci by se mohli naučit, jak učinit své zboží přitažlivějším a maďarští krejčí, výrobci obuvi či nábytku, jak konkurovat svým francouzským a italským kolegům, než očekávat, že Maďaři a Poláci budou na výrobních linkách IBM instalovaných v Maďarsku soutěžit v pili a preciznosti s Tchajwanci a Korejci při výrobě čipů. Mám podezření, že v tomto zápase střední Evropa prohraje, zatímco v tom předchozím má šanci.

V rámci státní politiky ubírající se Třetí cestou by bylo vhodné, aby se země v uvažované části světa naučily žít spíše jako středoevropské než jako východoevropské. Po roce 1945 byla tato oblast zatlačena na východ a ve slovníku Americké akademie se stala „Východní Evropou“. Nyní po čtyřiceti letech tohoto odstavení na východ se Polsko, Maďarsko a další země začínají posunovat zpět do středu, kde se mezi Ruskem, východním křesťanstvím a Západem po pravdě řečeno nacházely posledních 400 až 500 let. Je asi hloupé věřit, že frontu lze předběhnout. Možná, že větším pokrokem bude, když se Polsko, Maďarsko a Československo stanou z východní Evropy Evropou střední, když opět získají to postavení na sociální mapě Evropy, které zaujímaly na přelomu století. Proč se raději nenaučit být tím,

co jsme. Proč raději nežít v míru sami se sebou a se svými historickými tradicemi, než se snažit v neurotických reminiscencích na komunistické sliby „dohánět a předhánět“.

O Třetí cestě píš trochu ironicky. Skutečně v žádném případě netvrdím, že společnost nebo hospodářský systém, které v této oblasti mohou vzniknout, přijmou-li politiku deregulace, budou nejlepší ze všech možných společností či systémů. V takovém normativním duchu měli sklon po druhé světové válce psát teoretikové Třetí cesty, jako Lászlo Németh nebo István Bibó. Třetí cestu považovali za lepší cestu také proto, že se vyhýbala nástrahám jak západního kapitalismu, tak sovětskému kolektivismu. Já Třetí cestu, která se opět může východní Evro otevřít, za nejlepší nepovažuji. Pro mne je pouze scénářem, který zřejmě vyžaduje menší náklady a méně rizika než pokusy či přímo uskutečnění korejského skoku nebo restaurace komunistického společenského a ekonomického řádu.

Proč je méně riskantní a proč vyžaduje méně nákladů? Dlouho jsem zpytoval svoji duši a dospěl jsem k přesvědčení, že nezávislost národa, dobře fungující demokracie a účinný hospodářský systém si nelze bez národní majetné buržoazie představit. Je samozřejmé, že existence takové buržoazie je pouze nezbytnou a nikoli postačující podmínkou nezávislého hospodářského rozvoje a politické demokracie. V třetím světě nenalezneme jedinou společnost, která se těší národní nezávislosti, demokratickým institucím a výkonnému hospodářskému systému, aniž by zde zároveň existovala domácí podnikatelská třída. Proto si myslím, že pro východní Evropu je nejbezpečnější vsadit na Třetí cestu, tj. na sociálně ekonomickou strategii, jejímž hlavním cílem je zburžoaznění v rámci národního státu.

Od teoretiků Třetí cesty, jako jsou Németh a Bibó jsem přejal mnohé. V jednom ohledu jsem k nim však kritický. Zejména k Némethovi, ale i k dalším meziválečným teoretikům Třetí cesty. Když Lászlo Németh nebo Ferenc Erdei zdůrazňovali nutnost maďarského „zburžoaznění“, používali tohoto pojmu jako protipólu k židovské či německé buržoazii. Byli přesvědčeni, že relativně nízkou rozvinutost či poloperiferní postavení země je třeba přičíst na vrub tomu, že její podnikatelská třída byla „odcizená“, ať už byla německá či židovská.

Tento argument byl neudržitelný nejen z etického hlediska – Németh a Erdei jej hájili ve stínu apokalypsy, oba se mylili i z historického a analytického hlediska. Němci a židovští měšťané významně podporovali všechny šance rozvoje občanské společnosti. Dosud nejlepší byla v této oblasti Evropy poslední léta devatenáctého století a první léta dvacátého století, kdy se zdejší země nejlépe naučily, jak žít v multikulturním a multietnickém prostředí. Vídeňský, budapešťský či pražský záraz přelomu století, zejména umělecké, kulturní a vědecké úspěchy, byly produktem rozvoje majetné a vzdělané střední třídy, která pocházela jednak z původních německých a židovských měšťanských rodin, jednak z maďarské a polské šlechty, maďarských, slovenských a polských rolníků. Klást proti sobě maďarské či polské „zburžoaznění“ na jedné straně a Němce či Židy na straně druhé znamená nechápat dějiny východní a střední Evropy, nechápat jejich hlavní smysl.

Nepoučí-li se země této části Evropy ze svých dějin a nenaučí-li se žít v etnickém a kulturním pluralismu, v míru a vzájemné spolupráci – ve spojené střední Evropě, následující příkladu spojené západní Evropy – může se stát, že východní Evropa skončí jako několik autoritářských, nacionalistických režimů. Místo, aby se stala novou nadějí na mír a stabilitu, může se opět stát konfliktní oblastí světa hrozící válkou.

Přeložila a upravila
Jadwiga Šanderová

Každá změna, ať už v životě jednotlivců, jejich rodin nebo společnosti jako celku (a ovšem také menších součástí společnosti) je zdrojem *stresu*. Je tomu tak proto, že je třeba se změněným situacím přizpůsobit. Spojena s problematikou možných adaptací je ovšem zcela přirozená nejistota či snad dokonce obava, že jednatel nebude v procesu přizpůsobování úspěšný a také proto, že mu není jasné, zda důsledky změn i pokusů o adaptaci nepovedou více k výsledkům problematickým, než ke kladným. Jinými slovy: změny jsou pramenem stresu a problémy adaptace jsou pak manifestací stresu a jejich základnou je zvýšení *nejistoty* (zmenšení předvídatelnosti) osobní a také společenské.

Čím větší je změna (tedy rozdíl mezi stavem, který ze změn vyplynul a stavem předcházejícím), tím větší je stres a – ex definitione – problém adaptace. Čím jsou změny rychlejší, tím větší je také stres a zvýšení nejistoty, jíž je proces přizpůsobování do jisté míry charakterizovatelný.

V mnoha zemích světa a snad nejvíce v zemích technologicky vyspělých (a přes všechny obtíže minulosti je Československo jednou z *poměrně* vyspělých zemí) jsou změny trvalé, velké, stále a mnohdy též podstatné. Je tedy do jisté míry moderní člověk pod určitým stresem stálým a trvalým, který se pak stává součástí života jak v pokusech o jeho překonání, tak v tom, že podmiňuje samotnou základnu společenského a mezilidského dění.

Jedná se všeobecně o změny na jedné straně vlastně plánované, které vyplývají z rozhodnutí jednotlivce či společnosti přeměnit existující stav, *status quo*, na něco jiného. A jsou ovšem změny, jež lze nazvat změnami *sekulárními*, to jsou transformace, které jsou prostě důsledkem dynamiky vývoje samotného. Změny plánované jsou svým způsobem zdrojem menšího stresu, než změny na rozhodování lidském méně závislé (nebo dokonce na něm nezávislé), ale zdrojem stresu jsou *všechny*. Je tomu tak proto, že na změny plánované se lze trochu lépe připravit a „napláňovat“ též alespoň některé parametry potřebné adaptace a že je možno – jako součást plánování změn – pokusit se prostudovat možné důsledky, jak kladné, tak negativní, takových možných proměn – a tedy lépe anticipovat jejich rozsah, formy a s nimi spojenou problematiku. Ale i tak je naše znalost společenských vztahů v tom nejširším systémovém rámci omezená, takže nikdo z nás (ať už ekonomové nebo sociologové nebo politologové) nevíme dosti o komplexitě vzájemných vztahů a o hlubokých zákonech, které spojují příčiny a důsledky, a jsme proto i při plánovaných změnách často (a dokonce téměř vždy) obětmi důsledků, které jsme nebyli schopni předpovědět, anebo které jsme nějak dostatečně nepochopili, abychom jejich, jak pozitivní, tak negativní důsledky a efekty mohli identifikovat.

Některé změny, alespoň v tom „plánovanějším sektoru“, jsou *chirurgického rázu*. To jsou

¹⁾ Omlouvám se, že jsem těchto několik poznámek napsal jen velmi rychle při krátké návštěvě Československa. Mohl bych uvést řadu referencí, ale z paměti bych je možná uvedl méně než přesně, a proto tak raději nečiním vůbec.

pokusy o změny veliké (ve smyslu počáteční definice) a rychlé a jsou to tedy změny *drastické*, radikální.

Jiné změny lze naplánovat jako *proces*, v němž menší jednotlivé kroky vedou postupně k změnám velikým a skutečně základním.

Další změny jsou takové, jež je možno na čas odložit a vybudovat motivační, mravní i technické infrastruktury k jejich méněproblematickému společenskému přijetí (už tím, že je adaptace také lehčeji připravenelná, a tím stres minimalizován, ač nikdy plně odstraněn) a k jejich pravděpodobnějšímu „úspěchu“. Jsou také změny, o kterých je možno rozhodnout, že je nejlépe nechat jejich vývoj vývoji samotnému, a tedy vlastně „plánovat“ nic v takových směrech nedělat. To se však zcela liší od změn, které jsem už nazval sekulárními, jimiž jednotlivci, rodiny, obce, společenské skupiny, společnosti a celý svět (jinak a vždy nerovnoměrně) *stejně* procházejí, které nejsou nijak plánovány a které snad ani plánovat nelze (i když je možno prostudovat možné důsledky takových změn, jako například epidemií nebo různých přírodních katastrof), na které je ovšem možno mít plány a případné intervence za předpokladu, že se takové „změny“ uskutečnily.

V novém nynějším Československu jsou toto všechno otázky a problémy nejen podstatné, ale dokonce i základní. Koneckonců, jedná se o transformaci společnosti jak z hlediska politického, tak hospodářského, jak kulturního, tak (dovolte, abych to tak řekl) mravního, politického i právního. A v tomto smyslu jde o změny plánované – a též v rámci dynamiky vývoje změny sekulární – a je velmi významnou otázkou, které *specifické*, nikoliv všeobecné proměny by měly mít charakter chirurgického zákroku (drastické a okamžité změny), které by mohly být nejlépe plánovány jako *proces*, jehož jednotlivé součásti jsou menší proměny, ale s cílem k (eventuální) transformaci skutečně dramatické, které změny je možno *dočasně* odložit a uvést do pohybu za rok, dva nebo i později a které změny je snad nejlépe ponechat vývojové dynamice samotné.

V tomto všem však vidím ohromně důležitou, ba skoro ústřední roli českých a slovenských sociologů:

Prostudovat všechny sektory národního hospodářství, veřejných služeb, politického soužití v demokratické společnosti a systematicky analyzovat kladné i negativní *pravděpodobné* důsledky změn drastických, postupných i časově odložených (a i těch, které by bylo nejlépe snad ponechat vývojové dynamice a které tedy nevyžadují vládní či společenské přímé intervence).

Nejde o to, aby sociologové říkali vládě a československé společnosti co má, nebo nemá dělat (nejde tedy o závěry normativního druhu), ale o to, aby se vědecky zamysleli nad problematikou a snažili se ohodnotit společenské důsledky změn ať už plánovaných, nebo těch, které teprve budou plánovány v blízké budoucnosti, a jejich časově podmíněné dynamiky.

A konečně: bohužel, každá společenská změna, ať už je jak chce plánována a ať už je jak chce miněna, je spojena nejen s problémem stresu, ale také s tím, že stres není rovnoměrně rozdělen a že při každé změně některé společenské skupiny, alespoň zpočátku, získají (trochu) lepší kvalitu života, pro jiné se mnoho nezmění, ale některé skupiny jsou přinejmenším dočasně obětí té či oné transformace.

Pro sociology je tedy také důležité, aby identifikovali skupiny, pro něž příslušné změny znamenají „zisk“ a pro které znamenají (alespoň dočasnou a relativní) ztrátu. A je též nutno se zamyslet nad tím, jak by během poměrně krátkého času skupiny, které postihnou změny „negativně“, měly možnost „zisku“ ze změn jiných a dalších – tedy, aby se „ztráty“ a „zisky“ co nejdříve dostaly do přibližné rovnováhy.

A pakliže zde používám výrazů jako „ztráty“ a „zisk“, nemluvím pouze o hospodářské

(ekonomické) podstatě, ale o něčem mnohem větším, což je svým způsobem nadřazeno nad problematikou hospodářskou: mluvím o zisku a ztrátě z hlediska *kvality života*, prestiže, moci, pocitu sebedůvěry, pocitu důvěry ve spoluobčany, ve veřejné služby, ve vládu. Mluvím o zisku a ztrátě identity, zájmu o společenský život, o účasti na té široké a těžké vinici společenského života.

Mluvím o hodnotách, které dávají lidskému životu smysl a náplň, protože ho obohacují, nebo případně ochuzují.

Содержание № 4/1990

СТАТЬИ

Махонин П.: Вводное слово по поводу совокупности социологических аналитико-прогностических работ перелома 1989/90-ых годов	241
Брокль Л.: Проблемы перехода к плюралистичной демократии	249
Брокль Л.: Преодоление бюрократического характера управления обществом	262
Потучек М.: Человек в меняющемся обществе – пример Чехословакии	269
Вечерник Й.: Социальные связи перехода к рыночной экономике	276
Филиппова Б.: Чехословакия – общество выработки ?	284
Матею П.: Роль образования и квалификации в обществе выработки	290
Тучек М.: Социальные связи реструктуризации народного хозяйства	297
Мусил Й.: Наш нравственный кризис и политический плюрализм	303
Лингарт Й.: Плюрализм взглядов и культуры	313
Слейшка Д.: Ценностная сфера под влиянием застоя и тенденции ее дальнейшего развития после ноября 1989 г.	317
Алан Й.: Тыл поколений нашего общественного развития с точки зрения поколений	321
Махонин П., Мусил Й.: Размышление в заключение	326
Селени И.: Стратегия и последствия перехода от редистрибутивной к смешанной экономической системе	331
Негневайса Й.: Несколько замечаний по поводу общественных изменений	342

Table de Matières No. 4/1990

ARTICLES

Machonin P.: Introduction de l'ensemble des études sociologiques analytiques et pronostiques du tournant des années 1989/1990	241
Brokl L.: Problèmes de la transition a une démocratie pluraliste	249
Brokl L.: Surmonter le caractère bureaucratique de l'administration de la société	262
Potůček M.: L'homme dans la société changeante – l'exemple de la Tchécoslovaquie	269
Večerník J.: Les implications sociales de la transition a une économie de marché	276
Filipcová B.: Tchécoslovaquie – une société de rendement	284
Matějů P.: Le rôle de l'éducation et de la qualification dans une société de rendement	290
Tuček M.: Les implications sociales de la restructuration de l'économie nationale	297
Musil J., Linhart J.: Notre crise morale et le pluralisme politique	303
Linhart J.: Pluralité d'opinion et pluralité culturelle	313
Slejška D.: La domaine des valeurs sous l'influence de la stagnation et les tendances de son développement ultérieur après Novembre 1989	317
Alan J.: L'arrière-plan de génération de notre développement social	321
Machonin P., Musil J.: Réflexions finales	326
Szelenyi I.: La stratégie et les conséquences de la transition d'un système d'économie redistributif a un système d'économie mixte	331
Nehnevajsa J.: Quelques remarques sur le changement social	342

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 16,–, roční předplatné Kčs 96,–. Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tiskne PRESSART, s. p., Sámova 12, 101 46 Praha 10.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 136,– excl. postage.

Contents No. 4/1990**ARTICLES**

<i>Machonin P.</i> : Introduction to the Collection of Sociological Analytical and Prognostical Studies at the Turn of the Years 1989/1990	241
<i>Brokl L.</i> : Problems of the Transition to a Pluralistic Democracy	249
<i>Brokl L.</i> : Getting over the Bureaucratic Character of the Society Administration	262
<i>Potůček M.</i> : Man in a Changing Society – a Case of Czechoslovakia	269
<i>Večerník J.</i> : Social Context of the Transition to a Market Economy	276
<i>Filipcová B.</i> : Czechoslovakia – an Achievement Society?	284
<i>Matějů P.</i> : The Role of Education and Qualification in an Achievement Society	290
<i>Tuček M.</i> : Social Implications of the Restructuralization of the National Economy	297
<i>Musil J., Linhart J.</i> : Our Moral Crisis and Political Pluralism	303
<i>Linhart J.</i> : The Plurality of Opinions and Culture	313
<i>Slejška D.</i> : The Domain of Values Under the Influence of Stagnation and the Tendencies of its Further Development after November 1989	317
<i>Alan A.</i> : Generation Background of our Social Development	321
<i>Machonin P., Musil J.</i> : Concluding Reflections	326
<i>Szelenyi I.</i> : The Strategy and Consequences of the Transition from a Redistributive to a Mixed System of Economy	331
<i>Nehněvajs J.</i> : Some Remarks on Social Change	342

Inhalt Nr 4/1990**ABHANDLUNGEN**

<i>Machonin P.</i> : Einführung zum Komplex der soziologischen analytisch-prognostischen Arbeiten aus der Wende der Jahre 1989/90	241
<i>Brokl L.</i> : Probleme des Übergangs zur Pluralitätsdemokratie	249
<i>Brokl L.</i> : Überwindung des byrokratischen Charakters der Gesellschaftsleitung	262
<i>Potůček M.</i> : Der Mensch in einer sich verändernden Gesellschaft – ein Beispiel der Tschechoslowakei	269
<i>Večerník J.</i> : Sozialzusammenhänge des Übergangs zur Marktökonomik	276
<i>Filipcová B.</i> : Die Tschechoslowakei – eine Leistungsgesellschaft	284
<i>Matějů P.</i> : Rolle der Bildung und der Kvalifikation in einer Leistungsgesellschaft	290
<i>Tuček M.</i> : Sozialzusammenhänge der Restrukturation der Volkswirtschaft	297
<i>Musil J., Linhart J.</i> : Unsere ethische Krise und der politische Pluralismus	303
<i>Linhart J.</i> : Meinungs- und Kulturpluralität	313
<i>Slejška D.</i> : Wertsphäre unter dem Einfluß der Stagnation und Tendenzen ihrer weiteren Entwicklung nach dem November 1989	317
<i>Alan J.</i> : Generationshinterland unserer gesellschaftlichen Entwicklung	321
<i>Machonin P., Musil J.</i> : Schlußüberlegung	326
<i>Szelenyi I.</i> : Strategie und Folgen des Übergangs vom redistributiven zum gemischten ökonomischen System	331
<i>Nehněvajs J.</i> : Einige Bemerkungen zur Gesellschaftlichen Wandlung	342